lucien
febvre

1. Uygarlık (*Civilisation occidentale*). 2. Uygarlaşt (*La civilisation progressiv l'Océanie*).
Uygarlaşmış, uygar (*Les nati civilisé, un homme civ*

uygarlık, kapitalizm ve kapitalistler

çeviren: mehmet ali kılıçbay

İMGE kitabevi

Lucien Febvre, 1878'de Nancy'de doğdu. 1929'da Marc Bloch'la birlikte, çok ünlü ve prestijli *Annales d'histoire économique et sociale* dergisini kurdu ve böylece Annales okulunun iki kurucu babasından biri oldu. 1933'te Collège de France'a seçildi. Febvre, 1956'da Saint-Amour'da öldü. Braudel'in de aralarında olduğu çok sayıda ünlü öğrenci yetiştiren Febvre, 20. yüzyılın en etkin tarihçilerinden biri sayılmaktadır.

Başlıca yapıtları: *Philippe II et la Franche-Comté* (1912), *La Terre et l'évolution humaine* (1922), *Un destin: Martin Luther* (1928), *Le problème de l'incroyance au seizième siècle* (1942), *Amour sacré, amour profane* (1944), *Rönesans İnsanı* (İmge Kitabevi Yayınları, 1995). Elinizdeki kitap yazarın *Combats pour l'histoire* adlı kitabından seçilmiş yazılardan oluşuyor.

İmge Kitabevi Yayınları: 128

Lucien Febvre
Combats pour l'histoire
ISBN 975-533-122-0
1. Baskı: Ağustos 1995

©1995 İmge Kitabevi Yayınları

Kapak Tasarımı
Fatma Korkut

Dizgi
Mesut Seven

Baskı ve Cilt
Zirve Ofset 229 66 84

Lucien Febvre

UYGARLIK, KAPİTALİZM VE KAPİTALİSTLER

Çeviren
Mehmet Ali Kılıçbay

İmge Kitabevi Yayınları
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (90 312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (90 312) 425 65 32

İÇİNDEKİLER

Önsöz..... 7
Uygarlık..... 9
Kapitalizm ve Kapitalist..... 61
Kapitalizmin Toplumsal Tarihine
Genel Bir Bakış..... 67
Kapitalizm ve Reformasyon..... 89
Çalışma..... 109
Teknikler Tarihi Üzerine Düşünceler..... 121
Teknikler, Bilimler ve Marxizm..... 129
İlerleme 143
Bir Duygunun Tarihi Üzerine 149
Tarihsel Fiyatlar Sorunu 153
Floransa'da Fiyat Devrimi 171

ÖNSÖZ

Uygarlık ve kapitalizm: ezelden beri varolmayan ve belki de ebediyete kadar sürmeyecek iki kavram, daha doğrusu, bu iki jenerik kelimenin arkasında gizlenmiş veya açıkta duran, koskoca iki kavram ailesi soyu. Nereden geldiler, nereye gidiyorlar? Hangi dilsel ve zihinsel ihtiyaçların ürünü olarak belirdiler ve gene hangi ihtiyaçların doğrultusunda değiştiler, değişiyorlar; zenginleştiler ve zenginleşiyorlar? Bu ihtiyaçların arkasında hangi somut ve maddi unsurlar yer alıyor?

Bu sorular, bizimkinde değil de, başka bir ülkede (ülkelerde) soruldu, tartışıldı, cevap arandı, incelemeler yapıldı. Biz ise, kalıplaşmış değişmez sanılan tanımlarla yetindik. Çünkü biz bu kavramları üretmediğimiz gibi, yoğurmadık da. Çünkü biz bu kavramların doğacağı, ihtiyaç haline geleceği ortamları yaratmadık. Ama onlar gibi olmayı çok istedik.

Hal böyle olunca, bu kavramları, tarihin bir kesitinde, o andaki halleriyle ithal ettik ve öylece dondurduk, çünkü biz kavramların içerik ve anlamlarının değişebileceğine hiçbir zaman inanmadık. Bazen de (bu ikisi için de olduğu gibi) "Türkçe" karşılıklar bulduk. Kapitalizme anamalcılık, diğerine de uygarlık dedik ve ruhlarımızı kurtardık; bu kavramların Türkçe tarafından da üretildiği gö-

rüntüsünü yarattık. Çeviriyi; kavram ve zihniyet yoğurma, oluşturma, inşa etme sandık. Türkçenin, Batı dillerine bire bir denk düştüğüne iman ettik ve bunların karşılıklarını halk dilinin içinde aradık, işin kötüsü bulduk. Bunları yaparken, aklımıza bir an için bile, bu Batılı kavramların halk arasında değil, düşünürlerin çalışmaları sırasında üretildiğini getirmedik. Böylesine karşılıklar bulurken fena halde yanıldığımızı farketmek çok üzücü oluyor. Kapitalizmin anamalcılıkla hiçbir ilgisinin olmadığını gündeme getirmiyorum, fakat orta öğretim tarih veya benzeri ders kitaplarındaki, "... ler (lar), uygarlıkta çok ileri gitmişlerdi" ifadesinin bu terimi ne kadar kavradığımızı, içselleştirdiğimizi, ona sahip olduğumuzu harika bir şekilde ortaya koyduğunu vurguluyorum.

Bir dil, iç veya dış çeviri yoluyla inşa edilmez. Böylesine bir yapılanmanın sonucunda, ortaya bir yığın çıkar, gelişmiş bir dil değil. Çünkü bir dil herşeyden önce tutarlı bir bütün olmak zorundadır. Bağlantıları yetersiz bir dil, anlamadan çok anlamamaya yol açar. Türkçenin gelişmiş bir dil olmasını isteyenler, bu konuda çaba sarfetmeye niyetli olanlar, usta bir tarihçinin, bir kelimenin, bir kavramın tarihini nasıl oluşturduğunu görmelidirler. Türkçenin herhangi bir kavramı için böyle birşey yapıldı mı?

Lucien Febvre, bu kitaba aldığımız makalelerinde, kavram tarihçiliğinin yanı sıra, zihniyet ve duygu tarihçiliğinin de ilginç örneklerini sunmaktadır. Tarihi insan bilimlerinin geometrik yeri haline getirme çabalarının bir parçasını oluşturan bu çalışmaların, tarihi büyük adamların ve savaşanların anlatısından ibaret sananlara şaşırtıcı geleceğini biliyorum, ama şaşırmanın, kuşku duymanın ilk şekli olduğunu ve kuşku olmadan bilimsel düşünce olamayacağını, insanların ideolojilere av olmaktan başka yol ve çıkış bulamayacaklarını da biliyorum.

Mehmet Ali Kılıçbay
Nisan 1994

UYGARLIK
Bir kelimenin ve bir fikir grubunun evrimi

Bir kelimenin tarihini yapmak, hiçbir zaman yararsız bir çaba değildir. Yolculuk, kısa veya uzun, tekdüze veya çeşitli olsun, her zaman öğreticidir.

Fakat hiçbir büyük kültür dili yoktur ki, geçmişi allâmelerin av sahası haline gelmiş ondan fazla –asla daha fazla değil, çoğunlukla daha az– terimi bulunsun. Bunlar, terimin tüm gücü içinde, tarihçinin avlarıdır.

Anlamları sözlükler tarafından az veya çok kabaca tanımlanmış olan bu terimler, bize katettikleri tüm tarihle dolu olarak gelmektedirler. Bunlar, hareketsizliklerini insanın kendi güvenliğinin güvencesi saydığı için hareketsiz olarak kabul etmekten hoşlandığı şu ana fikirlerin bir grubunda meydana gelen başkalaşımların izlenmesine ve biraz yavaş bir kesinlikle (dil hızlı bir kaydedici değildir) ölçülmesine izin vermektedirler(1).

1 Parantez içinde söylemeliyim ki, hiçbir usta tarihçi, hiçbir genç tarihçi, bu kelimelerden birinin tarihini derinlemesine inceleme-

Fransızcadaki **civilisation** (uygarlık, medeniyet) kelimesinin tarihini yapmak, gerçekte Fransız zihniyetinin XVIII. yüzyıldan bu yana maruz kaldığı ve gerçekleştirdiği devrimlerin en derinlerinden birinin evrelerini yeniden kurmak olacaktır. Ve daha özel bir açıdan da, cazibesi ve ışıması tek bir ülkenin sınırlarının içiyle yetinmeyen bir tarihi bütünselliği içinde kucaklamak olacaktır. Bu devrimin aşağıda yer alacak olan taslağı, herhalde dönemleri daha sağlam bir şekilde belirlemeye olanak verecektir. En azından şunu bir kez daha gösterecektir: toplumlarımızı döven dalgaların ritmi; bu ritmi sonuçta belirleyen ve düzenleyen kural, özel bir bilimin ve aynı çember içinde dönen düşüncelerin gelişmesi değil de, birbirleriyle yardımlaşan bütün bilgilerin, dayanışma içindeki bütün disiplinlerin gelişmesidir.

I

Sorunun sınırlarını açık bir şekilde belirleyelim. Bundan birkaç ay önce, Sorbonne'da bir tez savunuldu, bu çalışma Tupi-Guarani uygarlığını incelemekteydi. Bir Güney Amerika halkı olan Tupi-Guaraniler, babalarımızın "vahşi" terimine yükledikleri anlamlara denk düşmektedirler. Ama uygar-olmayanların uygarlığı kavramı, uzun zamandan beri tedavüldedir. Eğer arkeoloji olanak verseydi, bir arkeologun Hun uygarlığını –eskiden "uygarlığın afeti" olduğunu öğrendiğimiz şu Hunların– incelediğini görebilirdik.

ye kalkışmamıştır: tarihçiliğin bugün hâlâ içinde bulunduğu maddi olmayan, ama manevi olan örgütsüzlük halini iyi gösteren bir durum. Antik tarihe ilişkin olarak bu cins monografiler vardır. Bu gibi eserleri modern tarih için yazmanın güçlüğü bilinmektedir. Bu işi yapabilmek için sağlam bir felsefi kültüre sahip olmak gerekir: **aves rarae.** Ama böyle tarihçiler vardır; eğer hiç yoksa, hemen yetiştirmeye başlayalım.

Ancak gazetelerimiz, dergilerimiz –ve biz kendimiz–, uygarlığın ilerlemelerinden, fetihlerinden, yararlarından söz etmeye ara vermiyoruz. Bazen inançla, bazen alayla, bazen acı acı, ama gene de bu konudan söz ediyoruz. Eğer aynı kelimenin iki farklı kavramı ifade ettiği değilse, bunun anlamı nedir?

Uygarlık birinci şıkta, doğrudan doğruya bir insan grubunun ortaklaşa hayatının bir gözlemciye sunduğu karakterleri işaret etmektedir: maddi hayat entellektüel hayat, ruhani hayat, siyasal hayat ve –bu kusurlu kavramın yerine ne demeli?– toplumsal hayat. Bu bölgeye, uygarlığın "etnografik" kavrayışı adının verilmesi önerilmiştir(2). Bu adlandırma, incelenen olguların ne ayrıntısında, ne de bütününde hiçbir değer yargısı taşımamaktadır. Öte yandan, teker teker ele alınan bireylerle, onların kişisel tepkileriyle, tutumlarıyla bağlantısı yoktur. Herşeyden önce kollektif düzlemde yer almaktadır.

İkinci şıkta ve uygarlığın ilerlemesi, eksikliği, başarısı veya zayıflığından söz ettiğimizde, kafamızda bal gibi bir değer yargısı yer almaktadır.

Söz konusu uygarlığın –bizimki–, bizatihi büyük ve güzel, aynı zamanda kendi-olmayan-şeylerden –yani vahşet, barbarlık ve yarı-uygarlıklar– daha soylu, daha rahat, maddi ve manevi açıdan daha iyi olduğunu düşünüyoruz. Son olarak da, mensubu ve yayıcısı, yararlanıcısı ve halka indiricisi olduğumuz bu uygarlığın bize bir değer, bir prestij, bir yücelik aktardığından eminiz. Çünkü uygar toplumlar ortak bir maldan yarar sağlamaktadırlar. Ama bu aynı zamanda, herkesin sahip olduğunu iftiharla ilân ettiği bireysel bir ayrıcalıktır da.

Demek ki, açık ve mantıklı olmakla ün salmış bir

2 A. Niceforo, **Les indices numériques de la civilisation et du progrès**, Paris, 1921.

dilde (Fransızca), bugün aynı kelime, çok farklı ve adeta çelişkili iki kavramı işaret etmektedir. Buraya nasıl gelinmiştir? Bizzat bu kelimenin tarihi, bu karanlıkları nasıl ve hangi ölçüde aydınlatmaktadır?

★ ★ ★

Uygarlık dile yakın tarihlerde girmiştir. André-Louis Mazzini, 1847 tarihli **Özgürlük ve Modern Uygarlıkla İlişkileri İçinde İtalya** adlı kitabının ilk sahifelerinde şöyle yazmaktadır: "Bu kelime Fransa tarafından, geçen yüzyılın Fransız zihniyeti tarafından yaratılmıştır". Bu da aklımıza, kavramın Alman kökenli olmamasından üzüntü duyan Nietzsche'nin, Strindberg'e 1888'de yazdığı mektubu getirmektedir: "Fransa'nınkinden başka uygarlık yoktur. Buna itiraz edilemez; bu uygarlık aklın ta kendisidir, zorunlu olarak gerçektir"(3). İleride göreceğimiz üzere, bu iddialar oldukça büyük bir sorunu ortaya koymakta, ama çözememektedirler. En azından bir olgu tartışılamaz niteliktedir: **uygarlık** Fransız dilinde yakın tarihlerde yaratılmış ve kullanılmaya başlamıştır.

Bu kelimeyi ilk kullanan veya hiç değilse, ilk kez basılı hale getiren kimdir? Bilmiyoruz. Kimse bu itiraf karşısında şaşırmayacaktır. Dilimize yakın tarihlerde girmiş kelimelerin tarihini yapma konusunda çok kötü donanımlıyız, eğer açık konuşmak gerekirse, hiç donanımlı değiliz. **Fransız Akademisi Sözlüğü** dizisinin (1694, 1718, 1740, 1762, 1789, 1835, 1878) dışında, Furetière'den **Encyclopédie**'den geçerek, Littré'ye ulaşan klasik derlemelerin dışında, nihayet XVIII. yüzyıla ilişkin bazı yararlı, ama eksik çalışmaların (Gohin'in (1903), 1710'dan 1789'a **Fransız Dilinin Dönüşümleri** incelemesi veya Max Frey'nin (1915), 1789-1800 arası

3 Zikr., Albert Counson, **Qu'est-ce que la civilisation?**, Brüksel, 1923. Ayrıca, **La civilisation, action de la science sur la loi**, Paris, 1929, s. 187-188.

Fransızca Kelime Haznesinin Devrim Dönemindeki Dönüşümleri incelemesi) dışında elimizde hiçbir şey yoktur; ve eğer bu çalışmalara eksik diyorsam, buna beni olgular zorlamaktadır. Yirmi tane bile özel leksikimiz yok: Montesquieu'nün dilinin leksiki Voltaire'in, Turgot'nun, Rousseau'nun, Condorcet'ninkiler vb. Ferdinand Bruno'nun anıtsal eseri, **Fransız Dilinin Tarihi**'nin yarar ve verimliliğini çok açık bir şekilde ortaya koyduğu, Fransız düşünce tarihinin dil yönünden oluşturulacağı şu çalışmanın en güzel ve en yeni bölümlerinin yazılmasına ancak bunlar olanak verebileceklerdir.

XVIII. yüzyılda doğmuş olan bir kelimenin tarihini yapmak isteyen bir kimsenin, bugün hiçbir endeks ve dökümü olmayan sonsuz bir edebiyat denizinin içinde, rastlantısal iskandiller yapmaktan başka bir çaresi yoktur. Ve işte, kaderi belirsiz bir sonuç için, birçok çalışma saati heba edilmektedir. Bana gelince, saatler ve saatler boyu sürdüğüm metodik okumalar boyunca, 1766'dan önce basılmış hiçbir Fransızca metinde **uygarlık** kelimesine rastlamadım.

Bu yeni kelimenin, genç Turgot'nun Sorbonne'daki söylevlerine kadar geri götürülme alışkanlığı olduğunu biliyorum. Gohin'in eseri, **Civilisation** (uygarlık) kelimesinde bir doğum tarihi –"1752 civarı"– ve bir de atıf –"Turgot, II, 674"– vermektedir(4). Söz konusu olan, yegâne geçerli edisyon olan Schelle'inki değil de, iki cildi (Dupont de Nemours edisyonuna göre oluşturulanları) 1844 tarihli, **Başlıca İktisatçılar Külliyatı**'nda çıkan, Daire ve Dussard edisyondur. Bu eserin II. cildinin 671. sahifesinde, **Evrensel tarih veya bilimler ve sanatların ilerleme ve gerilemelerine ilişkin üç eserden birinde kullanılmak üzere kâğıda geçirilmiş düşünceler veya parçalar**'ın yayınlandığı veya daha doğrusu,

4 Coşnson, **art. cit.**, s. 11.

iktibas edildiği görülmektedir. Ve 674. sahifede şunlar okunmaktadır: "Uygarlığın başlangıcında, gelişmeler hızlı olabilir ve daha da doğrusu, hızlı gözükebilirler". Ama ne yazık ki, kelime büyük bir olasılıkla Turgot'ya değil de, hocasının eserlerini çok sonraları yayınlarken, bu kelimeyi çok doğal bir şekilde kullanmış olan Dupont de Nemours'a aittir(5). Bu kelime, eski elyazmalarından oluşturulan Schelle edisyonunda yer almamaktadır(6). Kelime, ne Turgot'nun 1750'deki halka yönelik söylevlerinde, ne Mme de Graffigny'ye **Perulu Bir Kadının Mektupları**'na ilişkin olarak 1751'de yazdığı mektupta, ne de **Encyclopédie**'deki **Etimoloji** maddesinde görülmektedir (1756). Sorbonne müdürü, bütün bu eserlerde(7), 1750'den beri dilinin ucunda olan kelimeyi hiç kullanmamıştır; hatta yaygın bir kullanıma konu olan **civilisé** (uygarlaşmış) kökünden gelen **civiliser** (uygarlaştırmak) fiilinden bile yararlanmamıştır; hep **police** (Yunanca **politeia**'dan, toplum halinde) ve **policé** (adetleri yumuşamış) kelimeleriyle yetinmektedir. Demek ki, çağdaşı olan bir Rousseau'nun, Dijon Akademisi'nin 1750 ödülünü kazanan **Söylev**'inde, Duclos'nun 1751 tarihli **Bu Yüzyılın Adetleri Üzerine Düşünceler**'inde, Helvetius'un 1758 tarihli **Zihin**'inde (saymayı sürdürmeyelim) kullanmaya teşebbüs etmedikleri bir kelimeyi, kâğıda bir kez bile geçirmiş olamaz.

★ ★ ★

Böylece, bizi ilgilendiren kelimeyi ancak 1766'da basılı olarak buluyoruz. Bu tarihte, müteveffa M. Boulanger'nin **Örflerinin İfşa Ettiği Antikite** adlı eseri,

5 M. Schelle'in iyice saptadığı üzere, Dupont de Nemours bunu sıklıkla yapmaktaydı; Turgot'nun metinlerine çok serbestçe yaklaşıyordu.

6 Fakat kelime, **Turgot'nun Eserleri,** Paris, 1913'te I, s. 214'te yer almaktadır, ama M. Schelle'in bir makalenin özetini verdiği yerde.

7 **Oeuvres de Turgot,** yay. Schelle, I. ciltte gruplandırılmıştır.

Amsterdam'da, Roy tarafından iki ayrı formada yayınlanmıştır. İn-12 edisyonunun III. cildinde, "vahşi bir toplum uygarlaştığında, ona sabit ve değişmez yasalar koyarak, uygarlık **(civilisation)** hareketine son vermemek gerekir: ona verlen yasamaya **sürekli bir uygarlık** olarak bakmasının sağlanması gerekir"(8) sözleri okunmaktadır. Bu özgün ve akıllı ifade, italik dizilmiştir. Bu eser, yazarın ölümünden sonra yayınlanmıştır. Yazar 1759'da öldüğü için, eğer birisinin müteveffa yollar ve köprüler mühendisi Boulanger'nin eserini yeniden yazdığını değilse bile, tamamladığını bilmeseydik, kelime en azından bu tarihe kadar geri giderdi. Ve bu birisi, yeni kelimelere çok meraklı olan Baron d'Holbach'tır; örneğin 1773 tarihli **Toplumsal Sistem** adlı eserinde şöyle yazmıştır: "İnsan toplum içinde elektriklenir" –Priestley'nin **Elektriğin Tarihi**'nin kitapçılarda görülmesinden iki yıl sonra–(9). Öte yandan, oldukça çarpıcı bir olgu olarak, d'Holbach uyarlık kelimesini **Toplumsal Sistem**'de kullanmakta(10), ama Boulanger yukarıda zikrettiğimiz cümle dışında, bu söze hiç itibar etmemektedir. Bay B.l.D.P.E.C.'nin (Boulanger) 1761 tarihli olan ve ölümünden sonra yayınlanan **Doğu Despotizminin Kökenleri Üzerine Araştırmalar** adlı eserini dikkatle okudum; **uygarlaşmış** kelimesine oldukça nadir rastlanırken; **uygarlık** hiç yer almamakta; **police** ve **policés** normal ölçüler içinde görülmektedir. Onun eserinde **uygarlık** kelimesi bir kez görülmektedir, ama d'Holbach'ta böyle değildir. Olgu her halükârda buradadır. Kelimenin 1766'da kullanıldığına ilişkin bir örneğimiz vardır. Bunun ilk örnek olduğunu söylemiyor ve daha talihli başka araştırmacıların, Boulanger'yi veya d'Holbach'ı, zaten mütevazi olan bu tahtan indirme-

8 C. III., Kit. VI, Bl. II, s. 404-405.
9 Krş. **Sosyal Sistem,** Londra, 1773, s. 204. **L'Histoire de l'éléctricité,** Paris'te yayınlanmıştır, 1771.
10 Örnek olarak bkz., C. I, s. 210: "halkların ve onları yöneten önderlerin tam uygarlığı, ancak yüzyılların eseri olabilir."

lerini doğal olarak temenni ediyorum.

Kelime meçhul birşey olarak kalmıştır. 1765-1775 arasında vatandaşlığa kabul edilmiştir. İşte, 1767'de yayınladığı **Yurttaşın Takvimi**'nde(11), başrahip Baudeau bu kelimeyi basılı bir eserde kullanmakta ve "toprak mülkiyeti(nin) en mükemmel uygarlığa doğru atılmış önemli bir adım olduğu"nu söylemektedir; kelimeyi 1771'de, **İktisat Felsefesine İlk Giriş veya Uygarlaşmış Devletler Çözümlemesi** adlı kitabında(12) bir kez daha kullanmıştır. Raynal, **Avrupalıların İki Hind'deki Yerleşim ve Ticaretlerinin Felsefi ve Siyasal Tarihi**'nde (1770), örneği izlemektedir; eserin XIX. kitabında yeni kelimeyi defalarca tekrarlamaktadır(13). Diderot da, 1773-74'de **Helvetius'un "İnsan" Başlığını Taşıyan Eserine Reddiye**(14) adlı eserinde, bu kelimeyi kullanma riskine girmiştir. Ama bu kelimeye başka herhangi bir yerde rastlamak mümkün değildir. **Kamusal Mutluluk** konusunu inceleyen bir birinci cildi 1772'de Amsterdam'da çıkan, **Tarihin Çeşitli Dönemlerinde İnsanın Kaderi Üzerine Düşünceler**'i yayınlayan Fr. Jean de Chastellux, **police**'den bol bol söz etmesine karşılık, uygarlıktan hiç bahsetmiyora benzemektedir(15). Arılık yanlısı yazar Buffon, fiili ve kötü kullanıyorsa da ad-sıfatı bilmiyormuşa benzemektedir. Aynı şekilde Antoine-Yves Goguet, **Yasaların, Sanatla-**

11 Şubat 1767, s. 82. Zikr., Weulersse, **Les Physiocrates,** II, 139.

12 Bl. VI, art. 6 (**Coll. des économistes,** s. 817): "Avrupa'nın şu anda içinde bulunduğu uygarlık durumu".

13 Bkz. Cenevre edisyonu, 1781, C. X, kit. XIX, s. 27: "Özgürleşme veya başka bir ad altında aynı şey olan uygarlık, zor ve uzun bir uğraştır ... Devletlerin uygarlığı, hükümdarların bilgeliğinden çok, koşulların eseri olmuştur". **Ibid**.., s. 20, Rusya hk.: "Bu bölgenin iklimi acaba uygarlığa uygun mudur?" s. 29: "Acaba adaletsiz uygarlık olabilir mi diye soracağız". Ayrıca bkz., I, s. 60: "Uygarlığın ilerlemesini ... geciktiren esaslı bir giz".

14 **Oeuvres,** yay. Tourneux, c. II, s. 431: "Uygarlıkta, insanın mutluluğuna daha uygun bir terim daha bulunduğunu sanıyorum".

15 **Civilisé** ve **civiliser** kelimelerini çok doğal olarak, sıklıkla kullanmaktadır.

rın ve Bilimlerin Kökeni ve Bunların Eski Toplumlardaki Gelişimi (1778) adlı kitabında, bu kelimeye sanki rastlanacakmış sanılmasına rağmen, onu kullanmamaktadır. Buna karşılık Démounier, **Çeşitli Halkların Örf ve Adetlerinin Ruhu**'nda (1776), "uygarlığın gelişimi"nden(16) söz etmekte ve kelime yavaş yavaş nadir olmaktan çıkmaktadır. Devrim yaklaşırken de zafer kazanmıştır(17). Ve 1798'de **Akademi Sözlüğü**'nün kapılarını ilk kez zorlamıştır; **Sözlük** bu kelimeyi tıpkı **Encyclopédie** ve hatta **Encyclopédie méthodique** gibi bilmezden gelmiştir(18). Ona bir tek **Trévoux Sözlüğü** yer vermişti, ama eski anlamı içinde: "**Uygarlık,** hukuk terimi. Bir ceza davasını, hukuk davası haline getiren karar"(19).

★ ★ ★

16 **Avertissement** (Uyarı) bölümünde, krş., Van Gennep, **Religions, Moeurs et légendes,** 3. dizi, Paris, 1911, s. 21 vd.

17 Sayılamayacak kadar çok metin vardır. Birkaç örnek: 1787, Condorcet, **Vie de Voltaire:** "Uygarlık yeryüzüne yayıldıkça, savaş ve fetihler yok olacaktır". 1791, Bossuet, **Le Catéchisme du genre humain,** 2. yay., Zikr., Jaurès, **Histoire Socialiste, la Convention,** c. II, s. 151 vd. 1793, Billaud-Varennes, **Eléments de républicanisme,** Zikr., **Ibid.,** s. 1503 ve 1506. 1795, Condorcet, **Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain,** s. 5: "İnsan cinsinin ilk uygarlık hali". s. 11: "Bu uygarlık düzeniyle, vahşi halklarınki arasında". s. 28: "Uygarlığın bütün devirleri". s. 38: "Çok yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşan halklar" vs. 1796, **Voyages de C. P. Thunberg au Japon,** çev. L. Laigles, gözden geçiren J.-B. Lamarck, Paris, Yıl IV (1796), redaktörün önsözü: "(Japon Ulusu) Uygarlık hali içinde kabul edilebilir serbestinin bir bölümünü korumuştur". Nihayet, kelime o kadar kullanılır hale gelmiştir ki, Mısır'a yanaşmak üzere olan **Orient** gemisinde, Bonaparte 12 Messidor, Yıl VI'da (30 Haziran 1798) şunları yazmıştır: "Askerler, uygarlık ve dünya ticareti üzerinde, şimdiden hesaplanması olanaksız etkileri olacak bir fethe girişmek üzeresiniz".

18 Demek ki, Littré, **Sözlük**'ünün **Civilisation** maddesinde (zaten çok vasat), kelimenin Akademi Sözlüğüne ancak 1835'ten itibaren girdiğini söylediğinde, büyük bir hata yapmış olmaktadır.

19 **Dictionnaire universel français et latin,** Nancy, 1740. Akademi Sözlüğünün 1762 edisyonu, 1740'dakinin içermediği çok sayıda kelimeyle zenginleşmiştir. Fakat bunların arasında **civilisation**'un yer almaması dikkat çekicidir.

Bizim şimdi artık vazgeçmemizin mümkün olmadığı bu terim, böylece 1765-1798 arasında doğmuş, büyümüş ve kendini Fransa'ya kabul ettirmiştir. Fakat burada, o da ancak mutlu rastlantıların yardımıyla çözülebilecek bir sorun ortaya çıkmaktadır.

Eğer Murray'nin **İngilizce Sözlük**'ünün ikinci cildi açılıp, orada, bir harfi hariç, **civilisation** kelimesinin aynı olan İngilizce kelimenin tarihi aranacak olursa, Boswell'in anlam yüklü bir metninin zikredildiği görülecektir(20). Boswell, 23 Mart 1772'de, **Sözlük**'ünün dördüncü cildini hazırlamakta olan yaşlı Johnson'ı ziyarete gittiğini anlatmakta ve şunu kaydetmektedir: "Johnson, buraya **uygarlık** kelimesini koymayı kabul etmiyor, yalnızca **uygar**'ı koyuyor. Onun kanaatlerine olan saygıma rağmen, **civiliser** fiilinden türeme **civilisation**'un, **barbarlığın** zıddını ifade etme konusunda **civilité**'den daha uygun olduğunu düşünüyordum". İşte oldukça ilginç bir metin. 1772: o tarihlerde birçok Fransız entellektüeli ile birçok İngiliz entellektüeli arasındaki bağ bilinince, bir ödünç almadan kuşkulanmamak mümkün değildir. Ama kim, kimden?

Murray, Boswell'inkinden önce, **uygarlık**'ı **kültür** anlamıyla birlikte kullanan İngilizce metinleri zikretmemektedir. Boswell'in metni 1772, Boulanger'ninki en geç 1766 tarihlidir, beş yıllık bir fark vardır. Bu azdır. Fakat, Fransızca kelimenin İngilizcesininkinden eski olduğunu kanıtlayabilecek bir metin vardır. 1771'de Amsterdam'da, Robertson'ın **İmparator Charles Quint'in Saltanat Tarihi**'nin Fransızca çevirisi çıkmıştır(21). Köken sorununa doğal olarak bazı unsurları sağlaması beklenecek olan bu eserden kaygılandım. Oysa, **Giriş**'te (s. 23) şu cümleyi okudum: "onların (Kuzey halkları), barbarlıktan uygarlığa olan hızlı adımlarını

20 J.A.H. Murray, **A New English Dictionary**, Oxford, 1893.
21 **The history of the reign of the Emperor Charles V**'in ilk yayını 1769'dadır.

izlemek zorunludur" ve biraz ileride şu cümleye rastladım: "İnsanlığın en yozlaşmış durumu, insanların bir adalet ve dürüstlük duygusunun vahşi ve gaddar tutkulara engel oluşturduğu şu uygarlık düzeyine ulaşmadan, ilkel adetlerinin basitliğini kaybettikleri haldir". Hemen, birçok tanınmış kitabın önceli olan, İngilizce **Wiew of the Progress of Society in Europe** adlı kitaba başvurdum. Fransızcaya çevirenin **uygarlık** ile karşıladığı kelime, her iki kitabın orijinalinde de **civilisation** değil de, **refinement** idi.

Bu olayı önemsiz saymak olanaksızdır. Yeni kelimenin lanse edilmesinde İskoçlara atfedilebilecek rolü, kesinlikle azaltmaktadır. Kelimeye Fransa'da, hiç kuşkusuz Glasgowlu profesör J. Millan'ın **Toplumun Başlangıçları Üzerinde Düşünceler** adlı eserininki(22) gibi çevirilerde rastlanmaktadır. Ve Grimm, **Edebi Mektuplaşmalar**'ında kitaptan söz ederken, bundan **uygarlık** kelimesini kullanmak üzere yararlanmaktadır(23). Fakat, bu tarihte bunda beklenmedik bir yan kalmamıştır. Kelimeye hiç kuşkusuz, Robertson'ın **Amerika Tarihi**'nin çevirisinde rastlanmaktadır(24), fakat bunun tarihi 1780'dir. Nihayet, Adam Smith'in **Ulusların Zenginliği Üzerinde Araştırmalar**'ının Roucher tarafından yapılan ve Condorcet tarafından şerhedilen çevirisinde de bu kelimeye kuşkusuz rastlanmaktadır(25). Bunlar, birçok diğerinin arasından seçilmiş örneklerdir. Bunlar, kelimenin İskoçya veya İngiltere'den Fransa'ya aktarıldığı sonucuna varmaya yetmemektedirler.

22 **Önsöz,** s. XIV: "Uygarlığın ve yönetimin ilerlemesinin etkisi". IV Bl., II. kesimin başlığı: "Bir halkın uygarlıkta kaydettiği ilerlemelerin yönetimi üzerinde meydana getirdiği değişiklikler". V. Bl., kesim II'nin başlığı da: "Memurların işlemlerine nisbetle zenginliğin ve uygarlığın etkileri".

23 Tourneux yay., c. X, Paris, 1879, s. 317, Kasım 1773: "Uygarlığın ardışık ilerlemeleri ... uygarlığın ilk ilerlemeleri".

24 C. II, s. 164.

25 C. I, s. 40: "Uygarlığa ilk ulaşmışa benzeyen ... uluslar, Akdeniz kıyılarını vatan seçmiş olanlarıdır".

Yeni bir kanıt çıkana kadar, Robertson'ın metni bu varsayımı dışlamaktadır.

II

Zaten, aslında her ne olursa olsun, Fransızca kullanım kadar İngilizce kullanım da ortaya bir sorun çıkartmaktadır. Manş'ın her iki yanında da **civiliser (to civilise**, uygarlaştırmak) fiili ve **civilisé (civilzed**, uygarlaşmış) kökü, dilde ilgili ad-sıfattan daha önce belirmişlerdir(26). Murray'nin ileri sürdüğü örnekler, XVII. yüzyılın ikinci üçte birine (1631-1641) kadar geri gitmeye olanak vermektedirler. Fransa'da Montaigne, XVI. yüzyılın sonundaki **Denemeler**'inde kelimeyi bilmektedir. Turnèbe'den söz ederken, "saraylı tarzında uygarlaşmamış **(civilizée)** bazı dışsal tavırlara sahipti"(27) demektedir. Bundan yarım yüzyıl sonra Descartes, **Yöntem Söylevi**'nde, uygar ile vahşiyi açıkça zıtlaştırmıştır(28). XVIII. yüzyılın ilk yarısında, **uygarlaştırmak** ve **uygarlaşmış** kelimelerine arada sırada rastlanmaktadır. Oysa, Fransa'da sonu **iser** ile biten bir fiilden, **isation**'la biten bir ad üretmek hiç de şaşılacak birşey değildir(29). Öyleyse, nasıl olmuştur da bu iş kimsenin aklına gelmemiştir? Voltaire 1740'da, **Adetler Üzerine Deneme**'nin **Önsöz**'ünde, "hemen ilk uygarlaşmış uluslara geçmek" isteyen Mme de Chatelet'nin yöntemini onaylamaktadır; ona yeryüzünü "uygarlaşmışlığa göre"(30) katetmesini önermektedir, ama uygarlık kelimesini yanlışlık eseri olmadan asla kullan-

26 Hiç değilse kültür anlamında; çünkü Fransızcada olduğu gibi, İngilizcede de, **civilisation** usül hukukunda eskiden beri kullanılmaktadır.
27 Essais, I, "Du Pédantisme".
28 **Oeuvres de Descartes**, yay. Adam, C. VI, **Discours de la Méthode,** s. 12.
29 XVIII. yy'da, **"iser"** ile biten fiiller çoğalmıştır.
30 **Oeuvres de Voltaire,** c. XV, s. 253, 256.

mamaktadır. Jean-Jacques Rousseau 1762'de, **Toplumsal Sözleşme**'de, Büyük Petro'yu "savaşa alıştırılması gereken bir halkı uygarlaştırmaya kalkışmak"la eleştirmekte(31), ama o da uygarlık kelimesini hiç kullanmamaktadır(32). İşte şaşılacak ve zamanın henüz gelmediğini düşündürtecek bir şey; demek ki, fiilden ad üretmek basit bir mekanik işlem değilmiş.

Acaba, **civilisation**'un ortaya çıkmasından önce varolan kelimelerin, bu uygarlık kelimesinin ortaya çıkmasını gereksiz kıldıkları söylenebilir mi? Fransız yazarlar, XVII. yüzyılın tümü boyunca, halkları hem oldukça bulanık, hem de çok belirgin bir hiyerarşi içinde tasnif etmişlerdir. En altta **vahşiler** yer almaktadır. Bunun biraz üzerinde, ama belirgin farklılıklar içermeyen **barbarlar** bulunmaktadır. Bunlar aşıldıktan sonra, **civilisé** (uygarlaşmış), **politesse** (kibarlık), **police** (adetlerin yumuşamış olduğu toplum hali) gibi sıfatlara sahip toplumlara ulaşılmaktadır.

Pek fazla sayıda olmayan bu kelimelerin arasında eşanlamlılar çoğunlukta değildir. Zaten itiraf edilmeyen çalıntılarla dolu olan koskoca bir edebiyat, belli bir psikolojiyle yüklü olan terimlerin tam anlamlarını tanımlamaya uğraşmaktaydı.

Civilité (uygarlık) çok eski bir kelimedir. Nicolas Oresme'in **policie, civilité** ve **communité** kelimelerini birarada barındıran bir metninden destek olan Godefroy'da, **civil** ve **civilien** ile birlikte görülmektedir(33). Robert Estienne, 1549 tarihli, değerli **Fransızca-Latince Sözlük**'ünde bu kelimeyi sektirmemiştir. Onu, "insanlar arasında nasıl davranacağını bilen" olarak, oldukça hoş bir şekilde tanımladığı ve Latincesi olarak

31 **Contrat Social,** bl. VIII, kit. II.
32 Bu kelime, **Dijon Söylevi**'nde de yoktur. Rousseau burada yalnızca **policé** ve **police**'i kullanmaktadır; tıpkı aynı dönemde Turgot, Duclos veya diğerlerinin yaptıkları gibi.
33 **Dictionnaire de l'ancienne langue française**, Paris, 1881.

urbanus, civilis kelimelerini verdiği **civil**'in ardına koymuştur. Furetière 1690'da, **Üç Cilde Bölünmüş Evrensel Sözlük**'ünde (burada **civil**'in yanı sıra, **civiliser** ve **civilis** de yer almaktadır), **çivilité**'yi "aklı başında, yumuşak ve kibar davranış ve sohbet etme tarzı"(34) olarak tanımlamaktadır. Yani, **civil** insani anlamının yanında, siyasal ve hukuki bir anlamı korurken, **civilité** yalnızca kibar davranış kurallarına gönderme yapmaktadır; Callières ise (1693), o sıralarda eskimiş olan bu kelimenin yerine başka birşey koymayı tercih etmektedir(35). XVIII. yüzyılın titiz gramercilerine göre, **civilité** fiili durumda bir ciladan başka birşey değildir. Başrahip Girard'ın eğlenceli **Fransızcanın Eşanlamlı Kelimeleri**'nin 1780 edisyonundan, "kamusal ibadet tanrıya nazaran ne ise, **civilité** de insanlara nazaran odur: iç duyguların dış ve duyarlı bir gösterimi" olduğunu öğreniyoruz(36). Kibarlık bunun tersine, "**civilité**"ye, imanın kamuya açık ayine kattığı şey katmaktadır: daha şefkatli, diğerleriyle daha ilgili, daha özenli bir insanlığın araçları". Bu kibarlık, "daha derin bir kültür" ve "doğal nitelikler veya bunları varmış gibi gösterebilme sanatı"(37) gerektirmektedir. Montesquieu, **Kanunların Ruhu**'nun bir pasajında, **civilité**'nin bazı bakımlardan kibarlıktan daha iyi olduğunu söylediğinde, bir paradoks getirmiş olmaktadır: kibarlık "başkalarının kusurlarını metheder"ken, **civilité** "bizdekileri açığa vurmamızı engeller". Fakat Voltaire, ona **Zaire**'in (1736) ithaf mektuplarının ikincisinde sanki önceden cevap vermiştir; kendi yüzyılının tümüyle birlikte, "Fransızların Avusturyalı Anne'ın saltanatından beri, dünyanın en toplumsal ve en kibar halkı" olduğunu düşünüyorsa da, bu kibarlık hiç de **civilité** adı verile-

34 **Civiliser**, Furetière tarafından, "sivil hale getirmek" biçiminde tanımlanmıştır.
35 F. de Callières, saraylı karşılığını vermektedir.
36 Girard'ın çalışmasının ilk basımı 1718, ikincisi 1736'dır.
37 **Op. cit.**, c. II.

ni gibi keyfi birşey değildir. Fransızların, ne mutlu ki, diğer halklardan daha fazla işledikleri bir doğa yasasıdır"(38).

★ ★ ★

Ancak, bu kibarlığın üzerinde olan birşey vardır: Rousseau'nun çok sevdiği(39), eski metinlerin **policie** ve modern metinlerin **police** adını verdikleri. Hiç tartışmasız, uygar **(civil)** toplumların, kibar toplumların üzerinde, kentleşmiş, uygarlaşmış **(policé)** halklar yer almaktaydı.

Police: bu kelime, insanı hukuk, yönetim, hükûmet küresine sokmaktaydı. 1549'da **Sözlük**'ünde **"bene moratae, bene constituta civitates"**i, "iyi **policé** olmuş (düzenlenmiş) kent" olarak çeviren Robert Estienne'den; 1690'da "**Police**, devletlerin ve genel olarak toplumların iaşe ve varlığını sürdürmesi için izlemesi gereken davranış kuralları, yasalar, **barbarlık**'ın zıddı" diye yazan Furetière'e varana kadar herkes bu konuda aynı fikirdedir. Furetière, kelimenin kullanımına ilişkin olarak şu örneği vermektedir: "Amerika vahşileri, burası keşfedildiğinde ne yasa, ne de **police**'e sahiplerdi". Aynı şekilde Fénélon, Kiklopes'e ilişkin olarak, "hiçbir yasa bilmezler, hiçbir **police** kuralına uymazlar" diye yazmaktaydı(40). Ondan otuz yıl sonra, Delamare, hacimli ve değerli **Traité de la Police**'ini (1713) kaleme alırken ve I. kitabın birinci başlığını "genel **police** fikri"ne ayırırken, kelimenin uzun zamandan beri sahip olduğu çok genel anlamı hatırlatmaktaydı. "Bu kelime, bazen bütün devletlerin genel yönetimi anlamına alınır ve bu durumda Monarşi, Aristokrasi, Demokrasi olarak ayrılır... Bazen de teker teker herbir

38 **Op. cit.**, kit. XIX. "Halklarını huzur içinde yaşatmayı" isteyen Çinlilerin, **"civilité** kurallarına olabilecek en büyük yaygınlığı tanımaları" söz konusudur.
39 **Contrat Social**, III, Bl. VII.
40 **Odyssée**, c. I, s. 2.

devletin hükümetini ifade eder ve bu durumda Kilise **police**'i, sivil **police** ve askeri **police** olmak üzere bölünür"(41). Bu anlamlar eskidirler ve çoktan kullanımdan düşmüşlerdir. Delamare ise, dar anlamı üzerinde ısrar etmektedir. Le Bret'yi ve onun **Kralın Egemenliği üzerine İnceleme**'sini zikrettikten sonra, "olağan olarak ve daha sınırlı bir anlam içinde, **police** her kentin kamusal düzeni olmaktadır, ve uygulama onu bu anlamına öylesine bağlamıştır ki, arkasından birşey gelmeden telâffuz edildiği her seferinde, yalnızca bu anlamda alınmaktadır"(42) diye yazmaktadır.

Delamare haklıydı. Ancak, bunda birkaç yıl sonra, teknik kesinlikten çok genel fikirlere meraklı yazarların çevresinde, **"policé"**ye daha az dar, daha az hukuki bir anlam yükleme konusunda bir akım başlamıştır. Bu olgu bizim için çok önemlidir.

1731'de **Bu Zamanın Adetleri Üzerine Düşünceler**'inde **policé** toplumlardan söz eden Duclos, "bunlar kibar halklardan daha iyidirler" diye kaydetmektedir, çünkü "en kibar halklar, her zaman en erdemlileri değillerdir"(43). Vahşiler arasında "soyluluk ve farklılık güçle sağlanıyorsa da", **policé** halklarda böyle değildir. Bu gibi halklarda, "güç, şiddeti önleyen ve bastıran yasalara tabi kılınmıştır" ve "gerçek ve en fazla kabul gören kişisel farklılık, zihinden kaynaklanmaktadır"(44). Bu tarih için ilginç bir kayıt: böylece, yöneticilerin, dilde arılık yanlılarının, teknisyenlerin, **police** kelimesinin kullanımını sıkıntılı hale getiren "çift anlamlılığı" yoketmeye uğraştıkları sırada; Duclos bunun tamamen tersine, bu esas olarak yasal ve anayasal olan kelimenin geleneksel anlamına, yeni bir entellektüel ve ahlâki anlam eklemekteydi. Bu konuda tek başına de-

41 **Op. cit.**, c. I, s. 2.
42 Le Bret'nin tanımı.
43 **Oeuvres complètes**, 1806 yay., c. I, s. 70.
44 **Considérations, Oeuvres**, 1806, I, 216.

ğildi. Daha sonra **Adetler Denemesi**'nin **Ön Söylevi** olacak olan şu **Tarih Felsefesi**'ni (1736) bir açalım. Voltaire, "Perulular **policé** idiler, güneşe taparlardı" veya "Fıratötesi Asya'nın en **policé** halkları yıldızlara taparlardı" veyahut "Hind'den Yunan'a kadar, bütün büyük **policé** ulusların üzerinde anlaştıkları daha felsefî bir sorun, iyilik ve kötülüğün kökenidir" diye yazdığında(45); bundan on dört yıl sonra, Rousseau Dijon **Söylev**'inde "bilimler, edebiyat ve sanat... onlara esaretlerini sevdiriyor ve onları **policé** halklar denilen şeyler haline getiriyor" diye yazdığında(46); Turgot 1756'da, **Encyclopédie** için kaleme aldığı **Etimoloji** maddesinde, "vahşi halkta olmayan bütün fikirlerin anlamlarını ancak ... **policé** halkın daha zengin olan dili verebilir" diye ilân ettiğinde veya "zihnin ışıklarının **policé** halka sağladığı avantajlar"ı methederken(46); zamanlarının hayatına, felsefi faaliyetine katılan bütün bu insanların, ihtiyaç duydukları bir kelimeyi aramakta oldukları aşikârdır.

★ ★ ★

Dilleri, bu kelimeyi onlara herşeyi tamam olarak vermiyordu. Daha önce de gördüğümüz üzere, **civilité** artık mümkün değildi. Voltaire'in 1736'da, "**civilité** denilen şey gibi keyfi" olmadığını ilân ettiği şu kibarlığı, Turgot 1750'de hâlâ sadakatle kullanmaktaydı. Tıpkı eskiden, "her türlü kibarlıktan uzak, ormanlar ortasındaki bir kibarlık meraklısı gibiyim; artık bu dünyada bir müzik var mı, yok mu bilmiyorum"(47) diye yakınan Mme de Sevigné gibi, 1750 tarihli **Felsefi Tablo**'sunda kralı gösterişli bir şekilde methetmekteydi: "Ey Louis! Seni nasıl büyük bir yücelik kuşatıyor. Mutlu halkın

45 Voltaire, **op. cit.**, s. 16, 21, 26.
46 **Oeuvres de Turgot,** c. I, s. 241 vd.
47 15 Haziran 1680 tarihli mektup. Bizim bugün "uygarlığa geri dönmek" dediğimiz gibi, "kibarlıktan uzak, kibarlığa geri dönmek" denildiğini görmek ilginçtir.

kibarlığın merkezi haline geldi". Biraz köhnelik kokan, tumturaklı bir cümle(48). Fiili durumda, bugün uygar **(civilisé)** sıfatının bizim için tam olarak ifade ettiği şeyi işaret edecek uygun bir kelimenin eksikliği çekilmekteydi ve bu durumda, fikirsel çalışmaların tümü, yalnızca bir **"police"**e sahip olan halklara değil de, aynı zamanda felsefi, bilimsel, sanatsal, edebi kültürle de zenginleşmiş halklara bir üstünlük yüklemeye yönelince; eski durumu ifade etmek için çok uzun bir süre kullanılmış olan kelime, bu yeni kavrayışı ifade etme konusunda geçici ve yetersiz kalmıştır. Üstelik, **police** giderek daha dar ve belirgin bir anlam kazanmaya başlamıştır. Korku veren ve giderek artan bir gücü olan şu kişi tarafından belirlenen bir anlamı: polis müdürü.

Bunun üzerine, Descartes'ın daha 1637'de, tamamen modern bir anlam vererek kullandığı ve Furetière'in "sivil ve kibar, konuşulabilir ve nazik kılmak" olarak açıkladığı kelime akla gelmiştir. Fakat Furetière, bu kelimeye ilişkin olarak şöylesine örnekler vermektedir. "İncilin vaaz edilmesi, en vahşi barbar halkları uygarlaştırmıştır" veya "Köylüler, burjuvalar gibi, burjuvalar da saraylılar gibi uygarlaşmış değildir", görüldüğü üzere, bu örnekler yoruma açıktır.

Kim yorum yapmaktadır? Tabii ki herkes değil. Örneğin Turgot, **Tableau**'sunda, Sorbonne'daki söylevlerinin Fransızca metninde, **Etimoloji** maddesinde ne uygarlaştırmak **(civiliser)**, ne uygarlaşmış **(civilisé)** kelimelerini kullanmaktadır. Helvetius da, 1758 tarihli **Esprit**'sinde farklı davranmamaktadır; bunların her ikisi de **policé**'ye sadık kalmıştır. Aynı dönemde, birçok kimse için benzer bir durum söz konusudur. Fakat Voltaire, **civilisé**'yi erkenden **policé**'ye eklemiştir. 1740 yılına ilişkin örnekleri yukarıda verdim. **Tarih Fel-**

48 **Oeuvres de Turgot,** c. I, s. 222.

sefesi'nde, **policé** büyük bir yer tutmaktadır. Fakat IX. bölümde (Teokrasiye dair), kalemi sürçmekte ve **civilité**'yi kullanmaktadır. İşte, bu kullanımdan duyduğu utanmayı açık eden bir işaret: "hiç de uygun olmayan bir şekilde **civilisé** (uygarlaşmış) denilen halkların arasında..."(49). Voltaire, bu uygun olmayan kelimeyi, **Tarih Felsefesi**'nde bir veya iki kere daha kullanacaktır. Örneğin, "ahlâk bütün uygarlaşmış uluslarda aynıdır" diye yazmaktadır. Ve XIX. bölümde şu okunmaktadır: "Mısırlılar, uygarlaşmış **(civilisé), policé**, çalışkan, güçlü bir bünye halinde, saydığım bütün halklardan çok sonra biraraya gelebilmişlerdir"(50). Çok ilginç bir basamaklandırma: toplumun oluşması **(synoecisme)**, adetlerdeki kibarlık, doğal yasaların yerleşmesi, ekonomik gelişme ve sonunda egemenlik. Voltaire bu kelimeleri tartmış ve rastlantı sonucu kullanmamıştır. Fakat Voltaire hâlâ ikisini birden kullanmaktadır, oysa Volney(51), bundan yirmi beş yıl sonra **ABD Üzerine Açıklamalar** adlı kitabında, **Felsefe Tarihi**'nin gelişimini ele aldığı ilginç bir pasajda, **civilisé**'nin **policé**'nin tüm anlamlarını da içerir hale geldiği bir anda, yalnızca tek bir kelime kullanacaktır. Ve bu ikilik, dilin o dönem insanlarına sunduğu olanakları görmemize izin vermektedir. O zamanın insanları, **policé** kelimesini **uygarlık (civilité)** ve kibarlık **(politesse)** kelimelerinin çağrıştırdığı bütün fikirlerle zenginleştirmenin çarelerini arıyorlardı; fakat **policé** herşeye rağmen

49 Yay. Beuchot, c. XV, s. 41.

50 Buson iki atıf için, yay. Beuchot, c. XV, s. 83 ve 91.

51 Volney, **Eclaircissements sur les Etats-Unis, Oeuvres Complètes,** Paris, F. Didot, s. 718: "Uygarlıktan, bu aynı insanların site halinde, yani dış saldırılardan ve iç karışıklıklardan korunacakları ortak bir savunmayla donanmış bir yerleşim yeri halinde biraraya gelmeleri anlaşılmaktadır; ... bu biraraya geliş, insanların kendiliğinden rıza göstermeleri, doğal güvenlik, kişilik ve mülkiyet haklarını korumaları fikirlerini de içermektedir; ... böylece uygarlık, kişileri ve mülkiyetleri koruyan ve kollayan toplumsal bir durumdan başka birşey değildir". Bu önemli pasajın tümü, Rousseau'nun bir eleştirisidir.

direniyor ve onun arkasında yer alan **police** de dil yenileştiricilerini rahatsız ediyordu. Bu durumda uygarlaşmış'ın **(civilisé)** anlamını genişletmeye çalışıyorlardı, ama **police** mücadele ediyor ve gücünü hâlâ koruyordu. Onun direncini kırmak, zihinlerde artık oluşmaya başlayan yeni kavramı ifade etmek için, **civilisé**'ye yeni bir güç ve kapsam vermek, onu sivil ve kibar'dan farklılaştırmak gerekecektir. Bu fiil kökünden ve ardındaki fiilden, **civilisation** (uygarlık) sözü üretilecektir: bilgiçce, ama şaşırtmayan bir kelime. Bu kelime, **civil** ve **civilité** gibi yaşlı ağabeylerini ürkütmeyecek kadar onlara uzaktı. Yeni bir kelime olarak, yeni bir kavramı işaret edebilirdi.

III

Uygarlık, kendi zamanına doğmuştur. Yani 1751'de başlayan, iktidarın müdahaleleriyle 1752 ve 1757'de iki kez kesintiye uğrayan, 1765'te Diderot'nun cüretkâr inadı sayesinde yeniden devreye sokulan ve 1772'de zaferle tamamlanan büyük **Encyclopédie** çabası sona ererken doğmuştur. Bu kelime, **Adetler Üzerine Deneme**'nin ilk baskısının yapılmasıyla, 1757'de bu kitabın yedi bin nüshasının Avrupa'ya yayılarak, insanın siyasal, dinsel, toplumsal, edebi ve sanatsal faaliyetinin başlıca tarzlarından bazılarını, bir ilk sentez çabasıyla tarihle bütünleştirdiği sırada doğmuştur. Bu kelime, Bacon, Descartes, Newton ve Locke'un herbirinin bir bacağını meydana getirdiği dörtlü temel üzerine yaslanan ve d'Alembert'in **Ön Söylev**'inde Modern Zamanların sonuncu fethi ve taçlanması olarak selâmladığı şu felsefenin meyvalarını vermeye başladığı sırada doğmuştur(52). Bu kelime özellikle, büyük

52 **Discours sur l'Encyclopédie,** II. bl.: d'Alembert, "insan zihninin hocaları olarak bakılması gereken başlıca dehalar, işte bunlardır" diye sonuca varmaktadır.

rasyonel ve deneysel bilim fikri **Encyclopédie**'nin bütününden itibaren yayılmaya; Kitabı Mukaddese aldırmayan bir Buffon doğayı fethetmeye kalkıştığında veya bir Montesquieu insan toplumlarını ve onların sonsuz çeşitliliklerini kategorilere indirgemeye niyetlendiğinde doğmuştur. Daha önce de yazıldı, "uygarlık, ilhamını yeni bir doğa ve insan felsefesinden almaktadır"(53). Bunu yazan, "uygarlığın doğa felsefesi evrimdir. İnsan felsefesi, mükemmelleşebilmektir" diye ekleyerek, biraz öngörüde bulunmuşsa da, gene de haklıdır. Nitekim, Henri Daudin'in, Lamarck ve Cuvier'ye ilişkin güzel çalışmaları bunu kanıtlamıştır: evrim, gerçek anlamı ve modern zihniyeti içinde anlaşılmak için, sanıldığından çok daha uzun bir süre beklemek zorunda kalmıştır(54). "Aydınlanmış insanın, keşfe çıkılan doğa karşısındaki tavrını" XVIII. yüzyıl sonu düşünürlerinin kavrayışlarının değişmesi üzerinde güçlü bir etki yaptığı da daha az doğru değildir(55). Onların yaptığı gibi, bilimin öneri ve tavsiyelerine kulak kabartmak, hâlâ geleceğe yönelmek ve geçmişe duyulan özlem içinde, fanatik bir umut duymaktı. Eğer, 1775'ten itibaren verdiği ünlü derslerini biraraya topladığı, 1789 tarihli **Elemanter Kimya İncelemesi**'ni yayınlayan bir Lavoisier'nin emek ve keşifleri veya daha sonraları, 1793'ten itibaren **Muséum**'da gerçekleştirilen araştırma ve örgütlenme çabaları tarafından zihinlerde gerçekleştirilen muazzam devrim unutulacak olursa, Fransızcada uygarlık kavramını aktaran kelimenin doğumunu ve bu kadar hızlı yayılmasını anlamak mümkün olamz. **Décade philosophique**, bu **Muséum** hakkında şunları yazmış-

53 Counson, **art. cit.**

54 Cuvier ve Lamarck, **Les classes zoologiques et l'idée de série animale (1790-1830),** Paris, Alcan, 1926, **passim.** Ayrıca bkz. Lucien Febvre, "Un chapitre d'histoire de l'esprit humain; les sciences naturelles de Linné à Lamarck et à Georges Cuvier". **Revue de Synthèse historique,** c. XLIII, 1927.

55 Counson, **art. cit.**

tır: "bilimlerin merkezi ve gerekli noktası"(56). **La Décade** haklıdır ve kendi zamanının insanlarının büyük beklentilerine tercüman olmaktadır. 1793 yılında, **Doğal Tarih ve Kimya Unsurları** adlı kitabının beşinci edisyonunu yapan Fourcroy (ilki 1780 tarihlidir), kimya alanındaki devrimin çok hızlı ilerlemesini izlerken nefes nefese kaldığını okuyucularına açıklarken, "aslında çok sayıdaki olgudan basit sonuçlar çıkartmaktan başka birşey yapmıyoruz. Bize yalnızca deney tarafından sağlananlarından başkasını kesinlikle kabul etmiyoruz"(57) demektedir. Kuruntulara karşı isyan eden deneysel bilimin tanımı –Lavoisier tarafından yenilgiye uğratılan flojistik veya 1792 civarında **Museum**'un genç doğabilimcileri tarafından yalanlanan, Buffon'un "doğanın oluşumuna dair romanları" gibi kuruntular–(58). Bu hiç kuşkusuz, doğa bilimleri için geçerliydi. Yalnızca onlar için geçerliydi.

★ ★ ★

Çünkü, olgulardan duyulan kaygı erkenden yaygınlaşmıştır. XVIII. yüzyılın sonuna yaklaştıkça, İnsanlık ve Doğa Yıllıkçıları arasında ortak bir konum haline gelmektedir. Her iki grup da aynı açlık içindedir ve çabaları belgelendirmeye yöneliktir. Söz konusu olan şimdiki zaman mıdır? XVIII. yüzyıl, siyasal ve anayasal düzlemdeki muhtıralar yüzyılıdır; iktisadi ve toplumsal bilimler alanında, istatistiğin doğumuna tanık olan bir yüzyıldır; teknolojide ise, araştırmalar yüzyılıdır. Artık aynı anda hem teorik, hem de pratik hiçbir sorun –nüfus, ücret, fiyat sorunları ve ilk "bilgin" tarımcıların ve modern imalathanelerin öncülerinin yenileştirici gayretleri sonucu ortaya çıkan sorunlar– yoktur ki, onlarca kitabın, kitapçığın yazılmasına, özenli araştır-

56 C. I, 1794, s. 519-21; krş., H. Daudin, **op. cit.**, I, 25, dn. 4 ve **Le Muséum** adlı bl.
57 **Op. cit.**, s. IX.
58 H. Daudin, **op. cit.**, s. 9 ve dn. 1.

maların yapılmasına, bağımsız özel kişilerin veya bilgin derneklerinin veya krallığın resmi görevlilerinin çaba sarfetmelerine neden olmasın: Taşra Akademileri, tarım dernekleri veya belgelendirme konusundaki gayretleri bugün bize çok dikkat çekici olarak gözüken şu imalathane müfettişleri bir düşünülsün. Ama acaba geçmiş mi veya XVIII. yüzyıl sonu Avrupalılarının kendi kıtalarıyla karşılaştırdıkları sırada eski bir tarihe mensupmuş gibi gözüken, dünyanın geri kalan geniş parçası mı söz konusudur? Bu alanda da olgu kaynamakta ve bunlar unutulmaya terkedilmemektedirler; bu konuda, **Encyclopédie**'nin herşeyden önce, olguların 1750'ler civarındaki bir bilançosu olmayı hedeflediğini hatırlatmak yeterlidir(59): son yüzyılın büyük allâmelerinin çalışmalarını, belgeleri ve uygarlaşmış beyazların entellektüel ufkunu Uzak Doğu, Amerika ve Okyanusya kıyılarına kadar genişleten, sayılamayacak kadar çok seyyah anlatısını biraraya getiren devasa bir çalışma.

Fakat, böylesine hasatlar bir günde olmamaktadır. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru ve **uygarlık** kelimesi doğarken, dünya tamamen biliniyor olmanın uzağındadır. Geçmiş dünya ise, şimdikinden daha az tanınmaktadır. İnsanlığa ve evrimine ilişkin bütünsel bakış açıları sağlayabilecek tarihsel veya etnolojik olguları derleme ve eleştirme konusunda en dikkatli kişilerin bilgileri, delikler, boşluklar, karanlıklarla doludur. Lamarck ve Cuvier hakkında soru soran Henri Daudin'in eskiden söylediklerini, biz şimdi kendi disiplinlerimiz için tekrarlayalım: "nesnesi hem çok karmaşık, hem de çok çeşitli, somut bir gerçeklik olan bir gözlem bilimi, öncelikle nesnesinin envanterini çıkartmak, bu çeşitliliği düzene sokmak zorundayken ve bu alandaki işlevinin henüz çok ilkel bir aşamasındayken, yol alı-

59 Bütün bunlara ilişkin olarak bkz., René Hubert, **Les Sciences sociales dans l'Encyclopédie,** Lille, 1923, s. 23 vd., s. 361 vd.

şını yönlendirmeyi ve sonuç alabilmeyi nasıl becerebilmektedir?"(60). Oysa, XVIII. yüzyılın elyordamıyla ilerleyen tarihçi ve sosyologları için olduğu gibi, incelediği ve eğer deyim yerindeyse, yöntemlerinin anatomisini çıkardığı doğabilimcileri için de, "olgu(nun) zihne ancak saf haliyle veya psikolojik koşullardan bağımsız olarak kabul edilebileceği" aşikârdır. Buna karşılık, "önceden edinilmiş fikrin sağlanmasının da, geniş ölçüde önceden edinilmiş fikre bağımlı olması" çok doğaldı(61). Ve bu durumda, çok özelleşmiş ve açıkça bireyselleşmiş etnik veya tarihsel bir nisbi uygarlık kavramı değil de; mutlak, tutarlı ve üniter bir insani uygarlık kavramının oluşmasında şaşılacak bir yan var mıdır?

Burada gene, o zamanın doğa bilimlerinin sahip oldukları kavramları, varoluş nedenlerini bizzat kendinde bulan bir "doğal düzen" kavramıyla ilişkiye soktukları şu dizi fikrinin canlılığını ve bedene bürünmelerini düşünelim(62). Lamarck, 1778 civarında bu "doğal düzen"e ilişkin bir fikir edinmeye çalıştığında, onu basamaklı ve hissedilir şekilde sürekli bir ilerleme olarak kavramıştır. Ve fizik ile kimya alanlarındaki uzun bir dolaşmadan sonra, XIX. yüzyılın başında doğa bilimcisi olarak görüşlerini, ana tezini anlatmaya kalkıştığında, derslerinde ve kitaplarında sergilediği başat doktrin, gene hayvanların tek ve basamaklı dizisi olmuştur(63). Kuşkusuz, buraya fazla yüklenmemek gerekir, ama doğaya yönelik bu yakınlaştırmaları ihmal etmek de, tarihsel zihniyete aykırı olacaktır. Ve bu yakınlaştırmalar, ilk halkalarında vahşetin, arada barbarlığın yer aldığı bu büyük basamaklı düzenin zirvesine, yani ondan önce **"police"**in işgâl etmekte olduğu

60 **Op. cit., Conclusion: L'idée scientifique et le fait,** s. 265.
61 **Ibid.**, s. 269-270.
62 XVIII. yüzyıldaki kökenleri ve gelişimi hk., H. Daudin, **De Linné à Lamarck: méthodes de la classification et idée de série en botanique et en zoologie (1740-1790),** Paris, Alcan, 1926.
63 Daudin, **Cuvier et Lamarck,** II, 110-111.

yere, uygarlığın nasıl doğal bir şekilde yerleştiğini anlamaya yardım etmekte değiller miydi?

★ ★ ★

Böylece, bir kelime doğmuş ve yayılmıştır. Yaşayacak, şan kazanacak, prestijli bir kadere ulaşacak bir kelime. Onu, daha ortaya çıktığı andan itibaren, yıllar öncesinden beri dokumakta olan zengin kıyafetlerle ve istekle donatıyoruz. Biraz gülünç bir telâş. Metinlere, önyargısız bir gözle bakalım. Uzun zaman, çok uzun zaman boyunca hiçbir şey bulunmamaktadır; yani yeni bir kelimenin gerçekten oluştuğunu doğrulayan hiçbir şey. Eskinin kibarlık, **police** ve **civilité**'sinin arasında, bu kelime oldukça beceriksizce gidip gelmektedir. Onu daha iyi tanımlama, özellikle de **"police"**le olan ilişkilerini düzene sokma konusundaki bazı çabalar, büyük bir sonuca ulaşamamışlardır(64); ve çoğu zaman da, bu yeni kelimenin onu kullananlar için bile, henüz belirgin bir ihtiyaca cevap vermediği izlenimi alınmaktadır.

Hiç kuşkusuz, bazı noktalarda tartışılmaktadır veya daha doğrusu, bazen birbirine zıt fikirler ifade edilmektedir. "Uygarlık" nasıl gerçekleştirilir? D'Holbach, buna 1773'te şöyle cevap vermektedir: "bir ulus, deneylerden geçe geçe uygarlaşır". Fikir küçümsenebilir gibi değildir. Bunu daha da geliştirmektedir: "halkların ve onları yöneten şeflerin uygarlığı; hükûmetlerde, adetlerde, suiistimallerde istenen ıslahat ancak yüzyılların çalışmasının, insan zihninin sürekli çaba sarfetmesinin, toplumun tekrarlanan deneylerinin ürünü olabilirler"(65). Bu geniş, ama biraz karışık doktrinin zıddında, ekonomik teoriler yer almaktadırlar. Fizyokratların kendi teorileri vardır; Beaudeau'nun erkenci

64 Örnek olarak, Fr.-J. de Chastellux, **De la félicité publique ou Considération sur le sort des hommes dans les différentes époques de l'histoire,** Amsterdam, 1772.

65 **Système Social,** Londra, 1773, s. 171.

metni (1767) bilinmektedir: "insanı toprağa bağlayan toprak mülkiyeti, en tam uygarlığa doğru atılmış çok büyük bir adımdır". Raynal'a göre, esas olan ticarettir: "diğer hepsini kibarlaştırmış olan halkların hepsi, tüccar halklar olmuşlardır"(66). Ve biraz önce kaydettiğimiz şu anlam belirsizliğini burada açıkça yakalamak mümkündür; çünkü **kibar**, Raynal'ın yazısında, tamamen uygarlaşmış anlamına gelmektedir, çünkü biraz ileride ve bu kez yeni kelimeyi ilk kez eskisinin yerine kullanarak, şöyle yazmıştır: "bu halkları biraraya getiren, donatan, **uygarlaştıran** nedir? Ticarettir"(67). Bu yararcı teori, İskoçlar, örneğin bir Millar tarafından da benimsenecektir. 1773'te çevrilen **Toplumun Başlangıçlarına İlişkin Gözlemler**(68) adlı kitabında, uygarlığı "bolluk ve güvenliğin doğal bir devamlılığı haline gelen, şu adetlerdeki kibarlık" olarak tanımlamaktadır. Adam Smith de, zenginlik ile uygarlık arasında sıkı bir bağ olduğunu kaydedecektir(69). Buna karşılık, uygarlık kelimesini biliyormuşa benzemeyen Antoine-Yves Goguet, 1778 tarihli **Yasaların, Sanatların ve Bilimlerin Kökeni ve Eski Halklardaki Gelişimi** adlı kitabında, doğrudan doğruya Raynal'a cevap veriyormuşa benzemektedir: "Kibarlık, bir ülkeye yalnızca edebiyat aracılığıyla girebilmektedir"(70). Bu, o sıralarda sayıları kabarık olan ve Buffon'la birlikte "Bilim ağacının gövdesinin üzerinde, insan gücünün gövdesi'nin yükseldiğine inanan veya Diderot'yla birlikte, Aydınlanma hareketinin kaydettiği gelişmelerin içinde, akla doğru bir tırmanış olarak kabul edilen bir uygarlığın kayna-

66 **Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes,** Cenevre yay., 1781, c. I, s. 4.
67 **Ibid**.
68 Amsterdam. 1773'teki ikinci yayına göre, V. bl. II. Kesim'in başlığı: "**Des effets ordinaires de la richesse et de la civilisation relativement au traitement des serviteurs**".
69 **Recherches sur...**
70 C. IV, I, IV. s. 393.

ğını arayanların doktrinidir: "Bir ulusu eğitmek, onu uygarlaştırmaktır; orada bilgilerin ışığını söndürmek, onu barbarlığın ilkel durumuna geri götürmektir... Cehalet, köleliğin ve vahşetin payına düşen şeydir"(71). Daha sonra Condorcet, **Voltaire'in Hayatı**'nın ünlü bir pasajında, **Rusya Hükûmeti İçin Bir Üniversite Planı** yazarına yankı yapacaktır: "Avrupa'yı istilalardan ebediyen azade kılan, hükümdarların siyaseti değil de, uygarlaşmış halkların saçtıkları ışıklardır; ve uygarlık yeryüzüne yayıldıkça, savaş ile fetihlerin, kölelik ile sefaletin yokoldukları görülecektir"(72). Bu farklılıklar, aslında pek öyle derinlere gitmemektedirler. En azından, esasa ilişkin değillerdir. Eğilimleri her ne olursa olsun, bütün bu insanlar için, uygarlık herşeyden önce bir ülkü olarak kalmaktadır. Çok geniş bir ölçekte, ahlâki bir ideal. Raynal, "adalet olmadan uygarlık olup olmayacağını soracağız" demektedir(73).

Bu, Rousseau'yu izleyerek, Dijon **Söylev**'inin 1750'den itibaren ortaya koyduğu değer sorununu çözmeye uğraşan filozoflar için bile doğrudur. Kelime, sanki Cenevrelinin (Rousseau) paradokslarının tartışılmasına yardım için tam zamanında gelmişe benzemektedir. Bu kelime, Rousseau'nun ilkel erdemler ve ormanların saf kutsallığı adına karşısına dikildiği, ama hiçbir zaman adlandırmadığı düşmanın uygun bir şekilde vaftiz edilmesine olanak vermektedir. Tartışmalar Jean-Jacques'ın ölümünden sonra bile, ta XIX. yüzyıl ortalarına kadar canlı bir şekilde sürmüşlerdir. Bu tartışmalar, XVIII. yüzyıl sonunda, bizatihi uygarlık kavramının

71 **Oeuvres**, yay. Assezat, c. III, s. 429 (Rusya hükümeti için bir Üniversite planı).

72 Barışın ve genel olarak onun ilk koşulu olan uygarlığın hükümdarlara ve güçlerine bağlı olmadığı fikri, bu yıllar esnasında sıklıkla geliştirilmiştir. Örnek olarak, Raynal, **Histoire philosophique,** Cenevre yay., 1701, c. X, s. 31: "Savaş adanları, eyaletleri savunuyorlarsa da, buraları uygarlaştırmamaktadırlar."

73 **Ibid.**, s. 28: "Barbar halkların, örf ve adetleri olmaksızın uygarlaşmaları mümkün müdür?".

kendinin eleştirel bir incelenmesi noktasına hiç de varmış değillerdir. Bu olgu yalnızca kabul veya red edilmektedir: bu ülkü-uygarlık, bu gelişme-uygarlık, dönemin bütün insanlarının kafa ve kalplerinde net bir fikir olarak değil de, yönlendirici bir fikir olarak mevcuttur. Ve hiç kimse, henüz bu kavramın evrensel kapsamını daraltma veya özgülleştirme yanlısı değildir. O zamanın insanlarına egemen olan, etnik grupları evrenselliğe yavaş yavaş kazanma yeteneğine sahip olan ve daha şimdiden uygar toplumların vahşete üste gelmelerine olanak vermiş olan, mutlak ve üniter bir insani uygarlık kavramı, onlarda herhangi bir kaygı uyandırmadan yaşamaktadır. Öylesine ki, uygar kapsamının içine en parlak ve ileri toplumlar kadar, Goguet'nin ahlâk veya ilkelerden yoksun olarak, hatta "adalet, dürüstlük, ahlâki erdemlerin çoğu" için, Amerika vahşilerinden daha fazla ada sahip olmayan bir şekilde resmettiği şu "kahramanlık çağı" Yunanlılarını da kapsamaktadır(74). Halkların tek dizisi, sürekli zinciri: **Önyargılara Dair Deneme**'sinde, "ardışık bir dengeler zinciri, vahşi insanı en ince bilimler ve en karmaşık bilgilerle meşgül olduğu uygarlaşmış bir toplum içindeki durumuna doğru götürür" diyen d'Holbach'a(75); yalnızca "bütün uygarlıklar bir zamanlar vahşiydiler ve doğal itkilerine terkedilen bütün vahşi halklar uygar olmaya adaydırlar"(76) diyen Raynal değil; aynı zamanda, "kaba ve vahşi insanın, uygarlaşmış ve gelişmiş insana hayran olmasına şaşırmamak gerekir"(77) diyen Moheau da karşılık vermektedir.

Ne kadar evrensel ve etkileyici olursa olsun, böylesine bir uyum ve anlaşma fazla uzağa götürmüyordu. Eğer bu bulanık iyimserlikten çıkmak isteniyor-

74 **De l'origine des lois**, Paris, 1778, c. IV, s. 392.
75 **Essai sur les préjugés,** 1770, s. 273.
76 **Histoire philosophique,** s. 15.
77 **Recherches et considérations sur la population de la France,** Paris, 1778, s. 5.

duysa, sürekli bir çabanın ürünü olacak ve tüm unsurları itibariyle tutarlı ve geçerli olacak bir uygarlık kavramını oluşturmak gerekiyordu. Ama bunun için, eski üniter dünyayı parçalamak ve nihayet nisbi "uygarlık" kavramına, daha sonra da farklı tarihsel ve etnik grupların payına düşen olgular olarak kavranan, az çok heterojen ve özerk, çoğul "uygarlıklar" anlayışına ulaşmak gerekiyordu. Bu noktaya, ilerlemeli bir dizi aşamadan ve d'Holbach'ın diyeceği gibi deneylerin zorlamasıyla, kabaca 1780-1830 arasında ulaşılmıştır. Bu tarih basit değildir. Eğer sonuçta uygarlık kavramının kendinin de bir sentez kavramı olduğu bilinirse, bunun neden böyle olduğu anlaşılır.

IV

Devrim ve İmparatorluk dönemlerini bir solukta geçelim. İşte 1819 yılında, Lyon'dayız. Tarihine çok uygun bir adı olan bir kitap yayınlanmıştır: Ballanche'ın fikirlerle ve düzensizliklerle dolu, **Yaşlı Adam ve Genç Adam**'ı(78). Eğer eseri meydana getiren **Yedi Görüşme**'nin beşincisi okunacak olursa, o çağ okuyucularının gözünden kaçmış olması kuvvetle muhtemel bir yeniliğe iki kere rastlanmaktadır. Ballanche, Mauduit edisyonunun 102. sahifesinde, "kölelik, artık yalnızca eski uygarlıkların kalıntıları içinde mevcuttur" diye yazmaktadır. Ve 111. sahifede, dinlerin Orta Çağda "eski uygarlıkların tüm mirasını derledikleri"ni söylemektedir.

Acaba, ilk kez bu Fransız yazar mı elli yıllık "uygarlık" uygulamasından koparak, onun yerine "uygarlıklar"ı ikâme etmektedir? Fransa'da 1800-1820 arasında yazılmış herşeyi okuduğumu ileri süremeyece-

78 Ballanche, **Le vieillard et le jeune homme**, Paris, Alcan, 1928.

ğim için, bunu iddia etmekten kaçınıyorum. Fakat, "uygarlıklar" kavramının, rastlantının karşıma çıkardığı bu örnekten daha eski uygulamasının bulunması beni oldukça şaşırtacaktır. Olgunun önemine gelince, bunu vurgulamaya gerek bile yoktur. Ballanche'ın çoğul takıları, uzun bir sürecin, sabırlı bir belgelendirme ve sistemli bir araştırma çabasının sonucunu belirlemektedirler.

Yukarıda, XVIII. yüzyıl insanlarının, tarihçilerin ve daha da genel olarak, ileride toplumsal bilimler olacak şeylerin öncülerinin, olgular karşısında her fırsatta dışa vurdukları ilgiyi ortaya koymuştuk. Bunların bu ilgileri, çağdaşları olan doğa bilimcileri, fizikçiler, kimyacılarınkiler kadar vurgulu olmuştur. **Encyclopédie** buna tanıktır. Öte yandan, yüzyılın sonunda büyük denizcilerin, özellikle Pasifik'te keşfe çıkmış seyyahların, bunların her bir yerde, Fransızca, aynı zamanda İngilizce olarak yayınladıkları ve bir dilden diğerine çabucak geçen anlatıların, bu kadar çok meraklı adama, insan, daha doğrusu insanlar, onların adetleri, örfleri, fikirleri, kurumları hakkında nasıl bir belgesel kaynak sağladıkları bilinmektedir. Bütün bunlar, erkenden toplanmaya, biriktirilmeye, tasnif edilmeye başlamış ve bu konuda Démeunier ile Goguet'in çalışmalarının izi sürülmüştür(79). Bu uğraşlar, "vahşi" halklara ilişkin olarak olabildiğince zengin ve kesin dosyaları gün ışığına çıkartmaya yönelmişlerdir. "Ben bir seyyah ve denizciyim, yani şu tembel ve gururdan çatlayan, çalışma odalarının loşluğunda dünya ve sakinleri hakkında alabildiğince felsefe yapan ve doğayı kendi hayal güçlerine tabi kılan yazarlar sınıfının gözünde, bir yalancı ve bir salağım". Bol miktarda yazı yazılmasına ve konuşulmasına neden olan Bougainville, **1766,**

79 Démeunier, **L'esprit des usages et des coutumes des différents peuples, ou Observations tirées des voyages et des histoires,** 1776.

67, 68 ve 69'da Dünya Çevresinde Yolculuk adlı kitabında böyle yazmaktaydı(80). Fakat dalga geçtiği bu oda bilginleri, başka bir kâşifin de hayatlarını yararsız sistemler kurmakla geçiren "çalışma odası spekülastörleri" dediği kişiler de, denizcilerin ardından "onların çeşitli ülkelerden getirdikleri, açıkça farkedilir farklılıkları" görerek, üniter düşüncelerini yavaş yavaş değiştirmeye başlamışlardı(81). **La Pérouse'un Yolculuğu**'nu kaleme alan Lilet-Mureau, bundan yirmi yıl sonra, kâşiflerin anlatılarının bazı kişilere, "bizim örflerimiz, adetlerimiz ile vahşilerinki arasındaki gururlu bir kıyaslamayla, uygar insanın diğer insanlar üzerindeki üstünlüğünü" iddia etme fırsatını vermesinden hâlâ yakınmaktaydı(82). Eski önyargıların bu inatçı taraftarlarının (Démeunier bunları çoktan ortaya dökmüştü) bu kurtulunmuş olunduğu sanılan fikirleri ileri sürmeleri, La Pérouse tarafından toplanan olgu ve belgelerin yeni düşünceler ilham ettiklerine tanıklık etmekteydi. Yalnızca bir tanesini zikretmek üzere, Volney'nin eseri birçok kereler, bir çalışmanın zihinde yapıldığını teyid etmekteydi. Volney'nin uygarlık konusundaki bütünsel düşüncesine geri döneceğiz. Fakat **Harabeler**'de, Çinlilerin "doğmadan ölmüş uygarlığı"ndan söz ettiğinde; özellikle de **ABD'ye İlişkin Açıklamalar**'ında "vahşilerin uygarlığı"ndan söz ettiğinde, uygarlık kelimesine ahlâki anlamını yüklemeye devam ettiğini görüyorum, ama formüller gene de yeni bir vurgu taşımaktadırlar(83). Bundan birkaç yıl sonra, bu durum Alexandre von Humboldt'da daha da belirgin hale gelmiştir. Örneğin, **Yeni Kıta'nın Dönence Bölgelerine Yolculuk** adlı kitabında, "Şaymalar, sayısal bağ-

80 Neuchâtel, 1772, s. 26.
81 Commerson'un Bourbon adasından, M. de la Lande'a yazdığı 18 Nisan 1771 tarihli mektup (Bougainville'in yolculuğu üzerine).
82 **Voyage de la Pérouse autour du monde**, Paris, Plassan, 1798, c. I, s. XXIX.
83 Alıntılar için bkz., **Oeuvres Complétes**, F. Didot, 1868, s. 31.

lantılara ilişkin şeyleri kavramakta çok zorlanmaktadırlar... Bay Marsden aynı durumu, **beşyüz yıldan daha uzun süreli bir uygarlığa sahip olmalarına rağmen,** Sumatra'daki Malaylarda da gözlemiştir"(84) diye yazmaktadır. Daha ileride Mungo Park'tan söz etmektedir: "halkların barbarlığının ortasında, eski bir uygarlığın izlerini keşfetmek üzere Afrika içlerine tek başına giren bu girişimci adam". Veya **Cordillerolardan Manzaralar ve Yeni Kıta'nın Yerli Halklarının Anıtları**'nda şöyle yazmaktadır: "Bu eser, Amerikalıların eski uygarlığını, mimari anıtlarının, hiyerogliflerinin, dinsel tapınılarının ve astrolojik hayallerinin incelenmesi yoluyla aydınlatmayı hedeflemektedir"(85). Gerçekte burada, muazzam "Uygarlık" imparatorluğunu özerk eyaletlere bölen, çoğul haldeki etnik veya tarihsel "uygarlıklar" kavramının çok uzağında değiliz. Dilcilerin de, coğrafyacıların ve sosyolojinin öncülerinin ardından bunu hararetle kabul ettiklerini kaydedelim. Onu sıklıkla ve istekle zikreden ve onun uygarlık, kültür ile **Bildung** hakkındaki fikirlerine atıfta bulunan Alexandre von Humboldt'un, kardeşi Wilhelm'e neler borçlu olduğu bilinmektedir. **Cosmos** adlı kitabında, dil tarafından taşınan Sanskrit uygarlığından(86), hiç kuşkusuz ona dayanarak söz etmektedir. Fransa'da ise, **uygarlık** kelimesinin çoğul kullanımının yeni bir örneğini, Burnouf ve Lassen'in **Pali Üzerine Deneme** adlı kitaplarında (1826) buldum. Yazarlara göre bu dil, "filozofun gözünde, Arakan'ın kaba ve ağır dağlısıyla, Siyam'ın daha uygarlaşmış halkı kadar birbirlerinden farklı uygarlıklara mensup insanları, bir cins birlik halinde biraraya getiren güçlü bağı sıkışlaştırmaktadır. Bu bağ, Buda dinidir". Gene onunla yetinmek üzere, Bur-

84 **Voyage.**
85 **Ibid.**, c. I, s. 36.
86 **Cosmos, essai d'une description physique du monde,** çev. Faye, Paris, Gide, 1847, c. I, s. 15.

nouf'tan önceki eserleri ele alalım: bunların hepsinde, uygarlık kelimesinin tamamen modern bir kullanımı görülmektedir –ister "Hind uygarlığının kökeni", isterse "hiçbir şeyin daha önceki bir uygarlıktan veya yabancı halklardan alınmadığı" Veda'nın özgünlüğü söz konusu olsun–(87).

★ ★ ★

Ne kadar dağınık olurlarsa olsunlar, bu metinler, XVIII. yüzyıl sonu yolculuklarının, bunların yorumcularının ve dilcilerin, Niceforo'nun "uygarlığın etnografik kavranışı" adını verdiği şeyin yoğrulmasında hangi rolü oynadıklarını göstermeye yeterlidirler. Bu insanların düşüncelerindeki evrimin, o sıralarda onlarınkine paralel bir şekilde geliştirilen doğal bilim çalışmaları tarafından kolaylaştırıldığını eklemeye gerek var mıdır?

Talih eseri, aynı yazara ait kesin bir şekilde tarihlendirilmiş (biri 1794, diğeri 1804) iki metne sahibiz; bunlar, bilginlerin en temel fikirlerinde, bu kesin olarak belirlenmiş zaman sınırları içinde meydana gelen dönüşümü, büyük bir tamlık içinde ölçmeye olanak vermektedirler. Ben bu iki eseri daha önce zikrettim(88), en azından esas pasajlarını hatırlatabilmek için izin istiyorum. **Doğal Tarih ve Kimya Unsurları**'nın V. cildinin başında yer alan birinci metinde, "hayvanlar arasında görülen biçim farklılıkları"na ilişkin olarak, kolaylık sağlamaları için oluşturulan sınıflandırmalardan çekinceyle söz eden Fourcroy, "bu cins sınıflandırmalar(ın) doğada bulunmadığı(nı) ve (doğanın) yarattığı bireylerin kesintisiz ve paylaşımsız bir zincir meydana getirdikleri"ni söylemektedir(89). Bildik tema: bunu zamanın bütün bilginleri geliştirirken; tarihçiler ile filozoflar kendi cephelerinden, vahşi halklardan uygar halk-

87 **Essai sur le Pali,** Paris, 1826, s. 2.
88 L. Febvre, **art. cit.**
89 5. yay., Paris, Cuchet, Yıl II.

lara ve ilk insanlardan Diderot ile Rousseau'nun çağdaşlarına doğru düzenli bir şekilde evrilen uygarlığın tekdüze destanını terennüm etmektedirler. Yıl XII, 1804: Fourcroy, Levranet'nin **Doğal Bilimler Sözlüğü**'nün önsözünü kaleme almıştır. Ve bu kez –tam on yıl sonra– şunu yazmaktadır: "Ünlü doğabilimciler (Cuvier ve çömezleri) bu zinciri (varlıkların kesintisiz ve bölünmez zinciri) oluşturma olanağını inkâr etmekte ve doğada buna benzer bir dizinin asla bulunmadığını; bu doğanın birbirlerinden ayrı gruplardan oluştuğunu veya daha doğrusu, kendi içlerinde bağımsız ve sürekli, ama aralarında uyumsuz veyahut ortaklıkları mümkün olmayan binlerce zincirin bulunduğunu savunmaktadırlar". Görüldüğü üzere, bir uçurum. **Muséum**'dan harekete geçen, Cuvier tarafından yönetilen ve birkaç yıl içinde, en ağırbaşlı insanlara bile eskileriyle kökten zıt fikirleri dikte eden bir devrim. Doğa bilimlerinde başlayan bu uzun uzmanlaşma davası, XVIII. yüzyılın "evrensel" fikirlerinin göreceli açıdan bu düzene sokulması, tarih, etnografi ve dil alanlarında da paralel gelişmeler gösterecektir.

★ ★ ★

Hiçbir tarihçi, siyasal olayların ve herşeyi birden söylemek üzere, Devrim'in bu evrime ne kadar destek verdiğini söylemeyi ihmal edemez. **Uygarlık** kelimesinin, Fransa'nın ve Fransa'yla birlikte Avrupa'nın 1789'dan itibaren yaşadığı karışıklık ve umut yılları içinde kendine yer edindiğini ve zafer kazandığını yukarıda kaydetmiştim. Devrimci hareket zorunlu olarak, bütünü itibariyle geleceğe yönelik, iyimser bir hareketti. Bu iyimserliğin arkasında, onu destekleyen ve meşrulaştıran bir felsefe vardı: gelişme felsefesi, insanların ve onların ürettiklerinin sonsuza kadar iyileşebilecekleri felsefesi; bu vurgulu yol üzerindeki her aşama sona erdiğinde, yeni bir ilerlemeyi belirlemekteydi. Barrère'in

yazdığı şu söz anlamsız veya boş değildir(90): "filozof ve ahlâkçı açısından, Devrimin ilkesi Aydınlanmanın ilerlemelerinin, daha iyi bir uygarlık ihtiyacının içindedir". Bu dönemdeki çok sayıda hararetli tartışma, Rousseau'nun uygarlığa yönelttiği büyük eleştiriye karşı çıkan çok sayıdaki sert reddiye böylece meşrulaşmış olmaktadır(91).

Ancak, Devrim yavaş yavaş gelişmekte ve sonuçları ortaya çıkmaktadır. Devrim yeni bir düzen kurmaktadır, ama eski bir düzenin kalıntıları üzerinde; ve böylesine bir girişim, birçok unsur için bir karışıklık ve dikkat çekici bir istikrarsızlık haline yol açmanın uzağında kalmayacaktır. Bunun edebiyat ve kendilerine rağmen göçmen haline gelen bu seyyahlar açısından ilk sonuçlarının neler olduğunu, Fernand Baldensperger'in kitabından öğrenmek mümkündür(92). Bu zorunlu olan veya olmayan yolculukların, o zamanın insanlarının düşünceleri üzerindeki etkilerini ihmal edemeyiz. Bu eserler en azından, bu seyyahların, bu bilinmeyen toplumları keşfedenlerin, aynı zamanda çağdaşlarının dikkatlerini insan adet ve kurumlarının büyük çeşitliliğine çeken etnografların sadık arkadaşları olan bu doğabilimcilerinin deneylerini daha iyi anlamaya, daha iyi özümlemeye hazırlıklı hale getirmekteydiler(93). 15 Germinal, Yıl V'te Enstitü'ye verdiği muhtırasında, Amerika'ya yaptığı yolculuğa ilişkin olarak, "seyyah burada uygarlığın ve endüstrinin bütün basamaklarından birbiri ardı sıra geçer, yeni kesilen ağaç-

90 **Réponse d'un républicain français au libelle de sir François d'Yvernois,** Zikr., Counson, **art. cit.**, s. 8, dn. 1.

91 Buna yalnızca kültürlü bir okuyucu kitlesine yönelik kitaplarda değil, aynı zamanda halka yönelik olanlarında da rastlanmaktadır.

92 **Le mouvement des idées dans l'èmigration française,** c. I ve II, Paris, 1924.

93 Amerika ve 1780-1850 arasındaki Fransız düşüncesi veya daha genel olarak Avrupa düşüncesi üzerine bir kitap, yazılmayı beklemektedir.

lardan yapılma kulübeye kadar herşeyi görür. Böylesine bir yolculuk, halkların ve devletlerin kökeni konusunda bir cins uygulamalı ve canlı çözümlemedir... Sanki insan zihninin ilerleme tarihi içinde geriye doğru yolculuk yapılmaktadır" diye yazan Talleyrand'ın güzel metni ihmal edilebilir mi? Ama bundan da fazlası vardır.

Eğer Ballanche'ın değerli metni **Yaşlı İle Genç Arasındaki Görüşmeler**'e bakılacak olursa, daha baştan itibaren, bizim amacımıza uygun sahifeler görülecektir(94). Bilge Nestor çırağına, "çevremize baktığınızda, eski toplumun can çekiştiğini gördünüz... Kendinize hep, insan nesli ne olacak diye sordunuz. Uygarlığın, içinde çöpten başka birşey görmediğim bir çukurun içine hergün daha fazla saplandığını anlıyorum. Siz hâlâ, tarih bana yalnızca **policé** toplumların yok olduklarını, imparatorlukların sona erdiklerini, insanlığın tümünün yüzyıllar boyunca karanlıklarda kaldığını öğretiyor. Ve şimdi, beni tirtir titreten benzerlikleri farkediyorum, diyorsunuz". Burada duralım ve Ballanche'ı daha fazla zikretmeyelim. Devrim ve İmparatorluk dönemlerini yaşamış olan insanlar, 1770'ler civarındaki öncellerinin **uygarlık** kelimesini ortaya atarken bilmedikleri birşeyi bilmekteydiler. Bir uygarlığın ölebileceğini öğrenmişlerdi. Ve bunu hiç de kitaplardan öğrenmiş değillerdi(95).

Hepsi bu mu? Biraz yukarıda, karışıklık ve dengesizlik durumu diyor ve bunu desteklemek üzere, çok sayıda göçmen, kökünden kopmuş kişi ve seyyahı, her konum ve koşuldaki bu kişileri zikrediyorduk. Fakat bunlar, aristokrat ve toplumdan kopuk kişilerdi. Aslında ve daha da derinlemesine olmak üzere, o sıralarda

94 s. 48 vd.

95 Çok daha sonraları, J.A. de Gobineau, **Essai sur l'inégalité des races humaines,** 1853'te, "Uygarlıkların çöküşü, tarihin bütün olguları içinde en çarpıcı ve en karanlık olanıdır" diye yazmıştır.

denildiği gibi, "ulus", yani halkın tümü, "bulanık kaygılar" ve "belirsiz düşünceler" yaratan, ama aynı zamanda çok belirgin ekonomik bozulmalara ve toplumsal alt üst oluşlara yol açan bir bunalımın sonuçlarına maruz kalmıştır. Bunun sonucunda ilginç bir durum belirmiştir: Rousseau'nun, kendi kendiyle sarhoş olan Devrim'in, bizatihi başarısından ötürü kendini yokediyora benzediğine ilişkin kötümser teorisinin karşısında, bu aynı Devrim, yolaçtığı alt üst oluşlarla, doğmalarına neden olduğu düşüncelerle, yarattığı veya yaratılmasına katkıda bulunduğu durumlarla, yeniden canlanmaktadır; işte başka insanlar, büyük bunalımın ardından onu tekrar ele almaktadırlar, ama söylemeden geçemeyeceğimiz, tamamen başka bir vurguyla. "Bütün yüzyılların büyük adamları, Newton ve Leibniz, Voltaire ve Rousseau, neden büyük olduğunuzu biliyor musunuz? Uygarlığın, insanlığın toplumsal kaderi olduğunu ... körcesine düşündüğünüzden ötürü". Cenevre yurttaşına (Rousseau) bu yararsız desteği getiren, bu gecikmiş nutukçu kimdir? Makalenin adı **Evrensel Uyum**'dur; 11 Frimaire, Yıl XII'de, **Bulletin de Lyon**'da yayınlanmıştır, ve yazarının adı da Charles Fourier'dir(96). "Kör bilginler" diye devam etmektedir, "dilencilerle dopdolu kentlere, açlıkla mücadele eden yurttaşlarınıza, savaş alanlarınıza ve bütün toplumsal kötülüklerinize bakınız. Bütün bunlardan sonra, hâlâ uygarlığın insanlığın kaderi olduğuna veya J.-J. Rousseau'nun uygar insanlara ilişkin olarak, "bunlar insan değildir, burada nedenine nüfuz edemediğimiz bir alt üst oluş vardır" derken, haklı olduğunu düşünüyor musunuz?". Toplumcu sosyalizmin babası, makalesine böyle başlarken; Mme de Stael, "elli yıldan beri tüm aydınlanmış filozoflarınki olan" insanın mükelleşebileceği sistemi savunma ihtiyacını duymaktaydı(97). Ger-

96 Krş., Hubert Bourgen, **Charles Fourier,** s. 70

97 **De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales, Oeuvres Complètes,** c. IV, s. 12.

çekte, zihniyetlerde birşeyler değişmişti. Ve bilginlerin, seyyahların, dilcilerin ve daha belirgin bir kelime olmadığından, filozoflar dediğimiz kimselerin ortaklaşa gayretlerinin sonucu olarak, doğduğu sıralarda çok basit olan uygarlık kavramı, yeni unsurlarla zenginleşiyor ve beklenmedik çehreler sunuyordu.

V

Artık bir düzenleme yapılması zorunlu hale gelmekteydi. Ve yalnızca tek bir yöne dikkat edilmesi de olanaksızdı. Ve aslında bir inşa, yeniden inşa dönemi olan Restorasyon zamanında, her bir yandan birçok uygarlık teorisinin kaynaklandığı görüldü. Yalnızca birkaç ad ve birkaç eser zikredelim. 1827'de Edgar Quinet tarafından çevrilen ve bir de Giriş ilâve edilen, çoktan eskimiş, **İnsanlığın Tarih Felsefesi Üzerine Fikirler** adlı kitap çıkmıştır(98). G.-B. Vico'nun **Scienzia Nuova**'sının çevirisi, Jules Michelet'nin yazarın hayatı ve sistemine ilişkin bir yazısıya birlikte, aynı yıl Paris'te yayınlanmıştır(99). Jouffroy 1833'te, 1826 ve 1827 yılında yazdığı makalelerini (özellikle 1826'da verdiği **tarih felsefesi** derslerinden iki tanesinin metni) **Felsefe Çalışmaları** adı altında yayınlamıştır(100). Bu makalaleler, kısmen veya doğrudan doğruya uygarlık kavramını işlemektedirler(101). Fakat uygarlık kavramına ve tarihsel yorumuna, eğer deyim yerindeyse, el koyan bir kişi vardır: bu kişi François Guizot'dur. Guizot, **1807 yılının felsefi ve edebi tablosu**'nda, **Avrupa'nın Edebi Arşivleri**'nin XII. cildinde (1808), daha o sıralarda

98 Strasbourg, Levrault, yeni basım, 1834.
99 Paris, Renouard, 1827.
100 **De l'état actuel de l'Humanité** başlığı altında yayınlanmıştır.
101 Hatta 1832-1834 arasında, **Revue Sociale, Journal de la Civilisation et de ses pragrés. Organe de la société de civilisation** adında bir dergi bile çıkmıştır.

şöyle yazmaktaydı(102): "insanların tarihi, yalnızca insanlığın büyük uygarlığının tarihi için toplanan bir malzeme yığını olarak ele alınmamalıdır". 1828'de, Sorbonne'daki kürsüsüne yeniden çıktığında verdiği dersin konusunun ne olduğu bilinmektedir: 1823'de **Avrupa'da Uygarlık** ve 1829'da da **Fransa'da Uygarlık** konularını işlemiştir(103). Bu derslerinde, uygarlık kavramının kendini metodik ve sistematik bir şekilde inceleyerek, çağdaşlarına dikkat çekici bir fikir bilançosunun yanı sıra, şu Fransız tarzı büyük inşaların mükemmel bir örneğini sağlamaktaydı (Bu cins inşalarda, bazı becerikli zorlamaları da içeren üstün bir konu hakimiyeti ile, en zıt ve karmaşık bakış açıları uyuşturulmakta, aydınlatılmakta, sevimli ve cazip hale getirilmekteydi ve tabii bu iş, doğal olarak biraz zorlamaya dayalı bazı basitleştirmeler pahasına olmaktaydı).

Guizot, uygarlığın önclikle bir olgu, "diğerleri gibi bir olgu" olduğunu ve "diğer hepsi gibi incelenebilir, tasvir edilebilir, anlatılabilir" nitelikte olduğunu koymaktaydı(104). Biraz esrarlı, ama tarihçinin aşağıdaki şu düşüncesini hemen aydınlatan bir formül ve açıklama: "Bir süreden beri, tarihi olguların içine kapatma ihtiyacından çokça ve haklı olarak söz ediliyor". Bu akla hemen, Jouffroy'nın 1827'de **Globe**'daki, **Bossuet, Vico, Herder** makalesindeki şu sözünü getirmektedir: "Bossuet'de, Vico'da, Herder'de hemen göze çarpan şey, tarihin küçümsenmesidir. Olaylar, onların ayaklarının altında otlar gibi eğilmektedirler"(105). Guizot'nun biraz şaşırtıcı (ve Gobineau'nun daha sonra heyecanla, ama yüzeysel bir şekilde eleştireceği) kaygısı, böylece

102 Tronchon, s. 431.
103 Bu iki ders, iki kitap haline gelmiştir: **Cours d'Histoire moderne, Histoire générale de la civilisation en Europe,** Paris, Pichon et Didier, 1828; **Histoire de la Civilisation en France,** 1829.
104 **Civilisation en Europe,** s. 6.
105 **Mélanges philosophiques,** Paris, 1833, s. 88.

açıklanmaktadır. Tarihçi olmayı ve özel olguları değil de, genellerini ele almaktan ötürü kınanmamayı istemektedir. Fakat bu "olgu", "bir diğeri gibi" olan bu olgu, bu "gizli, karmaşık, tasvir edilmesi, anlatılması çok güç, ama gene de varolan" bu genel olgu, "tarihi sakatlamadan ondan ayrılması mümkün olmayan tarihsel olgular" kategorisine mensuptur. Guizot, "bir halkın zenginliğini meydana getirenin, halkın hayatının bütün unsurlarının, varoluşunun bütün güçlerinin onun bağrında birleştikleri bir cins okyanus" olduğunu bilmekte ve bunu biraz ileride söylemektedir(106). Hemen şunu eklemesi ilginçtir: "kamusal hayattan çok, insan ruhuna ilişkin olan; toplumsal değil de, bireysel denilebilecek olguların –dinsel inançlar ve felsefi fikirler, bilimler, edebiyat ve sanat böyledirler–, uygarlık açısından ele alınmaları gerekir". Sosyolojinin kazanımlarını ölçmek ve yüz yıllık aralık içinde meydana gelen anlam farklılıklarını değerlendirmek isteyenler için güzel bir metin.

★ ★ ★

Kavramların başlangıcına ilişkin bu sözlerden, en azından iki sonuç çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, Guizot'nunincelemelerinin çerçevesi olarak ulusu veya kendi deyimiyle halkı seçmesidir. Kuşkusuz Avrupa uygarlığından söz etmektedir. Ama, Avrupa eğer ikinci dereceden bir halk değilse, nedir? Ve Guizot, bu Avrupa uygarlığını Fransa boyunca(107), yani şu uygarlık yaratıcısı ve yayıcısı ülke boyunca incelemeyecek midir? Böylece Jouffroy'nın bakış açısını benimsemiş olmaktadır: her halk, her uygarlık –"halk aileleri" olduğu(108)

106 **Civilisation en Europe,** s. 9.

107 **Ibid.**, s. 5: "Hemen hiçbir büyük fikir, büyük uygarlık ilkesi yoktur ki, her yere yayılmadan önce Fransa'dan geçmiş olmasın".

108 "Örneğin, Rusya uygarlığının Fransa veya İngiltere'dekinin uzağında olmasına karşılık, Rusların, Fransızlar ve İngilizlerinkiyle aynı uygarlık sistemine katıldıklarını görmek kolaydır... Bunlar, aynı ailenin küçük çocukları, aynı uygarlık okulunun daha zayıf öğrencileridir", **Mélanges,** s. 101.

örtülü varsayımıyla birlikte–, "sonuçta toprağı yapraklarıyla örtecek olan bu uygarlık ağacının"(109) gölgesindedir. "İnsanlığın evrensel bir uygarlığı, insanlığın bir kaderi var mıdır, halklar yüzyıldan yüzyıla kaybolmayan birşeyi aktarmışlar mıdır –biz de buna bir "gelişme var mıdır?"ı ekleyelim–?" sorusuna, Guizot şöyle cevap vermektedir: "Ben kendi hesabıma, insanlığın genel bir kaderinin olduğuna, insanlığın birikimlerinin aktarıldığına ve buna bağlı olarak, uygarlığın yaratılması gereken evrensel bir tarihi bulunduğuna ikna oldum"(110). Ve biraz ileride şöyle demektedir: "İlerleme, gelişme fikri, bana uygarlık kelimesinin içinde yer alan temel fikir olarak gözüküyor"(111). İşte, çetrefil bir sorun becerikli bir şekilde çözülmüş olmaktadır. Uygarlıklar vardır. Ve onları kendilerinde ve kendileri aracılığıyla incelemek, çözümlemek, anatomilerini çıkartmak gerekmektedir. Ama onların üzerinde, doğrusal değilse bile, sürekli ilerleyen Uygarlık vardır. Uygarlık ve gelişimi. Ancak, neyin gelişimi?

Guizot'ya göre, uygarlık esas olarak iki unsurdan kaynaklanmaktadır: toplumsal durumun belli bir gelişiminden ve entellektüel durumun belli bir gelişiminden. Bunlar biraz bulanık formüllerdir; Guizot bunları netleştirmeye uğraşmıştır. Bir yanda dış ve genel koşulun gelişimi; öte yanda insanın iç ve kişisel doğasının gelişimi vardır; yani tek kelimeyle, toplumun ve insanlığın mükemmelleşmesi vardır. Zaten Guizot da, burada söz konusu olanın yalnızca bir toplam, bir çakışma olmadığı; bu biri toplumsal, diğeri entellektüel olan iki olgu dizisinin eşanlılığının, sıkı ve hızlı birliğinin, birlikte eyleminin de uygarlığın gelişimi için vazgeçilmez nitelikte oldukları üzerinde durmaktadır. Eğer bu dizi-

109 **Du rôle de la Gréce dans le développement de l'Humanité,** s. 7.
110 **Civilisation en Europe,** s. 7.
111 **Ibid.**, s. 15.

lerden biri diğerine nazaran çok öne geçerse, karışıklık ve rahatsızlık olur. "Bir halkta büyük bir toplumsal değişme, büyük bir maddi refah gelişimi meydana gelir, ama entellektüel bir gelişme, zihniyetlerde paralel bir ilerleme bunlara eşlik etmezse, toplumsal iyileşme geçici, açıklanamaz, adeta gayrimeşru olur". Bu durum sürebilir mi? "Sadece fikirler uzaklara etki edebilirler, denizleri aşabilirler, her yerde anlaşılabilirler ve kabul görebilirler"; ve zaten "bizzat refahın kendinden başka meyvası olmayan toplumsal refahın içinde, altta birşeylerin izi kalır". Bundan birkaç yıl sonra, hasımları tarafından, zenginleşme furyasının sinsi başrahibi sayılacak olan adamın kaleminden bu sözlerin çıkması ilginçtir(112). Bunun tersine, eğer bireylerde hiçbir toplumsal ilerlemeye bağlı olmayan büyük bir entellektüel gelişme olursa, bu şaşırtır ve kaygı yaratır. "Meyvası olmayan güzel bir ağaç görülüyor gibi olur... Bu dünyayı sahiplenmeyen fikirler karşısında... bir cins kuşku duyulur".

Guizot'nun gösteriminin, daha sonra ne yönde ilerlediği bilinmektedir. Uygarlığın, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı iki büyük unsuru, entellektüel gelişme ve toplumsal gelişme olduğundan –bir uygarlığın mükemmelliği, yalnızca bunların birliğinin değil, aynı zamanda eşanlılıklarının sonucu olduğundan–, çeşitli Avrupa uygarlıkları boyunca yapılacak hızlı bir gezinti, ona İngiliz uygarlığında adeta tamamen toplumsal mükemmelliğe yönelen, fakat temsilcileri "bu dönemin tümünü aydınlatan şu büyük entellektüel meşaleleri yakma" yeteneğinden yoksun bir uygarlığın teşhis edilmesi için yeterli olmaktaydı. Alman uygarlığı ise onun tersiydi: zihin olarak güçlü, ama toplumsal örgütlenme ve tamlaşma olarak zayıftı. İnsan zihninin uzun zamandan beri, insanlık durumundan daha önce olduğu

112 Bu metinlerin tümü, **La Civilisation en France**'tan alınmıştır.

bu Almanya'da, fikirler ile olgular, entellektüel düzen ile gerçek düzen birbirlerinden adeta tamamen ayrılmış değiller miydi? Bunların karşısında, fikirler ile olguların, entellektüel düzen ile gerçek düzenin uyumlu gelişimlerini sağlayabilmiş bir ülke, tek bir ülke bulunmaktaydı; bu ülke Fransa'ydı, insanın hiçbir zaman kişisel yücelikten yoksun kalmadığı ve bu yüceliğin de kamusal yararının eksik olmadığı Fransa'ydı...(113).

Sentez, burada da becerikli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Güçlükler iz bırakmadan kayboluyorlardı. Maddi refah, toplumsal ilişkilerin iyi örgütlenmesi, "topluluklar taraından üretilmiş güç ve refahın bireyler arasında daha eşitlikçi dağılımı" kavramları; Fourier'nin 1807'den beri, uygarlığı ihmal etmekle suçladığı herşey, Guizot tarafından, bu adı hakeden bir uygarlığın içermek zorunda olduğu unsurlar arasına katılmaktaydı. Ve Guizot, eski bir tartışmaya nokta koyarak, **"police"** ve **civilité"**nin, bu uygarlığı doğurmak üzere birleştiklerini göstermekteydi. Daha açık bir ifadeyle, meydana getirdiği inşa içinde, insanın ahlâki ve kişisel gelişme ve zenginleşme faktörlerinin yanı sıra, edebiyata, bilimlere ve sanata, şu "insan doğasının şanlı imgeleri"ne ayırdığı yer(114), Fransa'da ağır bir kopuşun engellendiğini göstermekteydi: bu kopuş, bu dönemde Almanya'da, "kültür" ile "uygarlık" arasında meydana geleniydi.

★ ★ ★

Fransa'da, kültür fikri konusunda hiçbir şey yapılmamıştır. Hakkında çok az şey bilinen bu kavram, gene de vardır ve ilgilenilmeyi beklemektedir.

Kendimizi esas olanla sınırlayalım. **Kultur** kelimesinin ortaya çıkışının tarihini ve koşullarını, Alman fikirler tarihi içinde araştırmak bana düşmez(115). Bu

113 **Ibid.**, s. 12-13.
114 **Civilisation en Europe**, s. 18.
115 Tonnelat'nın işaretleriyle krş.

kelimenin ödünç alınıp alınmadığı tartışmasını yapmak da bana ait bir iş değildir. Ben yalnızca, **Akademi Sözlüğü**'nün 1762 edisyonunda, **culture**'ün Fransızcada mecazi anlamda kullanıldığının ve "sanat ile zihin faaliyetlerine gösterilen özen" anlamına geldiğinin belirtildiğini görüyorum. Bu **Sözlük**, bu konuda iki örnek vermektedir. "Sanat kültürü çok önemlidir; zihin kültürü üzerinde çalışmak". Bu kadarı çok yetersizdir. Tanım, kuşkusuz gelişecektir. Bu tanım bu haliyle, Ren'in öte yakasında **Adelung Sözlüğü**'nün 1793 edisyonunda, **Kultur** kelimesi için verilen açıklamanın zenginliğinin yanına yaklaşamamaktadır: "bir insanın veya bir halkın bütün manevi ve ahlâki güçlerinin soylulaşması, incelmesi". Öte yandan, Herder'in de, Quinet'nin Herder'inin de aynı kelimeye çok zengin bir dizi anlam yüklediğini hatırlatmalıyım. Bunların arasında; hayvan evcilleştirme becerisi, toprak açarak burayı işlemek, bilimlerin, sanatın ve ticaretin gelişmesi; nihayet **"police"** gibi anlamlar yer almaktadır. Fransa'da da bu cins anlamların ifade edildiğine sıklıkla rastlanmaktadır. Fakat buna bakıp da, hemen bu kelimenin ödünç alındığı sonucuna varmamak gerekir. Ve Fransa'da, bu kelimenin hep **uygarlık** başlığının altına yerleştirilmesi kayda değerdir(116). Örneğin Mme de Stael'e göre, "ormanların çokluğu ve genişliği, henüz yeni bir **uygarlığı** işaret etmektedirler"; eğer bu cümlede **kültür** (aynı zamanda ekim anlamına da gelmektedir MAK) kelimesi kullanılmış olsaydı, bunun garip bir çifte anlam yaratacağı da bir gerçektir(117). Bu konuda sonuncu bir işaret olarak, Herder'in fikirleri, hemen hemen tamamen Kant'ınkilerin aynıdırlar. Kant, kültürün ilerlemesini aklın ilerlemesine bağlamakta ve bu çifte ilerlemenin sonucunda da, evrensel barışın ger-

116 Buffon. **Epoques de la Nature,** s. 101: "Uygarlaşmaya başlayan insanın ilk özelliği, hayvanlara egemen olmayı bilmesidir".

117 Dikkatli olunması gereken bir anlam kaypaklığı bulunmaktadır.

çekleşeceğini düşünmektedir(118)...

Bu fikirler, Fransa'da kısmi ve parçasal olsalar da, gene de bilinmişlerdir; bundan kuşku duyulamaz. Fazla uzağa gitmeksizin, kendi döneminin Alman düşüncesine tutkun olan, şu Germenleşmiş Fransız Charles de Villers'i aklımıza getirelim. Kant'ın fikirleri de gözden kaçmamıştır. Bunun kanıtı olarak, **Bir Dünya Vatandaşının Gözünde Evrensel Tarihin Ne Olabileceğine Dair Bir Fikir** adlı, kırk sahifelik küçük risaleyi örnek vermekle yetinebilirim. Kant'ın bu küçük eseri, ilk kez 1784 yılında **Berlinische Monatschrift**'te yayınlanmıştır, çevirisi ise 1796 tarihini taşımaktadır. Bu çalışmada "kültür durumu"ndan çokça söz edilmektedir, bu ifade "insanın toplumsal değerinin gelişiminden başka birşey değil"dir(119) ve s. 39'da kendi adına konuşmaya başlayan çevirmen, okuyuculara **vahşet** durumundan, mutlak cehalet ve **barbarlık** durumundan basamaklar halinde çıkmış olduklarını ve **kültür** dönemine girdiklerini bildirmektedir; geriye **ahlâklılık** dönemine girmek kalmıştır. Öte yandan, Charles de Villers, **Luther Reformasyonunun Zihniyet ve Etkisi Üzerine Deneme** (1804) ve **Almanya'da Eski Edebiyat ve Tarihin Bugünkü Durumuna Bir Bakış** (1809) adlı çalışmalarında, Fransızların dikkatini Almanların "siyasal tarihin, edebiyat tarihinin ve dinler tarihinin sonuçlarının, uygarlık, endüstri, mutluluk, ahlâklılık, karakter, insanların yaşama tarzı ile olan ilişkileri" içinde sunarak oluşturdukları bir **Kulturgeschichte**'nin, bir **Kültür Tarihi**'nin üzerine çekmekteydi. De Villers'e göre, bu tarih insanların arasından bazılarının "derin ve dikkat çekici yazılar" üretmelerine yol açmaktaydı(120). Bütün bunlar henüz oldukça bulanık

118 Bu, Condorcet'nin fikridir, **Vie de Voltaire**, 1787: "Uygarlık yeryüzüne yayıldıkça, savaş ve fetihler gibi, kölelik ve sefaletinde yok olduğu görülecektir".

119 **Op. cit.**, s. 13, 23, 25 vb.

120 **Coup d'oeil,** s. 118, dn.

ve karışık kalmaktadırlar. Hiç değilse, kültür ile uygarlık arasındaki zıtlık açık bir şekilde ortaya çıkmamaktadır.

Bu zıtlık, Alexandre von Humbold tarafından da sistematik bir şekilde formüle edilmiş değildir. Von Humboldt, yazılarında **kültür** ile **uygarlığı** sıkça kullanmakta, ama bu terimleri birbirine nazaran tanımlama zahmetine girmemektedir(121). Buna karşılık, dilci olan kardeşi Wilhelm'e bolca atıfta bulunmaktadır(122). Dilcinin ise, bu konuda biçimlendirmeyi bildiği açık fikirleri bulunmaktadır. Kawi diline ilişkin ünlü incelemesinde(123), bu konuda uzun açıklamalar yapmakta; ilerleme eğrisinin, yumuşamış, adetleri itibariyle insanlaşmış **(uygarlaşmış)** insandan, bilgin; sanatçı, okumuş **(kültürlü)** insana doğru nasıl yükseldiğini ve sonunda Olimpos yüceliğine –ben Goethegil yücelik derdim– ulaştığını (**oluşmuş** insan) bilgince, ama biraz yüzeysel bir şekilde göstermektedir. **Civilization** (uygarlık), **Kultur** (kültür) ve **Bildung** (oluşmuşluk) bu şekilde birbirlerinin üzerine kat kat binmektedir. Wilhelm von Humboldt'a göre, uygarlık sonuçta eski **police** alanına dahil olmaktaydı: güvenlik, iyi işleyen düzen, barış ve toplumsal ilişkilerdeki yumuşaklık. Fakat entellektüel açıdan, yumuşamış, asayişi yerinde halklar, zorunlu olarak kültürlü halklar değillerdir. Birçok vahşi toplum, zihin kültürüne yabancı değildir ve tersi. Böylece iki küre özerktir, iki kavram birbirinden ayrıdır.

★ ★ ★

Bu fikirler, acaba Fransa'da zihniyetler üzerinde büyük bir etki meydana getirmişler midir? Yalnızca,

121 Örnek olarak bkz., **Voyages aux régions équinoxiales,** 1816-1817, c. III, s. 287.
122 Örneğin, **Cosmos,** s. 430.
123 Wilhelm V. Humboldt, **Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Java,** Berlin.

bunların belli bir entellektüel tutumu güçlendirebileceklerini veya destekleyebileceklerini kaydedelim. Volney, bu konuda erkenden iyi bir örnek sunmaktadır. Daha önce de söylediğimiz üzere, birçok çağdaşı gibi, Rousseau'nun edebiyat, bilim, sanat alanlarındaki gelişmenin yozlaşmaya yol açtığına ilişkin düşüncelerini çürütmekle uğraşan Volney, belli bir zarara katlanarak daha çok yarar sağlamak umuduyla, uygarlığı oyun dışında bırakan köklü bir ameliyat önermekteydi(124). Ona göre, Rousseau güzel sanatların, şiirin, resmin ve mimarinin "uygarlığın ayrılmaz parçaları, halkların mutluluk ve refahının kesin göstergeleri" olmadıklarını farketmeli ve söylemeliydi. Volney, örnek sıkıntısı çekmemiştir, "İtalya ve Yunan'dan alınan" bu örnekler, bu faaliyetlerin "askeri bir despotizmin veya zincirlerinden boşanmış bir demokrasinin (zaten bunların her ikisi de vahşidir) sultasındaki ülkelerde yeşerebileceklerini" tartışmasız bir şekilde kanıtlamaktadırlar. Bunlar, aslında süs bitkileridir; "onları yeşertmek için, geçici bir süre güçlü olan bir yönetimin (hangi türden olursa olsun) onları desteklemesi ve bu işin gerektirdiği bedeli ödemesi yeterlidir"; fakat onları fazla teşvik etmek tehlikelidir: "halktan alınan haraçlarla ve zorunlu ihtiyaçlara yönelik kaba sanatların aleyhine teşvik gören güzel sanatlar, çok büyük bir sıklıkla kamu maliyesi üzerinde yıkıcı etki yaratır ve bunun sonucu olarak, toplumsal durum ve uygarlık üzerinde baskı meydana getirirler". Bu Volney tarafından gözden geçirilmiş, düzeltilmiş ve şerh edilmiş Rousseau, hiç kuşkusuz yalnızca çocukça bir yana sahipti. Guizot'nun büyük çaplı sentezinde hiç değilse bir tane övülecek yan varsa, uygarlık kavramının esas unsurlarının arasında, "entellektüel durumun gelişimi"ne yer vermiş olmasıdır.

Ancak bu övülecek yan her zaman kabul görme-

124 **Oeuvres Complètes,** s. 718 vd.

miştir. Gobineau 1853'te, **İnsan Irklarının Eşitsizliği** adlı kitabında, **uygarlığı** kendi hesabına tanımlarken (125), öncelikle Guizot'ya saldırmıştır. Guizot uygarlığı bir **olgu** olarak tanımlamıştı. Gobineau ise, "hayır, bir olgular dizisi, bir olgular zinciridir" diye itiraz etmiştir. Aslında, Guizot da böyle olduğundan biraz kuşku duymuştur –çünkü bunu söylemiştir– ve Gobineau da onu biraz fazla hızlı okumuştur. Fakat Gobineau'nun **Avrupa'da Genel Uygarlık Tarihi** yazarına asıl itirazı, "yönetim biçimleri"ni ilgi alanından dışlamamasıydı. Gobineau, Guizot'nun fikirleri yakından incelendiğinde, bir halkın uygarlık iddiasında bulunabilmesi için "hem iktidarı, hem de özgürlüğü aynı derecede ılımlı kılan ve maddi gelişme ile manevi ilerlemenin ancak tek bir biçimde bileşebildikleri ve yönetim kadar dinin de belirgin sınırlar içinde kaldığı kurumlara sahip olmasının gerektiği"ni ileri sürdüğü görülmektedir demektedir. Kısacası, Guizot'ya göre "İngiliz ulusundan başka, gerçekten uygarlaşmışı yoktur" önermesinin geçerli olduğu sonucunu, biraz da kurnazlıkla ortaya çıkartmaktadır. Gobineau'nun yaptığı çocukluktur ve bu konuda, birçok sahife boyunca horozlanması gereksizdir. Aslında Gobineau'nun konumu oldukça ilginçtir. Guizot'yu, **"police"**i uygarlık kavramının temel unsurlarından biri olarak kabul etmeyi sürdürmekle suçlamaktadır. Zavallı kavram ve zavallı Guizot. Birileri onu, edebiyatı, bilimleri ve sanatı, kültürü meydana getiren herşeyi çöpe atmaya davet ederken; diğerleri de onu siyasal, dinsel ve toplumsal kurumlara boş vermeye çağırıyordu. Bunların hiçbirini yapmadı ve kendi bakış açısından haklıydı.

125 Kit. I, bl. VIII: Uygarlık kelimesinin tanımı.

VI

Fakat, gene de bazı kaygılar duymaktan uzak kalamamıştır. Bunları okuyucusuna, **Fransa'da Genel Uygarlık Tarihi**'nin dikkat çekici bir pasajında açmaktadır(126). Eskiden "maddi dünyayla uğraşan bilimlerde, olgular kötü incelenmekte, onlara pek aldırılmamaktaydı" cinsinden bir farkına varışını belirttikten sonra, "(İnsanlar) kendilerini varsayımlara kaptırmakta, tümevarımdan başka bir rehber(leri) olmaksızın, rüzgâra tabi olarak yol alınmaktaydı" demektedir. Buna karşılık, siyasal düzende, gerçek dünyada, "olgular kadiri mutlaktılar ve adeta doğal olarak meşru sayılmaktaydılar; düşünce, yeryüzü işlerine ilişkin olarak, yalnızca gerçeği ortaya koyan fikirleri talep etme noktasına gelmekte çok zorlandı". Bir yüzyıldan beri (bu işaret, Guizot'nun okuyucusunu XV. Louis'nin saltanatının başlarına götürmektedir), bir tersine dönüş meydana gelmiştir. "Bir yandan olgular bilimlerin içinde, şimdiye kadar görülmedik bir yer tutmaya başlamışlar; öte yandan da, fikirler yeryüzünde şimdiye kadar duyulmadık bir rol oynamaya başlamışlardır". Bu o kadar doğrudur ki, şu anki uygarlığın hasımları hep bu durumdan yakınmaktadırlar. Onlara göre, "fikirleri alçaltan, hayal gücünü donduran, aklın yücelik ve özgürlüğünü ortadan kaldıran, onu daraltan ve maddileştiren" kuruluk, alçaklık ve sinsilikleri ihbar etmektedirler. Buna karşılık, siyasette, toplumların yönetiminde, sadece kuruntular ve tutkulu teoriler görmektedirler: İkarus'un yaptığı işlere soyunulmaktadır, onun kaderine maruz kalınması kaçınılmazdır. Guizot bunların boşuna yakınmalar oldukları konusunda güvence vermektedir. Herşey böyle daha iyidir. İnsan, ne yarattığı, ne de icad ettiği bu dünyanın karşısında önce

126 **Op. cit.**, s. 29-32.

seyirci, sonra da oyuncu olmuştur. Dünya bir olgudur; onu öyle olarak incelemektedir; böylece zihnini olgulara yöneltmektedir; ve dünyanın ve hayatın varoluşunu yöneten genel yasaları keşfettiğinde, bu yasalar onun farkettiği olgulardan başka birşey olmamışlardır. Bundan sonra, dış olguların tanınması, bizde bu olgulara egemen olan fikirleri geliştirmektedir. "Kendimizi varolan herşeyi ıslah etmeye, mükemmelleştirmeye, düzene sokmaya çağrılı olarak hissediyoruz. Kendimizi dünya üzerinde etki eden aklın şanlı egemenliğini onun üzerine yayma yeteneğine sahip olarak hissediyoruz". İnsanın misyonu işte böyledir: seyirci olarak olgulara tabidir, oyuncu olarak onlara daha düzenli ve daha saf bir biçim dayatabilmektedir.

Dikkat çekici bir pasaj. Evet bir çatışma vardır. İki zihniyet, iki yöntem, aynı zamanda iki ilgi düzeni arasında bir çatışma vardır. Araştırma zihniyeti ve olguların incelenmesi ile yoğrulması üzerinde temellenen ve yalnızca çıkar gütmeyen amaçlar peşinde koşan pozitif bilimsel yöntem ile; olguların önüne geçen, düş, umut ve hayal gücü zihniyeti arasında çatışma vardır. Ve Guizot gibi, uyuşmazlığı kâğıt üzerinde gidermek ve entellektüel ilerleme ile toplumsal iyileşmeyi uyumlu hale getirmek mümkündür. Ama ya uygulamada? Bunlar iki güçlü tanrıdır ve birini diğerine tabi kılmak –biraz safça bir hayal– veya yan yana yaşatmak nasıl mümkün olacaktır?

Gerçekte, Guizot bu satırları yazdığında, 1828 ve 1829 yıllarındaki dersini verdiğinde ne olmuştu? Öncelikle, deneysel bilimlerin yöntemleri, o sıralarda manevi bilimler denilen alana nüfuz etmemişlerdi. Hangi nedenlerden ötürü? Veya daha doğrusu, türdeş olmayan nedenlerin hangi karmaşık bütününden ötürü? Bunu belirlemek çok büyük bir çalışma gerektirmektedir ve bunu yapabilmek için, bizim de kendi hesabımıza, romantizmin kökenleri, nedenleri ve zihniyeti sorununa

eğilmemiz gerekecektir, çünkü bu problem henüz herkesin hemfikir olduğu bir şekilde çözülememiştir.

Birşey daha vardır. Uygarlık, Guizot'nun çağdaşlarına yalnızca bir inceleme nesnesi olarak gözükmüyordu, aynı zamanda içinde yaşadıkları bir gerçeklikti. İyi mi, kötü mü? Çoğu, kötü diye cevap veriyordu. Bizim bu incelememizdeki bakış açımızdan, bu cevap önemlidir. Çünkü, Guizot'nun "uygarlık karşıtları" dediği bu gibi kimselerin gerekçeleri, daha sonra bütün toplumsal ıslahat projelerinin yeniden ele alacakları bu gerekçeler, bir değer yargısı içeren uygarlık kavramının bilimsel açıdan eleştirilmesinin de yolunu döşüyorlardı. Başka bir ifadeyle, uygarlığın biri bilimsel, diğeri pragmatik iki anlayışının birbirlerinden çözülme sürecini hazırlıyorlardı. Bilimsel olana, maddi ve entellektüel olanakları ne olursa olsun, dünyadaki her insan grubunun kendi uygarlığına sahip olduğu kavrayışına ulaşırken; pragmatik olanı da, şimdi bile, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika halkları tarafından taşınan ve bir cins ülkü oluşturan, eski üst uygarlık kavramını sürdürmektedir.

Biz bu iki zıt anlayışın, XIX. ve XX. yüzyıllardaki ters yönlü yol alışlarını izleme niyetinde değiliz. Bu tarihin taslağını kısaca çıkartmaya çalıştık. Taslağımızı, uygarlık'ın yanında, uygarlıklar'ın da çıktığı ana kadar sürdürdük. Ve görevimiz burada sona erdi. Bu görev, basit bir önsöz yazmaktan ibaretti. Bu arada, pratik, kökten ve kendi olarak eleştirilemez nitelikteki şu bölümü de kaydedelim: her halk, her uygarlık, zihinlerde eski ve tek bir insan uygarlığı kavramını canlı tutmakta değil midir? Bu iki kavrayış nasıl bağdaştırılabilir? İlişkiler nasıl kavranabilir? Benim işim bu sorulara cevap bulma yönünde değildir. Ben yalnızca, bu sorunun terimlerinin bir buçuk yüzyıl esnasında nasıl yavaş yavaş ortaya çıktıklarını ve dilin içinde belirginleştiklerini göstermeye çalıştım.

KAPİTALİZM VE KAPİTALİST
Kelimeler ve Şeyler

Anneles'in ilk sayısındaki bir yazıya tepki gösteren Henri Hauser, bize aşağıdaki gözlemlere davet eden bazı notlar gönderdi. Bu notların değeri vardır, çünkü bir yöntem sorununa temas etmektedirler.

Débuts du Capitalisme (Kapitalizmin Başlangıçları) yazarının her zaman uyanık olan dikkatini çeken kısa paragraf, benim kafamda, geçen kış boyunca, Collège de France'da, **Bir Sorunun Tarihi: Kapitalizmin Tarihsel Kökenleri** adını taşıyan bir ders boyunca işlenenlere atıfta bulunmaktaydı. Çok doğal olarak, işe **kapitalizm** kelimesinin tam olarak ne zaman kullanıldığını kendime sormakla başlamıştım. Soyut addan, dile yakın tarihlerde girmiş koskoca bir **izm**li kelimeler ailesine mensup olan **izm**li bir addan söz ediyorum: sosyalizm, kollektivizm, komünizm, anarşizm, nihilizm, bolşevizm, emperyalizm... fazla uzatmayalım. Öte yandan, bir sıfatın, bir fiilin, bir sıfat-fiilin bir uy-

garlık dilinde, bunlara ilişkin soyut adın ortaya çıkmasından çok daha önce varolabileceğini bilecek kadar, dil tarihi araştırmalarına alışığımdır. Tek bir örnekle yetinmek üzere, Antoine Meillet'nin güçlükle verdiği onayını elde ettiğim bir incelemede(1), **civiliser** (uygarlaştırmak) fiilinin ve **civilisé** (uygar) hem Fransızcada, hem İngilizcede, **civilisation** (uygarlık) kelimesinin Fransızca basılı bir kitapta ilk kez yer almasından bir buçuk yüzyıl öncesinde rastlandığını göstermiştir. Montaigne, daha o tarihlerde, tavırları "saraylı tarzına göre uygar"laşmamış bir adamdan söz etmekte ve Descartes da, "ancak yavaş yavaş uygarlaşan" halklardan bahsetmektedir. Bundan sonra, XVI. yüzyılın tümü, XVII. yüzyılın tümü ve 1766'ya varana kadar XVIII. yüzyılın tümü **civilisation** (uygarlık) kelimesini bilmeden geçmiştir; bu kelime Boulanger'nin **Antiquité dévoilé** (Örtüsü Açılan Antikite) kitabında ortaya çıkmıştır; bu kelimenin ilk kez bu eserde ortaya çıkmasında, kitabın editörü olan ve yeni kelimelere karşı büyük bir merakı bulunan baron d'Holbach'ın herhalde katkısı olmuştur.

Klasik bir olgunun oluşturduğu, son derece açık bir örnek.

Kapitalizm kelimesinin tarihi **civilisation** (uygarlık) kelimesinin tarihiyle birleşmektedir. **Kapitalizm** kelimesi ortaya gecikmeli olarak çıktığında, çok uzun zamandan beri **capital** (sermaye), **capitaux** (sermayeler) ve **capitalistes** (kapitalistler) kelimeleri kullanılmaktaydı. Bu kelimelerin dünyaya **kapitalizm**den daha önce gelmiş olduklarını söylemenin gereği yoktur. Bunu öğrenmek için, Brunot sözlüğünü açıp bakmak yeterlidir... Kapitalizm kelimesi "dile çok yakın tarihlerde, içgüdüsel olarak sandığımızdan çok daha geç tarihlerde ... fiilen XX. yüzyılda girmiş ve kelime hazneleri ile ta-

1 **Civilisation, Evolution d'un mot et d'un groupe d'idées**, s. 1-55.

rihçilerin uğraşları arasındaki yerini almıştır".

Evet, hiç şaşırmayalım, Littré sözlüğünde **Capitalisme** yoktur. Thomas ve Darmesteter sözlüğünde de yoktur. Cabot ondan söz etmemektedir. **Voyage en Icarie** (İkarya Yolculuğu) yazarı, yalnızca **capital** ve **capitaliste**'i bilmektedir. Proudhon'da da **capitalisme** yoktur. Ve **Mülkiyet Nedir?** yazarının bunun eksikliğini çokça duyduğu hissedilmektedir; eğer bu kelime olsaydı, onu kullanacağı hissedilmektedir: örneğin, **XIX. yüzyılda Genel Devrim Fikri** adlı eserinde, "bütün üretim kârlarının rekabet aracılığıyla **capitaux** (sermayeler) cephesine geçtiği"ni yazdığında, bu sıkıntısı açıkça görülmektedir. Böylece Proudhon'un sürekli olarak kullandığı zıtlık, Emek ile Sermaye arasında olanıdır. Diğer metinleri arasında, **Devrimin Sağlığına İçelim**'i hatırlatalım, 15 Ekim 48'de Poissonnière şöleninde verdiği bu söylevde şöyle demektedir: "Bugün Emek, Sermayenin insafına kalmıştır! Devrim, size bu düzenin değiştirilmesi gerektiğini söylüyor!". 1850'ler civarında, kapitalizme değil de, topluma kabahat bulunmaktaydı: Reybaud 1843'te, "Toplum, işte büyük suçlu!" diye sonuca varmaktaydı. Daha da ötesi, Charles Audler, **Komünist Manifestosu**'nu kapitalizm kelimesine bir kere bile ihtiyaç duymadan çevirebilmişti. Bu durumda, Léon Blum tarafından yayınlanan değerli belgeler olan, **Commune**'den sonra ilk kez Fransa'da toplanmaya başlayan sosyalist kongrelerinin ilklerinin tutanaklarında bu kelimenin yer almamasında şaşılacak bir yan yoktur(2). 1879'da Marsilya'da toplanan Fransa Sosyalist İşçi Kongresi'nde oylanan karar tasarısının ilk cümlesinde, yalnızca çözülmesi gereken toplumsal sorundan söz edilmektedir ve Jules Guesde'in işçi partisi programı, **kapitalist** sıfatını bol bol kullanıyorsa da (kapitalist toplum, kapitalist sınıf, kapita-

2 Léon Blum, **Les Congrès ouvriers et socialistes français (1876-1900)**, 2 cilt. Paris, 1902.

list rejim, kapitalist üretim), kapitalizmden hiç söz etmemektedir.

Kelime fiili durumda, 1880'ler civarında, Alman sosyalist çevrelerinde ortaya çıkmıştır. **Made in Germany**'dir. XIX. yüzyılın sonunun karakteristiklerinden olan şu **ismus**'lu kelimelerden biridir, Almancanın Wesen kavramına, şeylerin özsel niteliğine denk düşen şu kelimelerden biridir. Önceleri sosyalist edebiyatta kullanılmıştır (Mehring, Engels vb.). İktisatçılar onları izlemişlerdir. Sonra da kapitalistler. Ve biraz sonra da tarihçilere geçmiştir. W. Sombart, kelimeyi 1902'de **Der Moderne Kapitalismus**'un ilk versiyonunun kapağına muzaffer bir şekilde koymuştur. Jacob Streider onu 1904'te izlemiştir: **Zur Genesis des modernen kapitalismus.** Aynı yıl Max Weber, **Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus**'u yayınlamıştır. Hareket yola çıkmıştır. Benim bildğim kadarıyla, yeni kelimeyi Fransa'da bir başlıkta ilk kullanan kişi, şaşırtıcı haber alma ve uyum hızıyla, Henri Hauser olmuştur; **Revue d'Economie Politique**'te 1902'den itibaren, **Les origines du capitalisme moderne en France** (Fransa'da Modern Kapitalizmin Kökenleri) adlı bir inceleme yayınlamaya başlamıştır; Henri Sée'nin **Les Origines du capitalisme moderne**'i (Modern Kapitalizmin Kökenleri) ancak dört yıl arkadan gelecektir (1906).

Böylece kelime yenidir, yalnızca tarihçilerin dilinde değil, aynı zamanda Almancada, sonra Fransızcada da çok yenidir. Collège'deki derslerimde, kapitalizm kavramının kurucu unsurları olarak adlandırılabilecek çeşitli kelimlerin tarihine girmiştim. **İşçi, işçi sınıfı, proletarya** ve **proleterler** (bu kelimelerin antik olmayan anlamlarında); sosyalist ve sosyalizm gibi kelimelerin yanı sıra, **tahvil, kupon, senet, değer** gibileri de. Dinleyicilerime, bunların tarihlerinin çoğu zaman ne kadar şaşırtıcı olduğunu göstermiştim. **Sosyalist (sos-**

yalizm'den çok daha eski; bunun böyle olması kuraldır) kelimesi daha XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılda kullanılmaktadır, ama kelimenin modern anlamdaki sosyalist doktrinle hiçbir ortak yanı olmayan, Grotius'un hukuk kavramını insanlığın toplumsallığı üzerine oturtmaya çalışan doktrinini işaret etmektedir. Kelimenin anlamı o kadar az sabitleşmiştir ki, Brunot'nun zikrettiği 1789 tarihli bir metinde, Varennes'e kaçışı anlatan Drouet, yerine göz diktiği bir jandarma komutanının çoğunlukla "bir sosyalist" olarak görüldüğünü yazmaktaydı. Drouet'ye göre sosyalist (ve Drouet Babeufçüydü), Devrim-karşıtının, kral yanlısının eşanlamlısıydı. Fakat aynı dönemde, **nihilist** de "ne yana, ne karşı" anlamına gelmekteydi. Mercier bu durum için **"rienniste"** (hiççi) demekteydi. Sosyalizm kelimesi konusunda ise, Pierre Leroux'nun iddiası bilinmektedir: kelimeyi 1833'te kendinin icad ettiğini ve bu icadını, bu kelimeyi bireycilikle zıtlaştırmak ve "ortaklık veya şirket fikrinin abartılması"nı işaret etmek üzere yaptığını söylemektedir (1847 tarihli not). 1850 tarihli bir notta ise, sözüm ona Saint-Simon'un öğrencileri ve sözüm ona Rousseau'nun çömezleri olduklarını iddia edenler ve Robespierre ile Babeuf'ün ölümünden sonra dağılanlar (hem Saint-Simon'u, hem de Robespierre'i, De Maistre ve Ronald ile bir alaşım halinde biraraya getirenlerden ise söz etmiyoruz) tarafından ileri sürülen yanlış sistemi" işaret etmek üzere bu icadı yaptığını söylemektedir; bunu yaparken, kelimenin bundan yirmi yıl sonra "genel olarak dinsel demokrasiyi işaret etmeye" yarayacağını sanmadığını bildirmektedir(3).

Kollektivizm kelimesi ise, 1869 Bâle kongresinde, marxizmin meydana getirdiği düşünülen devletçi sosyalizm ile, Fransa, Belçika, İsviçre vb. tarzındaki,

3 **Toplu Eserleri**, c. I, Paris, 1851.

devletçi-olmayan sosyalizmi zıtlaştırmak üzere yaratılmıştır. Bu kelime, ilk kez 18 Eylül 1869 tarihli **Progrès de Locle**'de kullanılmıştır. Bütün bunlar bize, **Kapitalizm**'in zamanı önceleyemediğini ve ancak sermayelerin onları emekleriyle üretken hale getirmeyenlere ait olduğu bir toplumsal rejim kavramının açığa çıkmasından sonra belirebildiğini açıklamaktadır.

Ve her zaman ve her yerde, etki ve tepkilerin karşılıklı hareketi olduğundan, modern **kapitalizm** kavramının kurulmasını önceleyemeyen **kapitalizm** kelimesinin yaratılması, **sermaye, sermayeler** ve **kapitalistler** gibi kelimelerin anlamlarının sabitleştirilmesine katkıda bulunmuştur.

KAPİTALİZMİN TOPLUMSAL TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1913'te Londra'da toplanan uluslararası tarih kongresi, büyük Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'in bir bildirisini dinleme talihine sahip oldu. Bu bildiriyi dinleyen farklı ulus ve eğilimlerdeki tarihçilerden büyük bir itibar gören, 1914'te **American Historical Review**'da, yazar tarafından gözden geçirilmiş ve biraz değiştirilmiş olarak yayınlanan bu bildiri, 6 Mayıs 1914'te çok özenle dipnotlandırılmış, kırk sahifelik bir makale haline gelmiş ve Belçika Krallık Akademisi'nde, yazarın müdürü olduğu Edebiyat bölümü üyelerine okunmuştur(1). Fakat savaşın patlaması, bu çalışmanın son biçiminin yayınlanmasını engellemiştir. Kısacası, Pirenne'in 1914'te tamamladığı eser, Fransa'da ancak barışla birlikte tanınabilmiş, incelenebilmiş ve tartışılabilmiştir.

1 **Bulletin de la classe des lettres de L'Académie Royale de Belgique**, 1914, s. 258-299'da yayınlanmıştır.

Bu çalışma, bütün bunları, kapsamının genişliği, koyduğu sorunların çeşitliliği, yazarının meşru otoritesi ve bilinen deneyimi, özellikle de cesareti nedeniyle haketmektedir. Bu yazının başlığı, "**kapitalizmin toplumsal tarihinin dönemleri**"dir. İyice dikkat edilsin: **Toplmusal** Tarih. Henri Pirenne bize ne kapitalizmin kökeni, oluşumu, evrimi üzerinde –Henri Hauser'nin eski, ama hâlâ yararlı olan, 1902 tarihli, Fransa'daki modern kapitalizmin kökenlerini araştıran, **Revue d'Economie Politique**'teki makalesi gibi– bir inceleme, ne de Arturo Labriola'nın 1910'da Torino'da yayınlanan **Il Capitalismo, Lineamenti storici**'sine bir cevap getirme niyetine sahip olmuştur.

Hayır. Pirenne sermayenin oluşum tarzını incelemeyi değil de, bu sermayeyi elinde tutanın –bu sermayeyi ele geçiren ve tutan demek daha uygun olacaktır– kökenini ve ona özgü doğayı, iktisadi tarihin çeşitli dönemlerinde belirlemeyi amaçlamaktadır. Başka terimlerle, Pirenne bizi bir iktisadi tarih araştırması değil de, kelimenin tam anlamında bir toplumsal tarih araştırmasıyla karşı karşıya bırakmaktadır. Ve bu incelemenin ilk değeri, hem ilginç, hem de verimli varsayımıdır. Bu varsayım, bizim savaş arefesinde verdiğimiz ve teyidini bu savaşta bulmuş olan derslerimizin başlığını da meşrulaştırmaktadır.

★ ★ ★

Varsayım çok açıktır. Bugün tarihçiler ve iktisatçılar, Batı Avrupa siyasal toplumlarının genel iktisat tarihi içinde, birbirleriyle karıştırılmaması gereken belli sayıda ve karakterleri iyi belirlenmiş büyük dönemin varlığı konusunda genelde anlaşmış durumdadırlar. Bunları, karakterlerinin veya sınırlarının tartışmasına girmeden, uzmanların verdikleri şekilleriyle kabul edecek olursak, toplumsal tarih açısından bir olgu çarpıcı olarak ortaya çıkacaktır: bu ayrı dönemlerin herbirine farklı bir kapitalist türü denk düşmüştür.

Bir dönemin kapitalistleri, yani bu dönem bir öncekinin yerine geçtiğinde ortaya çıkanları, onunla birlikte yükselen ve eğer deyim yerindeyse, bu dönemi ete kemiğe büründürenleri, hiçbir zaman bir önceki dönemi vurgulayan kapitalistlerin oğulları, mirasçıları, doğrudan ardılları olmamışlardır. Tersine. Başarıya bir kez ulaşıldıktan sonra; iplerle oynayarak, riziko alarak karmakarışık işlerin içine ya herru ya merru diyerek ve genellikle hiçbir utanç duygusu olmadan atılan belli bir dönemden yarar sağlayanların oğullarının mücadeleden çekilmeleri, adeta bir yasaymışa benzemektedir. Bunlar bir veya iki kuşak boyunca (bu konuda herşey koşullara bağlıdır), para aristokratlarına dönüşerek, iş aleminden az çok uzaklaşmakta veya bu alanda en fazlasından kreditör olarak yer almaktadırlar.

Başka bir ifadeyle, herşey sanki bu belli bir ekonomik dönemin kralları veya bu kralların ardılları, finans kralları olan bu kapitalistlerin; tam da tarihçilere bu dönemi karakterize etmekte hizmet eden genel ticaret, piyasa ve varoluş koşulları sürdükçe, iş aleminin zirvesinde tutunabilmelerine dayalı olarak cereyan etmektedir; ama bu koşullar değişince, bu krallar meydana gelen dönüşümleri izlemekte ve onlara uyum sağlamakta yetersiz veya daha doğrusu, başkalarından daha yetersiz kalmaktadırlar. Onların yerine, yeni adamlar çıkmaktadır. Bunlar, hem nitelikleri, hem de kusurlarından ötürü, kendi dönemlerine çok doğal olarak ve kendiliğinden uyum sağlamaktadırlar. Hiç durmayan bir evrimin kurbanları olarak, onların oğulları sıraları geldiğinde yerlerini o zamana kadar bilinmeyen ihtiyaçları, daha önce kullanılmamış usul ve yöntemlerle sömürme konusunda daha becerikli olan başkalarına bırakana kadar, Rabelais'nin dediği gibi, **"proufitet"** (kâr etmektedirler, yazar modern Fransızcada **profiter** olan bu fiilin, Rabelais'nin dönemindeki biçimini verdiği için, biz de aynen koruduk MAK) –sıfırdan

yola çıkan bu insanlar, küçük ve orta düzeydekilere rezilce gözüken yöntemlerle devasa servetler yığmanın sırlarına sahiptirler; sermaye biriktiren, zenginliğin sağladığı iktidara tırmanan ve hükmedenler onlardır–; fakat bu ilk zenginlerin oğullarının yerine geçenlerin oğulları da, yerlerini başka sermaye yığıcılarına, başka kapitalistlere bırakacaklardır; bu yer değiştirme, bıkkınların yerine heveskârların geçtiği bu nöbet devri, ortaya yeni adet ve gereklerin de çıkmasına yol açmaktadır.

Demek ki, yukarıda yüklediğimiz anlam içinde, babadan oğula kapitalist olunmamaktadır; daha açık bir ifadeyle, sermaye birikimi babadan oğula sürdürülmemektedir. Ve her dönem lâyık olduğu kapitalistlere, kendi ölçüsüne ve imgesine uygun kapitalistlere sahiptir. Karşımızda yavaş ve düzenli bir yükseliş değil de, basamaklı bir ardışıklık bulunmaktadır. Şurada veya burada, az veya çok geniş sahanlıklar bulunmaktadır: buraya her seferinde başka bir yeni zenginler kuşağı yerleşmektedir. Ve bu kuşağın, yanızca fakirlere ve devre dışı bıraktığı zenginleşme adaylarına değil, aynı zamanda hem önemli miktarda sermayeye hâlâ sahip olan, hem de varlıklarının yeni bir ortam içinde hızla azalmasına ve erimesine tanık olan "eski zenginler"e karşı zorunlu olarak yürüttükleri mücadele, şu ana kadar en az incelenmiş veçhelerden biridir, ama böyle olması onun evrensel tarihin en ilginç ve ilgiye değer yanlarından biri olmasını hiç de engellememektedir.

Henri Pirenne'in bildirisinin esas varsayımı, sağlaması yapılması gereken bütünsel bakış açısı işte böyledir. Genel iktisat tarihinin olguları veya en azından, bu olgulardan şu an için bilebildiklerimiz, bu bakış açısını teyid mi etmekte, yoksa yanlışlamakta mıdırlar? Bu sorunun hemen sorulması gerekmektedir. Gösterimin ne kadar geniş ölçekli olursa, ne kadar ge-

niş bir dönemin verilerine dayanırsa o kadar ikna edici olacağı açıktır. Destek noktasını teorik olarak Antikite'den almak uygun olacaktır. Fakat Antikite'nin iktisadi tarihi şu an için o kadar az bilinmekte, bu dönemin daha sonraki dönemlerle bağlantıları elimizden öylesine kaçmaktadır ki, sağlam bir tabanı burada aramak ve bulmak olanaksızdır. Bu durumda Orta Çağa kadar geri çekilmek zorundayız. Pirenne, başlangıç varsayımının temellerini, Orta Çağın başından beri olan iktisadi tarihin bilebildiğimiz bölümünün içine atmaktadır.

★ ★ ★

Ancak, ortaya hemen ağırlığı olan bir itiraz çıkmaktadır. Orta Çağ başlarının tarihi, kapitalizmin veya daha doğrusu, kapitalistlerin tarihine ilişkin bütünsel bir bakış açısının sağlamasını nasıl meydana getirebilir?

Nitekim, modern kapitalizmin Rönesans döneminde doğduğu ve Orta Çağın onun tamamen cahili olduğu bir cins postüladan ibarettir. Bu yalnızca, modern kapitalizm konusundaki büyük **Der Moderne kapitalismus** adlı çalışmanın yazarı olan Sombart'ın (bilindiği üzere bu yazar, Orta Çağda kapitalist ekonomiye ilişkin herhangi bir bilginin varlığını reddetmektedir; eseri çelişkiler ve karmakarışık şeylerle doludur, ama ilginçtir ve bazen de uyarıcıdır) değil, daha vahim olarak, aynı zamanda Karl Bücher'in de tezidir.

Bücher, Pirenne'in öğrencilerinden Hansay'nin Fransızcaya çevirdiği **Enstehung der Volkswirtschaft** adlı kitabında(2), Orta Çağ ekonomisine ilişkin çok çekici ve çok güçlü, sistematik tasvirini yaptığında, sermayenin rolü, hatta varlığı konusunda tek bir söz etmemiştir.

Onun bütünsel kavrayışının ne olduğu ve Avru-

2 **Etudes d'histoire et d'économie politique,** Brüksel. Paris, 1901.

pa'nın genel ekonomik hayatının evriminde nasıl üç ardışık aşama gördüğü bilinmektedir. Önce kapalı ev ekonomisi aşaması vardır. Bu safhada hiçbir mübadele yoktur. Herşey aile **içinde**, aile **tarafından,** aile **için** üretilmektedir. Bu, Orta Çağ başlarının ekonomisidir. Ve hiç kuşkusuz o dönem ailesi, serfler ve bağımlı çiftçiler tarafından işletilen ve krallığa, soyluluğa ve Kiliseye ait olan büyük malikâne ekonomilerini de kapsayacak bir şekilde genişletilmektedir; ve gene hiç kuşkusuz Orta Çağın başları, oldukça büyük çapta değere sahip bazı hammadde ve mamûl mal mübadelesine tanık olacaktır; fakat bu durum, esas olarak kapalı kalmayı sürdüren genel ekonomik sistem üzerinde hiçbir etki yapmayacaktır; ve o dönemde ne bir işletme, ne de yeni mallar almak üzere mal birikimi anlamında sermaye vardır. Endüstri sermayesi, ticaret sermayesi, kredi sermayesi, kullanım sermayesi gibi kategorilere Orta Çağın başlarında asla rastlanmamaktadır.

Böylesine bir aşamadan bir üst basamağa, doğrudan mübadele veya kentsel ekonomi aşamasına geçilmektedir. Bu safhada, bir aile için değil de, bir müşteri kitlesi için üretim yapılmaktadır. Kent bir kaleyken **–bourg–**, bir de bunun yanı sıra, bir pazar haline gelmektedir. Esas özelliği pazar olmak haline gelmektedir. Ve bu pazarın kuralı iki formüle dayanmaktadır:

A. Üreticiden tüketiciye doğrudan mübadele; para yalnızca telâfi rolü oynamakta ve taraflar arasındaki muamelelerde, her tür aracı müdahelesi kesinlikle yasak olmaya devam etmektedir.

B. Kentte yaşayanlara kent içinde sağlanan üretim tekeli, kente bağımlı olan küçük civar toprak parçasında yaşayanlara da benzeri bir tekel tanınmıştır, bunlar ürünlerini –yağ, peynir, yumurta– kent pazarına getirmekte ve burada kent halkının ürünleriyle –aletler ve esas olarak mamul ürünler– mübadele etmektedirler. Para burada da hâlâ ancak telâfi için işe

dahil olmaktadır. Ve kapitalizmin –en azından gelişmiş bir kapitalizmin– hiçbir yeri yoktur. Çünkü, kapitalizm eğer bu aşamada ürkekçe, yarı-yasadışı bir şekilde sokuluyorsa da, bu her seferinde bazı özel işlemler vesilesiyle olmaktadır; örneğin bir endüstri kentte yoksa, bu durum ortaya çıkabilmektedir: bu durumda, yabancı endüstrinin ürünleri, bu kabulden kaynaklanacak tüm sonuçlarla birlikte kente buyur edilmektedir.

Kapitalizm K. Bücher'e göre, ancak Ulusal Ekonomi aşamasında –ki bunun ortaya çıkması, büyük modern devletlerin, büyük merkezi güçlerin kurulmasıyla çakışmaktadır– varolabilir, bu da bizi yaklaşık olarak Rönesans dönemine götürmektedir. Artık aile veya kent için değil de, ulus için üretim yapmak söz konusudur. Başka bir ifadeyle, kentsel olan pazar ulusal hale gelmektedir. Ve bunun üzerine, böylesine bir genişlemenin göze görünür işareti olarak, örneğin Frankfurt'taki gibi büyük fuarlar ortaya çıkmaktadır; ve gene bu dönemde, sermaye atılım yapmakta ve serbestçe gelişmektedir; ve artık ticari sermaye olmakla yetinmeyerek, teşvik ettiği, daha şimdiden oldukça büyük imalathane ve fabrikalarda oldukça büyük boyutta yoğunlaşan işçiler arasındaki işbölümü ile harekete geçirdiği ve daha fazla üretmeye yönelttiği yerli endüstri için girişimci sermayesi haline gelmektedir.

Karl Marx'ın kavrayışı da, ana hatları itibariyle böyledir. Ona göre de (bunu **Kapital**, kitap XXIV, bl. 1'de açıkça söylemektedir), kapitalizm XVI. yüzyılda doğmuştur. Kapitalizm öncesinde, bazı Akdeniz kentlerinin XIV. ve XV. yüzyıllarda tanık oldukları kapitalist üretimin tamamen arizi bazı başlangıçlarının da yer aldığı bir geçiş dönemi olmuştur. Ama gerçek hareket noktasını Rönesans ve Reformasyon yüzyıllarında aramak gerekir.

Oysa Henri Pirenne, kararlı bir şekilde bu tezlerin, özellikle de K. Bücher'inkinin zıddında yer almaktadır.

★ ★ ★

Orta Çağın kapitalizmin tamamen cahili bir dönem olduğu iddiasının yanlış olduğunu bildirmektedir. Bu dönem kapitalizmi tanımıştır. Ve özellikle de, Orta Çağın ilk yarısında olacağını hiç düşünmediğimiz bir güç, bir serbestiyet içinde tanımıştır –zaten Bücher de, onu bu dönemin dışına atma konusunda daha gayretlidir–. Ve bunun kanıtı, XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla uzanan ikinci devrede, cemaatlerin kendilerini kapitalizme karşı koruyabilmek için, her tür özenli ve çok sayıdaki önlemi almış olmalarıdır. Herhalde varolmayan ve korkulmayan birşeye karşı, insanlar kendilerini güvenceye almaya çalışmazlar.

Başka bir ifadeyle, Orta Çağ K. Bücher'in gözünde, ard arda gelen iki döneme bölünmektedir; bunlardan birincisi tamamen kapitalizm-dışıdır; ikincisi ise neredeyse tamamen kapitalizm-dışıdır. Bunun tersine, Pirenne'e göre, birinci dönem kapitalizmin sanıldığından çok daha fazla karakteristik belirtisine tanık olmuştur ve ikincisi de, bunların kapitalizm olduğunu öylesine iyi bilmiştir ki, bütünü itibariyle açıkça antikapitalist olmuştur.

Belçikalı tarihçi, bunları nerelere dayanarak belgelendirmektedir? Esas olarak iki olgu dizisine. Bunlardan birincisi İtalya kökenlidir: bu diziyi oluşturan olguları, Venedik, Cenova, Floransa, Piza vb. Akdeniz cumhuriyetlerinin toplumsal tarihinden almaktadır. Diğer dizi ise Flaman kaynaklıdır: bunları Alçak Ülkeler'deki Gand, Ypres, Bruges, Tournai veya Douai gibi ketlerin çok donanımlı arşivlerinden sağlamaktadır. Ve Pirenne'e göre, Bücher'in yanılgısının ilke ve kaynağı, tam da onun yalnızca Alman verilerine dayanmış olmasından itibaren ortaya çıkmaktadır (XIV. ile XVI. yüzyıllar arasındaki Alman kentlerine ilişkin bilgisi dikkat çekicidir, ama yalnızca bunlara dayanmaktadır). Oysa, bu dönemdeki Alman kentlerinin çoğu, Kuzey

İtalya, Toskana ve Alçak Ülkeler'deki büyük **commune**lerin (özerk kent devletleri) ulaştıkları düzeyin çok uzağındaydılar. O dönemin Alman kentleri, çoğu zaman söylenildiğinin tersine, Orta Çağ kentinin klasik örneğini değil de, tamamlanmamış ve gecikmiş örneğini sunmaktaydılar. Bücher'in sistemleştirmesi, yalnızca incelediği Alman kentlerine uygulandığında kusursuzdur. Tüm Batı Orta Çağ kentlerine uygulanmaya kalkışıldığında ise, yetersiz kalmaktadır.

Bu eleştirel bakış dahiyanedir. Ama Pirenne'e bakılırsa, nisbeten yoğun bir kapitalist faaliyet tarafından karakterize edilen Orta Çağ tarihinin bu ilk dönemi gerçekte nedir? Belçikalı tarihçiye çarpıcı gelen bu faaliyetin dışavurumları, kendilerini nasıl sunmakta ve bunlar nasıl açıklanmaktadırlar?

Pirenne, bu dışavurumların Avrupa kentlerinin ortaya çıktıkları andan itibaren yakalanabileceklerini söylemektedir. Bu kentler ticaretin çocuklarıdır. Bunun zorunlu sonucu olarak, ilk kapitalistler, XI. ve XII. yüzyıllarda tüccarlar olmuşlardır.

O sıralarda, kitabına uygun ve eğer deyim yerindeyse, olağan zenginliğin gayrimenkul servet olduğunu hatırlamak gerekir. Öte yandan, toprak sahiplerinin serfleri veya kiracılarından sağladıkları gelirler, onlara muazzam bir güç sağlamaktaydı; ama bu güç, onların elinde etkin bir ekonomik alet haline gelmiyordu; ve sahip oldukları hiçbir şey ticarete yönelmiyordu. Bunun tamamen tersine, bu ticaret yeni insanların, kökünden kopmuşların işiydi; çoğu zaman köylerinden kaçarak, mal yüklenen ve boşaltılan, teknelerin yanaştıkları, feodal bir şatoya yaslanan tüccar bir **portus**'un meydana getirdiği şu canlı organizmanın doğumundan ve gelişmesinden kaynaklanan kazanç ve kâr olanaklarının bulunduğu yerlerde talihlerini arayan kır insanlarının uğraş alanıydı. Bu insanların başlangıç sermayeleri yoktu. Zaten başka türlüsü nasıl olabi-

lirdi? Tek sermayeleri, akıllarıdır; daha da doğrusu ticari koku alma duyuları, faaliyetleri, pratik zekâları. En büyük kazanç olanakları deniz ticaretinde, dış ticarettedir. Bu ticaret hem gezginci, hem de ortaklaşadır. Çünkü direnebilmek için biraraya gelmek gerekmektedir: hep birlikte alım ve satım yapılan, kârları sermaye miktarına göre paylaşılan bir cins kervan ticareti. İleride serpilecek olan şirketleşme zihniyeti, daha şimdiden ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, bu toptan bir ticarettir; küçük çaplı perakende ticaret kırsal çerçilere, rastlantılara tabi yollarda yayan dolaşan ve çuvalı sırtında ticaret yapanlara terkedilmiştir.

Metinlerde garip kişiler belirmektedir; bunların tamamen rastlantısal oldukları söylenebilir, çünkü Orta Çağ toplumsal tarihle pek fazla ilgilenmemektedir. Ama işte gene de, karşımıza Pirenne tarafından zikredilen bir azizin öyküsü çıkmaktadır. Mümin bir keşişin eseri olan **Libellus de vita et miraculus S. Godrici**, Finchaleli aziz Godric'i bize yeterince tanıtmaktadır. XI. yüzyılın sonunda, Lincolnshire'de köylü bir ailenin çocuğu olarak doğduktan sonra, daha iyisini bulamadığından, kumsallarda batık gemi artıkları toplamıştır; bu serserilere uygun bir meslektir. Ama acaba ona, ıvır zıvır toplayarak, çerçi olma olanağını bu meslek mi sağlamıştı? İşte yollardadır –yuvarlanan taş– ve halk deyişine rağmen, gene de biraz yosun tutmaktadır; çünkü hayat hikâyesini yazan keşiş, onu bir süre sonra, yukarıda sözünü ettiğimiz şu kervanlara üye, daha zengin ve güçlü tüccarlarla ortak olarak göstermektedir; ortaklarıyla birlikte fuardan fuara, pazardan pazara gitmektedir; böylece kolluk güçlerinin ve merkezileşmenin olmadığı o dönemin tüm tehlikelerini göğüsleyen, gezginci **negotiatae**'nin zor yaşamını sürdürmektedir. Bundan kısa bir süre sonra, birkaç kişiyle ortak olarak bir gemi kiralayabilmiş ve İngiltere, İskoçya, Danimarka, Flandre sahilleri boyunca kıyı ti-

careti yaparak, yabancı ülkelere orada olmayan malları taşımaya, bunları yüksek fiyatlardan satmaya ve karşılığında, talebin arza nazaran en yüksek olduğu yerde satmaya koyulmuştur. Ve bu ucuza alıp çok pahalıya satma gibi çok temkinli alışkanlık, Godric'i birkaç yıl içinde çok zengin ve güçlü kılmıştır. Öykünün güzel olması için, geriye bir tek din adamı olması ve münzevi keşiş olmayı seçmesi kalmıştır; o da bunu sektirmemiştir.

★ ★ ★

Godric nedir? Pirenne hiç tereddüt etmeden, onun bir kapitalist olduğunu ilân etmektedir: "Godric karşımıza bir hesapçı, hatta bir spekülatör olarak çıkmaktadır" (s. 275) diye sonuca varmaktadır. "Ticaret uygulaması hakkında çok doğru bir duyguya sahiptir, zaten bu duyguya kültürsüz insanlarda sıklıkla rastlanmaktadır. Kazanç aşkıyla yanıp tutuşmaktadır ve bizi ancak Rönesans döneminde ortaya çıktığına inandırmaya çalışılan şu ünlü **spiritus capitalisticus** onda açıkça teşhis edilmektedir... Adil fiyat teorisinden hiç kaygılanmamaktadır ve alışık olduğu spekülasyonlarının Gratianus kararnamesi tarafından yasaklanmış olmasından hiçbir rahatsızlık duymamaktadır... Bütün bunlardan sonra, Godric'te ve onunla aynı hayat tarzını sürdürmüş olan kişiler de, kapitalistlerden başka birşey görmek nasıl mümkün olacaktır?".

İtiraf etmeliyim mi, bu örnek çarpıcıdır. Ve XI. yüzyılın tam ortasında, hem de İngiltere'nin göbeğinde, hayal gücünün de biraz yardımıyla, bize tüm şu iş kurucuları, Fransa'da Jaluzot ve Cognac'ı, Amerika'da Pierpont Morgan ve diğer milyarderleri –ki bunların hepsinin de başlangıç sermayeleri akıl, faaliyet ve pratik zekâdan ibaret olmuştur– hatırlatabilecek olan bir çehrenin ortaya çıkması, itiraf etmeliyim ki beklenmedik ve ilginç birşeydir.

Ancak, şu son yıllara kadar, bizim dönemimize has saydığımız kapitalizmin tamamen cahili saydığımız bu uzak dönemlerde elde edilmesinin mümkün olduğunu artık gördüğümüz bu sermayeyi, Pirenne'in incelemesinde ele aldığı metinlerde izini bulduğu tüccarlar nasıl kullanmaktaydılar?

Öncelikle onu çalıştırmaktaydılar. Onu kasaların dibinde, hiçbir işe yaramaz bir şekilde tutmamaktaydılar. Bu sermayeyi ödünç vermektedirler; ve artık hükümdarlar, kentler, manastırlar veya soylular olan müşterilerinin kıtlığını çekmemektedirler. Ama toprak, bağ, ev alarak, bu sermayeyi konsolide de etmektedirler. Kentsel topraklar, XIII. yüzyılın başından itibaren ve hemen her yerde, metinlerin sadece saygıyla söz ettikleri bir yurttaş aristokrasisinin elindedir. Bunlar kimlerdir? Hiç kuşkusuz, XII. yüzyıl **gilde** ve **hanse**'larına (tüccar ve zenaatkâr birlikleri) mensup cüretkâr seyyahların ardıllarıdır. Onları, Frank dönemi **civitate**'leri ve **castrum**'larının eski sakinlerinin doğrudan mirasçıları olarak gösteren teori yaşamaya devam etmiştir. Gerçekte ise, bunların serveti ticaretten kaynaklanmıştır. O dönemde, kârlarını toprağa yatıran tüccarları gösteren çok sayıda belge bulunmaktadır. Bunu yapmakla kötü bir işlem gerçekleştirmiş olmuyorlardı, çünkü burjuva nüfusunun sürekli artması, toprak rantının nisbi artışını belirlemekteydi. Öte yandan, XII. yüzyıl tüccarlarının torunları, XIII. yüzyıl başlarında çoğu zaman, ticareti, onun yorgunluklarını, maceralarını, risklerini terkederek, topraklarının gelirleriyle rahatça yaşamaya yöneliyorlardı. "Kervancı"nın göçebe hayatından vazgeçerek, görkemli ve gururlu taş evlerine yerleşiyor, kent yönetimini ellerine alıyorlardı; hatta bazen, daha şimdiden yerel küçük soylulukla ittifak kuruyorlardı; her halükârda artık soylu hayatın başlıca ayinlerini yapmaya başlıyorlardı. Yeni zenginlerin torunları olan bu insanlar, sırtlarında çuvalları olduğu

halde, yalınayak taban tepen atalarını çoktan unutmuşlardı. Artık şana ve şerefe garkolmuş, eğitimli ve iyi konumda eski zenginler olmuşlardı. Ve yakında yerlerini alacak olan, XIII. yüzyılın yeni zenginlerinden şiddetle nefret ediyorlardı.

★ ★ ★

Nitekim, yeni zamanlar gelmiştir. Bununla birlikte, yeni insanlar da kaçınılmaz olarak ortaya çıkmışlardır.

Başlangıçta sabit ticari organizmalar olan kentler, yavaş yavaş endüstriyel organizmalar haline dönüşmektedirler, en azından bazı kentlerde bu çok büyük bir devrim oluşturmaktadır. Tabii ki bütün kentler, ta baştan beri küçük bir zenaatkâr çekirdeğine sahiplerdi. Fakat bu zenaatkârlar yalnızca yerel ihtiyaçlar için çalışmaktaydılar. Ticaretin bazı merkezlere yeterli miktarda hammadde yığmayı başarabildiği anda, işçilerde herbir yandan buralara gelince, gerçek bir ihracat endüstrisi doğmaya başlamıştır. Örneğin, Flandre kumaş endüstrileri için böyle olmuştur –ve bu örnek ünlüdür–. Bunun sonucunda, kentler arasında bir cins paylaşım meydana gelmiştir. Veya daha doğrusu, yerel bir ticaretle, yerel bir piyasaya sahip olmak ve burayı işletmekle yetinen bir ikincil kentler kategorisi oluşmuştur; onların yanında güçlü ve ışıklarını uzaklara kadar saçan birkaç büyük kentin herbiri, Avrupa ölçeğinde birer pazar, gerçek bir uluslararası piyasa haline gelmiştir.

Pazarı yerel olan kentler, zorunlu olarak, oldukça hızla ve tamamen doğal bir şekilde, açıkça anti-kapitalist organizmalar haline gelmişlerdir. Bu kent burjuvazilerinde hiçbir büyük tüccar yoktur; en fazlasından, büyük kent pazarından toptan alım yaparak, yerel pazarda perakende satan birkaç aracı vardır. Ekmek parası kazanmayı amaçlayan ve büyük tutkuları olma-

yan, dar ve sınırlı zihniyete sahip dükkâncılar, genelde katı bir korumacılık şemsiyesi altında, yabancılara karşı savunulmaktan ve lehlerine oluşturulmuş, hem saf, hem de karmaşık bir tekel sistemiyle, kentteki her tüccar grubunun ve bunların içinde yer alan her bireyin payını belirleyen kesin bir düzenlemeyle, vasatlıklarını ebediyen sürdürmekten başka birşey istemiyorlardı.

Bunun tersine büyük kentlerde, dünya çapındaki ihracat ve ışıma merkezlerinde, kapitalizm varlığını sürdürmekle kalmamış, ayrıca gelişmiş ve hızla mükemmelleşmiştir. Kredi araçları ortaya çıkmaktadır: fuarlara çekilen senetler, kambiyo senetleri. Para ticareti gelişmektedir. Fuar örfü, gerçek bir ticaret hukukuna can vermektedir. Para dolaşımı genişlemekte ve düzene girmektedir. Altın sikke basımı yeniden başlamıştır; güvenlik artmaktadır; yollar iyileşmektedir; Ypres Hali –bugün yalnızca anısı yaşamaktadır– gibi devasa ticari tesisler, yeni oluşumların gücüne tanıklık etmektedirler.

Bu iki kent kategorisi, çok ilgi çekici ve çok yararlı bir ayırımdır. Bu ayırım, H. Pirenne'in Bücher'in teorisine kesin olarak karşı çıkmasına olanak vermektedir. Pirenne, Alman iktisatçının formüle ettiği biçimiyle, kentsel ekonomi teorisinin yalnızca yerel pazar olan kentlere uygulanabildiğini söylemektedir. Bu dahiyane vurgu, Pirenne'in daha önce işaret ettiklerini aydınlatmaktadır. Bücher'in bilgilerinin kaynağını oluşturan şu büyük Alman kentlerinin nisbi gerilikleri. Pirenne aynı anda şunu da kaydetmektedir: ikinci dizi içinde yer alan kentsel organizmaların dar korumacılık ve tekelcilik zihniyetleri ile anti-kapitalizmlerinde yeni olan bir yan vardır. Böylece Orta Çağın ilk bölümünün kendine özgü karakterine temas eden ve ortaya koyduğunu iddia ettiği nokta desteklenmiş olmaktadır.

Bu dönemde hiçbir baskıcı ve yasaklayıcı düzen-

leme yoktur. Tüccar davranışlarında serbesttir. Godric, şu veya bu ticareti yapmaya zorlanmamaktadır; hiçbir şekilde gözetim altında tutulmamakta, rahatsız edilmemekte, dizginlenmemekte, yasal hükümler tarafından girişiminin her anında kısıtlanmamaktadır. Karşılaştığı yegâne kısıtlamalar, serbest ve vahşi rekabetten, rakip **gilde** veya **hanse**ların husumetinden ve aynı zamanda, ticaretin henüz içinde bulunduğu ilkel koşullardan, para örgütlenmesinden ve özellikle de bankacılık yapısından kaynaklanmaktadırlar. Bu dönemler artık geçmiştir. Çünkü, faal ve dikkatli kapitalist zihniyeti muhafaza eden şu etki alanı geniş kentlerde bile, büyük çaplı kapitalistlerden yüzlercesi ortaya çıkıyorsa da, bunlar engellere ve kösteklere çarpmadan büyüyememektedirler. Ne kadar güçlenirlerse güçlensinler, ikincil kentlerin, hatta büyük kentlerin belediye yasalarına toslamaktadırlar. Aynı şekilde, zenaatkârların direncine, bazen de koalisyonuna çarpmaktadırlar: Flandre dokumacı ve kumaş tokaççıları, ücretlerinin geleceğinden endişe duyarak, korunma amacıyla birlik kurmuşlardır. Onlara karşı dinsel yasaklar getiren Kilise'nin engellerine de çarpmaktadırlar. Bütün bunlar yeni koşullar, bir önceki döneminkinden tamamen farklı bir ekonomik atmosfer yaratmaktadırlar. Ticari hayat, XII. yüzyıldakinden bir bakıma daha az serbest, daha az keyfidir.

Bu başkalaşım, eski tüccarları yavaş yavaş kent ekâbirleri haline dönüştürmektedir. Bunlar piyasayı, başka yetenekleri, başka becerileri olan yeni adamlara bırakmaktadırlar. Godric'in arkadaşlarının, ortaklarının gezgin ve denizi mekân edinmiş ticarete uyguladıkları yetenekleri, bu yeni adamlar, çabuk ve ölçüsüz kâr olanaklarının önüne çıkan engelleri, kentsel düzenlemeleri, Kilise yasaklamalarını atlatmakta kullanmak zorundadırlar. Başka zamanlar, başka koşullar, başka zihniyetler, başka yeni zengin kuşakları. Bu

yeni adamlar becerikli girişimciler, emek satıcıları, aracılar ve özellikle de, utanması, kaygısı olmayan ve bazen de felâkete sürüklenen prens ve kralların sürekli artan para ihtiyaçları üzerinde spekülasyon yapan bankerler olmaktadırlar.

★ ★ ★

Ve birbirlerine sıkı sıkıya bağlı değirmen arkları arasındaki insan nehri, işte böyle sakin ve tekdüze bir şekilde akmaktadır; sonra suyun akışı birdenbire hızlanmakta, düşüşler ve çalkantılar olmaktadır ve sükûnet tekrar gelmekte ve yeni bir ark açılmakta, sular durgunlaşmaktadır.

Değişiklikler bu kez, XV. yüzyılın sonuyla, XVI. yüzyılın başında meydana gelmişlerdir: herkesin bildiği gerçek bir devrim. Hepsi aynı anda olmak üzere, büyük deniz keşifleri ticaret yollarını değiştirmiş; büyük monarşik devletler kurularak, birbirleriyle hegemonya mücadelesine girişmişler; büyük para bunalımları, değerli maden akımı, fiyatların alt üst oluşu meydana gelmiş; ve nihayet yavaş yavaş kentlerin üzerinde yükselerek, onların siyasal otoritelerini kısıtlayan, böylece ticaret ve endüstriyi bunların oluşturduğu kısıtlamalardan kurtaran devletin gelişmesi yaşanmıştır. Eski kısıtlamaları, ayrıcalıkları ve tekelleri haline getirmiş olan burjuvaziler, hiç kuşkusuz direnmişler, kendilerini savunmuşlardır. Ama eski ayrıcalıklı merkezlerin yanında birçok yeni merkez kurulmakta ve bunlar artık eski kısıtlamaların dışında kalmaktadırlar. Örneğin Liège bölgesindeki Verviers böyledir; kurallara bağlı Bruges'ü tahtından indiren serbest Anvers'in örneği ise, hepsinin en ünlüsüdür.

Zorlaması ve adeta sınırı olmayan bir serbestlik zihniyeti, dünya üzerinde esmektedir. Birey bütün cüretkârlıkları gösterebilmektedir. Zihni faaliyetler alanında geçerli olan bu durum, para alanında daha az geçerli değildir. Şurada veya burada, freni patlamış

spekülasyon. Tekeller, el koymalar, tefecilikler (aynı zamanda iflaslar) ve çalıp çırpmalar ile cinayetlerden başka birşey görülmemektedir. Herkesi bir altın çılgınlığı sarmıştır. Ve sayılamayacak kadar çok yeni zenginden oluşan ve dönemin eğilimlerini sergileyen yeni bir kuşak zuhur etmiştir. Sıfırdan yükselen bir Jacques Coeur. Ve bir Jacob Fugger. Ve bir Gaspard Ducci di Pistoia. Ve Touraineli basit bir köylü ailesinin çocuğu olan bir Christophe Plantin. Ve daha bir sürü diğeri.

Onlarla bir önceki dönemin "zenginler"i arasında hiçbir bağ yoktur. Yeni koşullar karşısında ne yapacaklarını bilemez hale düşen, servetlerini kıyısında kurdukları eski kuralları aniden sarsalayan bir serbestlik rüzgârı karşısında şaşkına dönen eski zenginler, filozofça davranarak, kavgadan çekilmişlerdir; toprak satın almışlar ve soylu ailelerle evlilik bağı kurarak durumlarını pekiştirmişlerdir. Özgürlük dönemleri ile kısıtlama dönemleri arasında ilginç bir gidip gelme. Böylesine dönemler birbirlerini izlemektedirler: XI. ve XII. yüzyılların serbestliğinin ardından, kentsel ekonominin düzene bağlanması; XIII. ve XIV. yüzyıllardaki gezgin ticaretin özgürce genişlemesinin, az veya çok tekelleşmiş kent ticaretinin kanalize edilmesiyle sonuçlanması. Ve bunun arkasından da, XVI. yüzyılın freni olmayan serbestisi gelmiştir; fakat Rönesansın bu bireyci atılımının arkasından da, merkantilizm ve katı düzenlemeleri gelecek, bu uygulama XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın başında, yasa tanımaz, fren tutmaz, dizgine gelmez büyük modern kapitalizmin muzaffer ve güçlü atılımıyla ortadan kalkacaktır: Bu oluşum da sıfırdan yola çıkan, kendi kendilerini yapan yeni adamların eseri olacaktır: bir Rothschild, bir Krupp, bir Schneider, bir Lafitte, bir Peugeot, bir Cockerill; bunların hepsi de yola sıfırdan çıkmışlar ve zekâdan başka bir sermayeye sahip olmamışlardır: entellektüelinki olmayan, onunkiyle hiçbir ortak yanı bulunmayan özel

bir zekâ; tamamen pratik ve yalnızca kazanca, fırsata yönelik ve riski çok iyi hesaplayan bir zekâ.

Özet olarak, düz çizgi halinde, tekdüze ve tekbiçimli bir hareket mi söz konusudur? Asla. Birbirlerinden bağımsız bunalımlar tarafından kesintiye uğratılan bir atılımlar dizisi –çünkü bunlar sürmemektedirler– söz konusudur.

★ ★ ★

Henri Pirenne'in varsayımı, daha da doğrusu, onun dikkat çekici çalışmasının bize sunduğu, birbirlerine dahiyane bir şekilde eklemlenmiş ve uyarlanmış varsayımlar bütünü böyledir.

Bir olgu, tüm kuşkuların dışındadır. Pirenne, diğerlerinden sonra ve diğerleriyle birlikte –bunları zikretmeyi hiç sektirmemektedir–, Bücher'in aşırı şemalaştırmasına itiraz etmekte haklıdır, çok haklıdır ve çok cazip, aynı zamanda çok iyi inşa edilmiş teorilerden birinin tehlikelerini işaret ederken, çok yararlı bir iş yapmaktadır. Aydınlattığı olgular, bizatihi yeni olmamakla birlikte, birbirlerine yaklaştırıldıklarında yeni bir karakter kazanmaktadırlar. Bu sonuçta, bir gözlemcinin –üstelik çok yüce ve dikkat çekici derinlikteki bir gözlemcinin– bir teorisyene karşı tam ve doğal itirazıdır; bu, bir tarihçi ile bir iktisatçının çatışması değil de, verimli işbirliğidir. Tarihçi, iktisatçının fazla katı, çok az esnek, fazlasıyla genel teorilerini düzeltmektedir.

Fakat itiraf etmeliyim ki, herşeye rağmen içimde birşey, XII. yüzyılı insanlarının adlarına ve eserlerine yapıştırılan şu "kapitalist" sıfatına direnmektedir. Çünkü, bu şekilde bu sıfata çok bulanık ve çok genel bir anlam verilmiş olmaktadır; ve bu durumda, kapitalizmden değilse bile, kapitalistlerden söz etmek için XII. yüzyıla kadar geri gitmek yeterli olmaz, Antik Çağa ve hatta daha gerilere gitmek gerekir. Marx'ın eleştirmen-

lerinden biri olan Slonimski, bundan epeyi önceleri, Kapital yazarına şu itirazı yöneltmişti: "kapitalizmin tabanını ve özünü meydana getiren, emekçiler ile üretim araçlarının ayrılması, Antik Çağın en başlarında bile çoktan yer alan ekonomik bir olgudur; ve bu olguyu XVI. yüzyılda başlayan hemen yakın tarihe bağlamak, tarihi bilmemek demektik". Bunun anlamı, kapitalizmi tanımlama biçimi üzerinde anlaşmanın gerektiğidir. Çünkü aslında herşey buradan kaynaklanmaktadır.

Oysa H. Pirenne, Sombart'da bulduğu haliyle bir tanımdan yola çıkmıştır. Sombart, "kârlı bir şekilde yeniden üretmek kastıyla, sahipleri tarafından işletilen malların bulunduğu yerlerde" kapitalizm vardır demektedir. H. Pirenne, Sombart'ın tanımını öncelikle doğru bulduğundan, ama aynı zamanda "sermayeyi tezinin gerekleri doğrultusunda tanımlamış olma kuşkusundan" kurtulmak için aldığını söylemektedir. Nitekim, daha önce de belirttiğimiz gibi, Sombart bu tezin şampiyonlarından biri sayılamaz, bunun tamamen tersi doğrudur. Fakat, bir tarihçinin bir iktisatçıya ait olan tamamen ekonomik ve yalnızca iktisatçılara uygun bir tanımı almasının temkinli bir iş olup olmadığı sorulabilir.

Bunun anlamı, eskiden savunulan iki ahlâkın varlığı gibi, iki kapitalizmin olduğu değildir. Fakat ben, böylesine büyük bir sorunun içine daldığımdan ötürü özür dileyerek, iktisatçılar tarafından getirilen bazı sermaye tanımlarının tarihçiler tarafından bilmezden gelinmemesi gerektiğini söyleyeceğim. Öte yandan, belki de çok daha karmaşık, çok daha canlı, mantıken çok daha az sağlam, ama kesin anlamı bakımından çok daha zengin olan sermayenin ekonomik tanımıyla çakışmayan bir tarihsel "kapitalizm" tanımı da vardır. Başka terimlerle, böylesine büyük bir yolculuğa çıkmadan önce, kapitalizmin –veya daha doğrusu, kapita-

listin– psikolojisi konusunda biraz daha ileri gitmek, modern kapitalizmin parayı esas olarak, harcamak ve bolluk içinde kaygısız bir hayat sürdürmek için değil de (bu, kapitalist zihniyetin bizatihi reddidir); tasarruf etmek, parayı çalıştırmak, üretmek ve çoğaltmak için, kendini gerektiğinde birçok şeyden yoksun bırakmak üzere kazanmaya dayalı olan modern kapitalizmin gerçek zihniyetini iyice tanımlamak herhalde doğru olacaktır.

★ ★ ★

H. Pirenne'in genel tezine gelince; kapitalizmin bütünsel evrimini tekbiçimli, düzenli sürekli bir gelişme görüntüsü altında değil de, süreksiz bir ilerlemeler dizisi halinde kavrama biçimine gelince; tarihin olağan ve vazgeçilmez bir mayası olarak ele alınan "yeni zengin"in tarihe bu dahil edilişine gelince, ancak kutlayabilir ve hiçbir itiraz olmadan kabul edebiliriz.

Bir varsayımın değeri, sonuçlarıyla ölçülür: incelediğimiz varsayımın kendiyle birlikte getirebileceği hiçbir sonuç henüz incelenmemiş ve sağlaması yapılmamıştır. Bu da, bunların özenle incelenmesi için bir neden daha meydana getirmektedir. Ve en başta da şu incelenmelidir:

Eğer iktisadi tarihin her dönemine, gerçekten yeni bir kapitalistler sınıfı denk düşüyorsa, iyi bilinen ve kolay incelenebilir bir şirketin tarihinin içinde, belirli tipten bir "yeni zenginler" kuşağının ortaya çıkmasının, bu şirketin yönetiminde, entellektüel ve ahlâki hayatında ne gibi etkiler yaratabildiğinin incelenmesinin yeridir.

Tek bir örnek verelim. XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başında, XIII. yüzyıl ile birlikte doğmuş olan yeni koşullardan yararlanmasını bilmiş olan endüstri girişimcileri, toptancı, tüccar, finansçı hanedanları çökerken, bir yeni insanlar, bir hiçten varolmuşlar, yeni

zenginler kuşağı, bize bir serbestlik ve çılgın bir rekabet zihniyeti tarafından harekete geçirilmiş olarak gözükmektedir; bu kuşak geleneği küçümser, "kendi virtüozluğundan sarhoş olur", büyük Anvers piyasasına o dönemde çok özgün ve şaşırtıcı edasını vermiş olan şu müthiş kazanç ve spekülasyon ateşine utanmazca kapılmış olarak algılanmaktadır. Fakat bu fazlasıyla çıkıntılı ve karakteristik çizgileri kaydetmek, acaba belli bir ölçü içinde bizatihi Rönesans, ondan da fazlası Reformasyon sorununu ortaya koymak değil midir? Dinlerin, örneğin protestanlığın veya museviliğin, bu dinlere mensup olanların kendilerine özgü ekonomik faaliyetleri üzerinde ne gibi etkilerinin olduğu sıklıkla araştırılmıştır. Bunlar oldukça başarısız ve birçok yanılsama veya önyargıya dayalı araştırmalar olmuşa benzemektedirler. İnsanların çeşitli dönemler ve farklı toplumlardaki ekonomik zihniyetlerinin, mensubu oldukları dinlerin üzerinde ne gibi etkilerinin olduğunu araştırmak, hiç kuşkusuz daha yararlı olurdu. Eğer bu yapılsaydı, herhalde bu etkinin hiç de düşük bir kapsama sahip olmadığı görülür ve belki de XVI. yüzyıla ilişkin olarak, Reformasyonun karakterlerinin ve başarılarının bir bölümünün, zihniyetleri yeni doktrinin bazı çizgileriyle tam bir şekilde uyuşan bu yeni zenginlere borçlu olduğu anlaşılabilirdi. Çok iyi bilindiği üzere, yeni zenginler Alçak Ülkeler'de olduğu gibi, Fransa'da da ve başka yerlerde de, bu aynı Reformasyon hareketinin en kararlı ve en ateşli çömezleri arasında yer almışlardır.

★ ★ ★

Sonuncu bir işaret. Pirenne'in dikkat çekici teorinin olası iyiliklerinden biri de, toplumsal evrime ilişkin kavrayışımızın üzerine ağır bir şekilde çökmüş olan şu karışık ve can sıkıcı kavramlardan birini tasfiye etme olanağını sağlamasıdır: "burjuvazi" kavramı.

Tarih boyunca, Orta Çağda yavaş yavaş doğan, yavaş yavaş oluşan, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren

gelişen, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yavaşça büyüyen, XIX. yüzyılın eşiğinde aniden serpilen ve yayılan, nihayet dünyayı gücü ve ihtişamıyla dolduran, kitlesel ve kompakt, farklılıkları olmayan bir "burjuva sınıfı" olmamıştır. Pirenne'in kapitalizmin toplumsal tarihine yönelik bütünsel bakışı, taslağımızı daha da çeşitlendirme ve gerçeğe daha yakından bakma konusunda bizi uyarmaktadır. Belçikalı tarihçi, "her kapitalist sınıf, başlangıçta açıkça ilerlemeci ve yenilikçi bir zihin halinin etkisi altındadır, ama faaliyetinin düzenli hale gelmesi ölçüsünde muhafazakârlaşmaktadır" diye sonuca varmaktadır. Bu, çok sayıda kitlesel insanın yapay bir birlik kurmaya çalıştıkları yerde, işin içine çeşitliliği dahil etmek anlamına gelmektedir. Ama Pirenne'in formülü, gene de her dönemde blok halinde olan bir burjuva sınıfına, tarihsel evrimin her anında her ülkede tek ve tutarlı bir kapitalist sınıfa ilişkin eski kavrayışı korumaktadır. Pirenne'in sunumundan çıkan şekliyle gerçek, her zaman ve her yerde çok farklı edalardaki burjuva sınıflarının, burjuvazilerin çakıştıklarıdır; bunların yol alışları, duyguları, hatta ekonomik konumları çok farklı olmuştur; bunun böyle olmasının nedeni, eski zenginlerle yeni zenginler, gelenekçilerle onların mirasçıları, yenilikçilerle onların kendi çocukları arasında çoğu zaman çatışma ve farklılık olmasıdır.

Toplumsal tarihin dili, bu zıtlaşmaları kaale almamaktadır. O bir tek, burjuvazi kelimesini bilmekte, bunu birbirlerinden tamamen farklı topluluk ve gruplara ayırımsız uygulamaktadır. Bu da, bizim toplumsal çözümlemelerimizin henüz aşırı kalın kaldıkları anlamına gelmektedir. Dil tek bir kelimeye sahiptir, çünkü zihnin yalnızca tek bir kavramı vardır. Ve işte tam bu nedenden ötürü, Belçikalı üstadın çabasını takdir edecek sözleri bulmak güç olmaktadır; onun çabaları yeni araştırmaların, yeni ayırımların hareket noktası olacaklardır.

KAPİTALİZM VE REFORMASYON

Kapitalizm ile Reformasyon arasındaki ilişkiler konusundaki geniş ve çaplı sorunu; çok sayıda kısmi çözümüne ulaşılmış olan ve karşımıza daha birçok soru işareti çıkartmaya devam etmekte olan bu sorunu acaba ilk önce kim ortaya koymuştur? Cevap vermekte tereddüt etmeyelim; bu kişi Karl Marx'tır. Hiç kuşkusuz, yeni bir toplumu yeni temellerin üstüne oturtmaya çalışan bir propagandacı söz konusudur; aynı zamanda bir tarihçi, eğer öylesi tercih edilirse, bir tarih felsefecisi de söz konusudur; onun cesur görüşleri, bizim en "yeni" tarih spekülasyonlarımızın çoğunun başlangıç noktalarını meydana getirmektedirler. Kapitalizmin tarihsel kökenlerini araştırırken, parmağını XVI. yüzyılın üzerine ilk basan ve "burada arayınız" diyen o değil midir? Kendi zamanında devrimci olarak gözükmüş olan delici içe doğma; bu görüş o zamandan bu yana bütün kavrayışlarımıza egemen olmuştur.

Marx bununla aynı zamanda, başka birşeyi daha kaydetmekteydi. XVI. yüzyıl yalnızca kapitalizmin doğumuna tanıklık etmemiştir. Bir kahramanlık çağı olan bu XVI. yüzyıl, aynı zamanda sanat ve edebiyat Rönesansının, antik hristiyanlığın Reformasyonunun, Ulusal krallar tarafından yürütülen ve doktorlar ile Kilise men-

suplan tarafından yürütülen Orta Çağ enternasyonalizmiyle zıtlaşan ulusal siyasetlerin de doğumlarına tanık olmuştur. Bir dağılma mı? Marx; hayır, bir demet diye cevap vermektedir. Bir birlik. Çünkü, siyasal Devrim, entellektüel Devrim, dinsel Devrim, bütün bunlar tek ve aynı yönlendirici ve egemen olgudan, yani ekonomik Devrimden kaynaklanmaktadırlar. Sermaye oluşmaktadır. Ve oluşurken de, kapitalist bir zihniyete can vermektedir. Kapitalist bir siyaseti dikte etmektedir. Düşünceleri, duyguları ve inançları kapitalizmin renklerine boyamaktadır. Siyasal olgular, dinsel olgular, entellektüel olgular; bunların hepsi de tek ve gerçek çehrenin, sermayenin çehresinin taktığı değişken maskelerdir.

Ve işte sorun ortaya konulmuştur. O zamandan bu yana, bu sorunu çözmeye kalkışan çok kişi olmuştur. Ne Max Weber'i, ne Troletsch'i, ne de bize daha yakın olan Henri Pirenne'i unutuyorum. Bunların ilk kavrama yaptıkları rötuşlar, getirdikleri kesinlemeler, önerdikleri çözümler, güzel bir bütün, bilgin dayanışmasının iyi bir örneğini meydana getirmişlerdir. Fakat bu konunun öncüsü, çözümlemekten çok tahmin ettiği ekonomik olgularla, ondan önce herkesin özerk olarak kabul ettiği ve iktisadı içgüdüsel olarak bunlara bağımlı kıldığı siyasal, entellektüel ve dinsel olguları güçlü eliyle ilk kez birbirlerine bağlayan kişi, Karl Marx olmuştur.

★ ★ ★

Görünüşte tartışmaya yabancı olan bu nokta üzerinde ısrar etmemin nedeni, hiçkimsenin kuşku duymadığı bir öncelik sorununu çözmek değil de, tarihte önemli bir sorunu ilk önce kimin ortaya koyduğunu, bunu nasıl ve niçin koyduğunu bilmenin hiçbir zaman kayıtsız kalınamayacak birşey olmasıdır.

Marx'ın bir tarihçi yanı vardır. Bundan da ötesi, bir peygamber yanı vardır. Oysa, bir peygamber yalnızca kendi gerçeğine sahiptir. Onunla dopdoludur. Gözü ondan başka birşey görmez. Onu öylesine bir güç

ve inatla iddia ve ilân eder ki; fethedilen, cezbolan insanlar bir süre sonra yalnızca "dinler, zamanlarının çocuklarıdır" demekle kalmazlar, daha güçlü bir şekilde "dinler, insan toplumlarının evrensel anası iktisadın çocuklarıdır" demeye başlarlar. Daha sonra, daha da kesin bir şekilde, "Reformasyon, XVI. yüzyılda doğan büyük ve güçlü Reformasyon, o sıralarda ortaya çıkan ve hızla kazanılan dünyaya kendini dayatan kapitalist ekonominin meydana getirdiği şu yeni iktisat biçiminin çocuğudur" derler. Başka bir ifadeyle, "Kapitalizmden Reformasyon doğmuştur". Çarpıcı bir formül. Fazlasıyla çarpıcı. O kadar çarpıcı ki, "Reformasyondan Kapitalizm doğmuştur" diye tersine çevirmek mümkündür. Veyahut da, öykünme yoluyla onu "Kapitalizm Yahudilikten, din ve bu dinin ruhu olarak kabul edilen Yahudilikten doğmuştur" haline getirmek mümkündür; bu, Sombart'ın 1911'de oldukça gürültü kopartan, Yahudilere ilişkin kitabındaki tezidir.

Herşey savunulabilir –ve işte kanıtları desteklemek üzere güzel iddialar–. Kapitalizm ve Reformasyon, görüldüğü üzere konu geniştir. Hiç kuşkusuz tarihsel bir sorun söz konusudur. En azından metodolojik bir sorun. Daha da iyisi, insani bir sorun. Din ile iktisadın, birinde diğerine sürtüşme ve zorluk olmadan geçilebilecek kadar birbirleriyle eşleştikleri doğru mudur; birinin diğerine can verdiği –hangisi istenirse o, keyfe göre ekonomi veya din– doğru mudur? Görelim.

I

Yola olgulardan, tevazu ve temkinlilik içinde çıkan tarihçi olarak görelim. Dünyanın karşısına deva dağıtan ve gözbağcılık yapan bir kimse olarak dikilmeyen tarihçi olarak görelim: "Bakınız hanımlar, beyler. Burada şapkanın içinde doğmakta olan sermaye; Floransalıların, Cenovalıların, Lyonluların bankası, Fug-

gerlerin muazzam serveti. Üflüyorum ve bakın; işte Luther ve işte Calvin. Birinciler, ikincileri yarattı". Hayır. Tarihçinin yöntemi bu değildir. Onun yöntemi çok daha mütevazidir. Herhalde daha da güvenilirdir.

Tarihçinin yöntemi, yola olgulardan itibaren çıkmaktır. Hangi olgular? Fransa'da, Almanya'da, Farel'inki kadar Zwingli'nin de İsviçre'sindeki Reformasyon hareketine ilk katılanların listesini çıkardığımızda, bir olgu bizi çarpmaktadır. Bunların arasında çok sayıda papaz ve din adamı vardır. Çok sayıda entellektüel, hümanist, okul öğretmeni, matbaacı, kitapçı bulunmaktadır. Ama aynı zamanda, çok sayıda kapitalist, tüccar, zengin adam da yer almaktadır. Ve, Reformasyonun çabucak kök salıp geliştiği kentlerin, kentsel ortamların listesini çıkardığımızda; entellektüel merkezler ve üniversite kentlerinden çok, büyük ticaret ve iş merkezlerinin çağrıya cevap verdiklerini görüyoruz: Anvers, Bâle, Strasbourg, Nurenberg ve Lyon. Bir olgu, bir açıklama değil. Atıflarını çoğaltmanın kolay olduğu bir olgu. Açıklanması gereken bir olgu.

XVI. yüzyılın başındayız. Bu zamanın dünyasına hızla bir bakalım. Gözümüze hemen bir olgu çarpıyor. XVI. yüzyılın çok zarar veren savaşlarından çıkmış olan Avrupa, Nancy ile Pavia savaşları arasında –1477-1525, Yavuz Charles'ın ölümüyle I. François'nın esir düşmesi arasında– dünya tam randımanda çalışmaktadır. Bizim Batı dünyası. Çılgın bir para iştahı, kapitalist bir bireyciliğin ilk ve dayanılmaz atılımı, binlerce insanı dur durak bilmez ve arsız bir şekilde sarmaktadır. İktisadi başarısıyla, yenik Bruges'ü ve tahtını kaybetmiş Venediği ezen, Escaut kıyılarındaki kent, tüccar ve bankerleriyle gurur duyarak, Borsa'sını Yeni Zamanlar'ın simgesi olarak kurmuştur. Anvers rıhtımları boyunca, dünyanın bütün malları sıralanmaktadır. Anvers rıhtımlarının üzerinde, dünyanın çılgınca bir kazanma tutkusuna av olmuş bütün maceracıları geçit

resmi yapmaktadırlar. Artık onları dizginleyen herhangi bir ahlâk kuralı, onları zapteden herhangi bir kaygı, onları engelleyen herhangi bir gelenek yoktur. Bu ticaret ve bankacılık Machiavellileri, hergün **Hükümdar**'larına eylem yaptırtmaktadırlar. Amaçları, toprak, soylu kılan senyörlük malikânesi değildir. Onlar altın, tüm iktidarları veren hareketli ve has altını istemektedirler. Altına sahip olmak, onu kasalarında biriktirmek, ondan yararlanmak için, **özgürlük** diye bağırmaktadır-lar.

Bunun nedeni, tekdüze yükselme ve alçalmalarıyla, insan toplumlarının ekonomik hayatını bütün zamanlarda ve bütün boylamlarda sallayan ve özgürlük dönemlerinin ardından düzenleme dönemlerini ve düzenleme dönemlerinin ardından da serbestlik dönemlerini ritmik bir şekilde getiren ebedi gel-git'in, kapitalizmin modern biçimi içinde doğduğu sıralarda, çılgın bir serbestlik krizini geri getirmekte olmasıdır. Özgürlük, özgürlük: spekülasyona susamış tüccarlar, Anvers'de böyle haykırmaktadırlar. Holbein'ın resimlerini tüm enerjileri içinde yapacağı şu güçlü kapitalistler; masalsı servetlerinin etrafında yaldızlı bir efsane haresi bulunan şu dayanılmaz ve yüce Fuggerler, Augsburg'daki saraylarında böyle haykırmaktadırlar. Daha rahat iş görebilmek için Bern vatandaşlığına geçmiş olan, efsanevi "iyi Alman" Kleberger'le birlikte, yüzlerce Fransız, İtalyan ve Savabyalının Lyon fuarlarına geldikleri zaman tekrarladıkları, bu sözlerdir.

Alt üst olmuş bir dünyanın üzerinden fırtına halinde geçen şiddetli rüzgârlar Fransa'da –ılımlı, orta büyüklükte bir ülke; sağduyu, akıl, hoş adetler ve alaycı kurnazlık (çoğu zaman öldürücü olan aşırı heveskârlığa karşı değerli bir panzehirdir) ülkesi– yatışmakta, ılımlı hale gelmekte ve Rönesansın tatlı güneşinin altında, bir Tours **Primavera**'sının kır çiçeklerinin açılmasına izin vermektedir. Bir dünya, dudaklarında bir şarkı olduğu halde, çalışmakta, kazanmakta, zengin-

leşmekte ve büyümektedir. Bir burjuva dünyası.

★ ★ ★

Çünkü aynı anda hem tek, hem de çoklu; faaliyetleri itibariyle çeşitlenmiş, tıpkı Panurge gibi yayında bin ipi olan ve yavaş yavaş yüzyılın bütün kavşaklarına yerleşen, buradan ana yolları hükmü altına alan ve tüm akımlara egemen olmaya kalkışan bir toplumsal sınıf söz konusudur. Bu sınıf, sürekli bir kıpırtı, sürekli bir tutku, sürekli bir oluş içinde olan ve gayretle mücadele eden, dövüşen, istediğini müthiş bir iradeyle isteyen bir burjuvazidir; çünkü ancak iradesi sayesinde büyüyebilir.

Ama bileşimi itibaryle çok çeşitli olup, hem kalfalarının arasında tezgâhı başında oturan ustayı, hem yollar boyunca at sırtında koşturan ve terkisinde para dolu keseler kadar tüfek ve kılıç da taşıyan gezgin tüccarı, hem acımasız savcıyı, hem de burjuva piramidinin tepesinde yer alan parlamento üyesini kapsamaktadır. Farklı meslek, örf ve statüleri olan, çok karakteristik bir sürü tip. Ama bunların hepsi de aynı fikir, duygu, varoluş tarzı iklimine mensuptur; yani burjuva olmanın koşulu olan fikirler, duygular ve varoluş tarzları iklimine.

Zihniyetlerine ilişkin kısa bir çözümleme yapmaya çalışalım. Burada önce Akıl'ı buluyoruz. Çok berrak ve ayağı yere basan bir akıl: anlamak isteyenlerin, anlamanın tadına varmış insanların aklı. Ve bilmek isteyenlerin. Çünkü burjuvaziye göre, öğrenim bir lüks değil, bir alettir. Yükselmenin, zenginleşmenin, büyümenin, şana ulaşmanın bir aracı.

Daha sonra, çok miktarda temkinlilik ve ılımlılık buluyoruz. Yakın geçmişini, atasının sırtında taşıdığı tuhafiye çuvalını veya babasının kumaş sattığı minicik dükkânı aklında tutan bir burjuvazi, bir kuruşun bir kuruş olduğunu; harcaması kolay olan paranın, kaza-

nılmasının güç olduğunu bilmektedir. Hesaplı temkinlilik, komşuya karşı kurnaz savunma, kazancı kaçırmama konusundaki öğretiler babadan oğula geçmektedir. Ama bu burjuvazi aynı zamanda faal, seyyah ve hareketlidir: yerleşik ve bürokratik olmakla eleştirilen şu XIX. yüzyıl burjuvazisinin tamamen tersi. Bu hareketli burjuvazi, kısmen tüccarda bedene bürünmektedir. XVI. yüzyıl tüccarı; elinin altında ne posta, ne telgraf, ne telefon, ne otomobil, ne uçak bulunan adam; elinde ne kâğıt para, ne çek olduğu halde, dünyayı bizzat dolaşan, üretim yerlerinden mal satın alarak, bunları büyük zahmet, maliyet ve tehlikelere katlanarak, kervan halinde taşıyan, müşterinin ayağına kadar götüren, bu yol alış esnasında çok sayıda insanın adetlerini gören, her cins ulusla, örfle, dinle temas ederek, önyargılarını kaybeden ve ufku genişleyen kişi de.

Son olarak, bu burjuvazi kendiyle iftihar etmektedir. Başarısıyla, kesintisiz yükselmesiyle ve aynı zamanda zenginliğiyle iftihar etmektedir. Kendini topraklarına, rantlarına, altın ve gümüş dolu kasalarına yaslanmış olarak güvencede hissetmektedir. Prestijini kanıtlama, gücünü ilân etme, kendi otoritesini eski otoritelerin yerine geçirme açlığı içindedir; ama şimdilik, ezici vesayetlerin boyunduruğunu kıracağı günü beklemektedir. Ama bu burjuvaziyi abartmamak gerekir. Kusurları vardır, birçok açıdan vasat ve fazlasıyla sıradandır. Fakat kendiyle birlikte, yeni, özgür, tamamen burjuva ve fetihçi bir yan taşımaktadır. Nerede? Her yerde. Ama esas olarak din alanında.

★ ★ ★

Din: Bu insanların ona karşı tam bir kopuş tavrını benimsediklerini farketmiyoruz. Gerçekte, din onların üzerinde güçlü, evrensel, hatta tiranca bir etkiye sahiptir. Din her alana nüfuz etmektedir. Hayatın bütün eylemleri, hatta bize göre en dindışı olanları bile dinin egemenliği altındadır. Bir vasiyetname düzen-

lemek veya bir doktora sınavından geçmek bile dinsel eylemler olmaktadır. Doktora, çoğunlukla kilisede, sunağın önünde, orgların ve **missa** ayininin eşliğinde alınmaktadır. Bir vasiyetnamenin sekiz sahifesinden dördünden çoğu, Tanrıya, Bakire Meryem'e, "Göksel Cennet Sarayı"nın aziz ve azizelerine, özellikle de vasiyet bırakanın pirlerine yakarmalarla dolu. İnsan, doğumundan ölümüne, dinin sürekli denetimi altında yaşamaktadır. Doğum belgesi yoktur, vaftiz vardır. Ölüm belgesi yoktur, köy veya mahalle kilisesinde dinsel defin vardır. Kilise, çalışma ve dinlenmeyi, gıda ve hayat tarzını ayrıntılarına kadar düzenlemektedir. Çanlar, gündelik hayatın ritmini vermektedirler. Bu hayatın kalbinde, müminlerin tasa ve sevinçte ortak oldukları merkez olan Kilise yer almaktadır: Tanrının evi.

"Bütün bunlar dış görüntüdür". İşte aceleci bir söz. Bir din, bir toplumun üzerinde hâlâ bu kadar güçlü ve çok sayıda etkiye sahipken, "bunlar uygulamalardan ibarettir" demek, bir şaka olmaktadır. Ama kabul edelim ki, bütün bunlar dış görüntüdür. Bunun yanında iç cephe vardır. Ama insanların bu tarihte imandan koptuklarını düşünmek bir hatadır. Ama Kilise müminlere ne sunmaktadır?

Kitle için, batıl itikatlar. Seçkinler için, soyut spekülasyonlar ve üstat olarak XIV. yüzyılın en parlak ve cesur skolastiklerinden biri olan İngiliz Ockhamlı William'ı izleyen doktorların öğretisi. Ockham'a göre, dogma anlaşılamaz niteliktedir; bu dünyada hristiyanın ödevi, dogmatik iddialara ne düşünce, ne aşk olmaksızın inanmak ve kendinden hiçbir şey katmaksızın, görevlerini yerine getirmektir. Pekiyi, müminler bu durumda ne yapmaktadırlar? Bazıları, dinsel ihtiyaçlarını besleyen bir mistikliğe sığınmakta, manastırları doldurmaktadırlar. Bu insanlar, buraya sığınan bu ateşli dindarlar, burada ruhlarının gıdasını aramaktadırlar. Mistiklik, çilekeşlik: Ockhamcılığın katı ve kısır dokt-

rininin teselli etmekte aciz kaldığı kişilerin kaçınılmaz ve zorunlu rövanşı.

Acaba diğerlerinin, biraz önce zihniyetlerini çözümlemekte olduğumuz burjuvaların tutumu nedir? Onlar bu alanda tatminsiz, hayal kırıklığına uğramış, memnuniyetsiz durumdadırlar. Akla tapmalarıyla, zihni meraklarıyla, yeni şeylere karşı ilgileriyle, özgüvenleriyle ve eski sınırları aşma konusundaki sabırsızlıklarıyla. Ayine gitmekte, oruç tutmakta, Kilise yasalarına uygun bir şekilde yaşamakta ve ölmektedirler. Papazın temel öğretisinden kuşku duymamaktadırlar. Adil bir tanrıya, insanlığı selâmete kavuşturan İsa'ya, kutsamanın etkinliğine inanmaktadırlar. Ama kendilerini kaygılı olarak hissetmektedirler. Bilinçlerinde bir boşluk, bir eksiklik vardır. Zihin hallerine tam uyarlanmış bir doktrinle karşı karşıya olduklarını düşünmemektedirler. Halka vaaz verenler, onları bazen güldürmektedirler. Onların yetersizliklerini, tanrısalın karşısındaki kaba şakalarını herşeye rağmen hissetmektedirler. Beklemektedirler.

II

Ve işte, başdöndürücü ve kuşkulu bir çığlığa –çok sayıda utanmaz tüccar tarafından atılan çığlığa–, Almanya'nın içlerinde bir keşişinki cevap vermektedir. Özgürlük, özgürlük; bu aynı zamanda, bu keşişin önce manastırından sonra da bir akşam, geceyi ancak şöylesine bir delebilen meşalelerin ışığında, Worms katedralinin büyük salonundan, Yüce İmparatora karşı yükselttiği sözdür. Bu Martin Luther'in kahramanca ve güçlü sesinin dünyaya fırlattığı sözdür. Eğilmiş insanların üzerinden, ayağa kalkma iradesini duyurmaktadır. Özgürlük! Luther buna "hrıstiyanca" sıfatını eklemekte ve onu hiç kuşkusuz, haykırışının yankısının sefaletlerinin dibinden çıkartacağı köylüler, ne de onu sessizce destekleyen temkinli ve ılımlı hümanistler gibi anlamamaktadır; ve acaba

söylemeye gerek var mı, özgürlük kelimesini altın avcısı Anvers sarrafları gibi de anlamamaktadır. Ama ayırımların ne önemi var. Dünya dinlemektedir. Martin biraderin haykırışında, kendinin de sıklıkla sarfettiği sözü bulmaktadır: içtenlikle özgürlük çağrısı...

Luther acaba gerçekten, bizim taslağını hızla çizdiğimiz bir çözümlemeden mi yola çıkmıştır? Kararsız ve kafaları karışık insanlara, bilinçli bir şekilde daha iyi bir din, ihtiyaçlara eskisinden daha iyi cevap veren bir din mi götürmekteydi? Burjuvazinin, burjuva zihniyetlerinin ihtiyaçlarının doğrultusunda bir din mi getirmekteydi? Bin kere hayır! Luther'in kişisel dininin yüzyılla ne kadar uyumsuz olduğunu ve açıkça bireysel ihtiyaç ve karmaşalardan kaynaklandığını bir çalışmamda göstermeye çalıştım(1). Ve lâfı dolaştırmayalım: Luther için doğru olan, Zwingli için de doğrudur. Bâle'deki Oecolampede ve Strasbourg'daki Bucer için de doğrudur. Fransa'da Farel ve kısa bir süre sonra da Calvin için doğrudur. Bunlar siyaset adamları değillerdir. Uyarlayıcılardır. Bunlar, uygun dinsel çözümler uygulamak üzere, yüzyılın ihtiyaçlarının listesini çıkartmamışlardır. Hayır, bin kere hayır. Bunlar, kendilerinde hissettikleri hakikati insanlara yaymışlardır. Yalnızca kendi hakikatlerini...

Ancak, istediğini tam olarak yapan insan, büyük insan, dahi insan hiçbir zaman olmamıştır. Diğerlerini de, insan kitlesini de hesaba katması gerekmeyen bir dahi hiçbir zaman olmamıştır. Düşünelim: yeni bir fikre sahip olan ve ona karşı hayranlık değil de, içgüdüsel bir dehşet duyduğumuz şu canavar ortaya çıktığında, durumların yarısı itibariyle ondan nefret eder, onunla alay eder, getirdiği yeniliği inkâr ederiz, hatta bunun olabilirliğini bile kabul etmeyiz. Mucidin kaderi böyledir. Durumların diğer yarısında ise, ortam baştan uygun olduğunda, yeni-

1 L. Febvre, **Martin Luther,** Paris, Alcan, 1928.

lik karşısında cezbolunmakta ve ona alkış tutulmaktadır; bu durumda, yeniliği eline geçiren, onun içine yerleşen ve onu kendi bildiği gibi dönüştürüp değiştiren bu ortam olmaktadır. Ve birkaç hafta içinde, ortaya çıkartan kişi bile onu tanıyamaz hale gelmektedir. Eğer sonunda bu duruma boyun eğerse, bu çoğunlukla kendi kendini inkâr etmesi pahasına olmaktadır.

XVI. yüzyıl ıslahatçıları için böyle olmuştur. Fikirlerinin içine, çok büyük bir hızla burjuvaca duygunun yerleştiğini görmüşlerdir. Çoğu zaman onlara rağmen. Onlara karşı olarak.

★ ★ ★

Luther'e bakınız: bundan daha çarpıcı birşey olabilir mi? Vasat bir ortamdan gelme, küçük burjuva çocuğu olup, bu ortamın tüm önyargılarını paylaşırken, bize ekonomik alanda nasıl gözükmektedir? Doğmakta olan kapitalizmin hararetli bir yandaşı mı? Elbette hayır! O, eski fikirlerin ve eski önyargıların yandaşıdır. O çağın Rotschildleri olan Fuggerler'e yagdırdığı lânet ve ettiği bedduanın haddi hesabı yoktur. Luther tutkulu bir şekilde anti-finansçı, anti-banker, anti-kapitalisttir. Azgın bir Yahudi düşmanıdır. Orta Çağ doktrinlerine bağlıdır ve bunlardan asla taviz vermemektedir. Ama ne önemi var?

Anversli büyük tüccarlar tereddüt etmemişlerdir. Fuggerlerin acenteleri, temsilcileri, akrabaları veya rakiplerinin hepsi de Lutherci olmuştur. Doktor Martin Luther olmasına rağmen, halkı **Fuggerei**'a karşı kışkırtmayı sürdüren Martin biraberin lânetlerine bir an için bile kulak asmaksızın. Acaba Luther'in doktirni bu insanlara ne getirmektedir? Herşeyden fazla arzuladıkları şeyi. Üstelik bunlar, bu doktrini yavaş yavaş değiştirmekte, düzenlemekte, kendi ihtiyaçlarına uyarlamaktadırlar.

Yukarıda, burjuvazinin basit ve açık fikirlerden hoşlandığını söylemiştik. Luther'in dini, tıpkı Farel'inkinin

Fransızlara Fransızca hitap etmesi gibi, Almanlarla Almanca konuşmaktadır. Luther'in ilk işi, Kitabı Mukaddes'i "halk" diline çevirmek olmuştur. Ama, Lefévre d'Etaples ile Calvin'in yeğeni Olivétan'ın da ilk işleri bu olmuştur... Öte yandan, artık ulaşılabilir hale gelen bu Kitabı Mukaddeste ne bulunmaktadır? Okşayan, insani, yaklaşımı kardeşçe olan bir Tanrı. Zamanın sanatının çoktan beri duyarlı ve dokunaklı bir şekilde sunduğu tanrı: işte bu tanrı, herkese incili Latincesinden ayıklanmış olarak konuşmaktadır, insanla insan gibi konuşmakta ve bu konuşmalarında kesinlik bulunmaktadır.

Kesinlik güçtür. Eylem içindeki insanın yaşamsal desteğidir. Gündelik hayatları acımasız bir savaş olan bu tüccarların, bankerlerin, altın avcılarının vicdan dramlarını gözümüzde canlandıralım. Kilise onlara, "Günah işliyorsunuz, ama umutsuzluğa kapılmayınız. Günah çıkartınız ve tövbe ediniz. Günahlarınızın bağışlanması sonucu neşenize ve güveninize tekrar kavuşacaksınız" demekteydi. Pekiyi ama, "günah çıkartınız" ne oluyordu? Günah çıkartmanın geçerli olabilmesi için, tam olması gerekiyordu. Günahkâr açısından ilk kaygı noktası burada yer almaktaydı. Acaba birşey unutmuş muydu? Tüm günahlarını sayıp dökmek, tüm niyetlerini açmak ve onları tartmak; vesveseliler için bir işkence. Calvin tam kelimeyi bulmuştur: bir cehennem. Ve insanların içine düştükleri kaygılı durumu resmetmiştir: "artık yalnızca yeri ve göğü görüyorlar, hiçbir liman veya barınak bulamıyorlardı. Böylece bir kaygının içine yuvarlanıyor ve sonunda umutsuzluktan başka çıkış bulamıyorlardı".

Ve sonra, Kilise günahları bağışlamaktadır... Acaba buna güvenilebilir mi? Bu her halükârda bir koşula bağlıdır. Günahların itiraf edilmesi, günah çıkartılması koşuluna. Ama ya vakit bulunamazsa? Işte o zaman ani ölümün asası havaya kalkır. Ölümcül günah işlendiğinde ne olur? Lânetlenme: ebedi cehennem. Cinsel günah işlendiğinde? Arafta acı çekme, hakkında çok

az şey bilinen, bu yüzden de ürkütücü olan bir yerdeki esrarlı ikâmet. İşte bu dönem insanlarının Araf'ı inkâr etme, onu kaygılarının arasından çıkartma, tam kesinliğe ne pahasına olursa olsun ulaşma konusundaki büyük tutkuları anlaşılmaktadır. Ve Kader'in perspektifini artık ölümde değil de, hayatın içinde arama ve bulma konusundaki berrak irade, bizatihi bu gayretin içinde ortaya çıkmıştır.

Son olarak da, bu insanların, bu burjuvaların kendileriyle iftihar ettiklerini ekleyelim. Ve bunlar, tam özerkliklerini ilân etmek için sabırsızlanmaktadırlar. Oysa, Luther onlara neler söylemektedir? Ve onunla birlikte, Reformasyonun tüm öncüleri? İncili açınız ve okuyunuz. İncili okuyabilirsiniz, onu size kendi dilinizde veriyoruz. Orada ne bulacaksınız? Tanrının sizinle aracısız, serbestçe konuştuğunu. Ve aracı olmadan anlıyorsunuz değil mi? Öyleyse? Papaz, aracı, belki de aslına sadık kalmayan çevirmen ne işe yarar? Siz hepiniz, Tanrınızın öğretisini anladığınız, sevdiğiniz, yaydığınız ölçüde papazsınız. Ve benzeri şekilde, Tanrı ile sizin aranızda, neden Kilise'nin sayılarını hep artırdığı şu aracılar vardır? Neden şu yararsız azizler kalabalığı? Tanrıyla karşı karşıya. Tanrı yalnız, karşısında siz yalnız. Para işlerinizde başkalarına güvenir misiniz? Selâmete ilişkin konularınız bundan çok daha önemlidir; bunları yalnızca tanrıyla, hiçbir hile katmadan çözünüz.

Böylece burjuva ruhlarıyla, Luther'in, Calvin'in onlara getirdiği yeni doktrin arasındaki bağ kurulmaktaydı. Şu soyut formüllerin onların gözündeki anlamları böylece açığa çıkmaktaydı: Kutsal Yazıların halk diline çevrilmesi veya imanla meşrulaştırma. Çok sayıda insan, bu talepleri hayata geçirebilmek için acı çekmiş, işkenceye katlanmış ve ölmüştür. Teolojik çılgınlıklar mı? Elbette hayır. Bunlar kendi kendilerinin derinliklerinde, eylem yapan, acı çeken ve mücadele eden yüzyıl insanının tellerini titretmektedirler.

★ ★ ★

Soruna geri dönelim. İktisat, din. "Çok basit" demeyelim; tersine, bu sorun oldukça karmaşıktır.

Luther ve benzerleri, Kilise'nin dünyevi öğretisini zamanın gereklerine uyarlamak için konuşmaya, vaaz vermeye, harekete geçmeye başlamışlardır. Bunlar, kuşkusuz zamanlarının insanlarıydılar. Koşulların üzerlerindeki sert ve zorlayıcı etkilerinden kurtulamıyorlardı. Ama, onlara sözlerini, fikirlerini, duygularını dikte eden, koşullara yönelik bilinçli ve mantıklı kaygı değildi.

Ancak, zamanın insanları, bu fikirler formüle edilir edilmez, onların üzerine atılmışlardır. Onları özümlemişler, hazmetmişler, kendileri için gıda haline dönüştürmüşlerdir. Derin, içgüdüsel ve şiddetli bir çalışmayla. Kendi zamanlarının çocukları olan bu insanlar, kendilerine sunulan fikirleri, terimin tümgücü içinde "kendi zamanlarının fikirleri" haline getirmişlerdir. Luther'in ağzından kaptıkları Lutherciliği, kalplerinde ve beyinlerinde XVI. yüzyılın cevabı, bir süre sonra da protestanlık haline getirmişlerdir.

Bu çaba burada sona ermemiştir. Zaten böyle birşey olamazdı. Hayat etki ve tepkilerden ibarettir. Hayat, herşeyden önce bir mücadele sistemidir: o çağda bunu gören biri vardır; bizim büyük Rabelais'miz, Panurge'ün borçlarını incelerken, herkesin borçlu veya alacaklı olduğunu, daha da iyisi, hem borçlu, hem de alacaklı olduğunu göstermektedir. XV. yüzyıl insanları XVI. yüzyıl burjuvaları büyük ıslahatçıların kalp ve vicdanlarından çıktığı haliyle aldıkları bu Reformasyonu, biraz günah işleyerek dönüştürmüşler, değiştirmişler ve onu tamamen kendilerine ait bir Reformasyon haline getirmişlerdir. Reformasyon daha sonra onlardan uzaklaşarak, kendine ait, özerk, bağımsız bir hayat sürdürmeye başlamış ve bu sefer, o insanların zihniyeti üzerinde etki etmeye başlamıştır. İnsanlar Reformasyonu kendi imgeleri doğrultusunda yapmışlar-

dır. Onun artık ebediyen kendileriyle özdeş olduğunu düşünmüşlerdir. Oysa, onların üzerinde büyük bir etki meydana getirmeye başlamıştır. İnsanlarda belli bir kapitalist yönelimi güçlendirmekte, belirlemekte ve vurgulamaktadır. Daha basit olsun diye, kapitalist zihniyeti diyelim. Nasıl, hangi esrarlı yoldan?

★ ★ ★

Kilise, geleneksel doktrinlerin katılığını istediği kadar artırsın, faiz karşılığı borç vermeyi istediği kadar mahkûm etsin. Gözleri yerinden uğratan faizlerle borç vermeyi değil de, faiz karşılığı borç vermenin kendini yasaklamaktadır. Bu faiz ne kadar düşük olursa olsun, Kilise bunu bir hırsızlık, haksız bir kazanç gibi görmekte ve eski **"Pecunia pecuniam non parit"** atasözü uyarınca mahkûm etmektedir. Kilise aslında, ticarete hep kuşkuyla bakmıştır. Tüccarı (bundan da fazlası, bankeri) bir hırsız olarak görmüştür. Ve tüccar ile finansçılar tarafından kaleme alınmış olup, mirasçılarına varlıklarının tamamını veya bir kısmını Kiliseye veya miras bırakanın onları üzerlerinden edindiği kişilere iadesini emreden yüzlerce vasiyetnameye sahibiz. Böylece Kilise, insanları iki bölüme ayırmaya devam ediyordu. Bir yanda, dünyevi dünyada yaşayanlar ve öte yanda, dünyevi dünyadan vazgeçenler: seçkin hrıstiyanlar, bunlar seçilmiş hrıstiyanlardır, gerçek hrıstiyanlardır; bunlar derin düşünme ve çilekeşlik yoluyla, tanrılarına katılmaktadırlar.

Reformasyon bu ayırımı ortadan kaldırmıştır. Bunun, bu harekete katılanların itmesiyle olduğu söylenebilir. Bu itme, özellikle Calvinizmin içinde açığa çıkmaktadır. Ufku olmayan halk insanlarının arasından çıkan, yıllarca keşiş olarak kalan –gençlik, olgunluk, yetişme yılları– Luther, faiz karşılığı borcu mahkûm etme konusunda inad etmektedir. Laik kökenli Calvin, hukukçu oğlu Calvin, daha açık ve dıştan gelen etkileri kabule daha yatkın Calvin, bu cari uygulamayı ka-

bul etmiş, meşru olduğunu ilân etmiştir. Daha fazlasını da yapmıştır. Luther'in daha önce söylediği üzere, Tanrı'nın kişiden razı olması için en iyi yol, dünyadan uzaklaşmak, bir manastıra kapanmak değil de, bizzat tanrının bizi içine yerleştirdiği konum ve meslek dahilinde, ödevini dünyada yerine getirmektir. Bunun anlamı, insanın mesleki ödevini tam ve bilinçli bir şekilde yerine getirmesinin gerektiğidir; **Beruf** (meslek) kelimesi ilk kez, Luther tarafından gerçekleştirilen Kitabı Mukaddes çevirisinde görülmüştür. Bu manastır kurumuna indirilen dolaysız bir darbedir. Ve Calvin bunu yeniden ele alarak, belirginleştirmiştir. Mesleğinin gereklerini yerine getirmek, mesleğinin zorunluklarını dünyada ödemek: bu, insanın ödevi, esas ödevidir. Dünyanın sonu, Tanrının şanına tanıklık etmektedir. Oysa Tanrı çalışılmasını istemektedir. Mesleğinin gereklerini yerine getirmek, Tanrının iradesine uymaktır, hem genel yarara, hem de Tanrının şanına hizmet etmektir.

İşe bakınız! Bu duyguyla, bu güvenle ve bu sevinçle, işte herkes seçilmişlerin arasına girmiştir. Herkes kendini seçilmiş sayabilir. Kendi selâmetine inanmamak, bu konuda güvene ve imana sahip olmamak, tanrının lütfunun üzerinde olmadığına tanıklık etmektir. Öyleyse biz de aziz ve saf hıristiyan olalım; XVII. yüzyılda Anglo-Sakson ülkelerindeki çok sayıda Calvinist tüccar, burjuva, bankacı bunu savunacaktır: çalışma dininin tadına varalım; boştagezerlikten, asalaklıktan, dilencilikten dehşet duyalım; ve böylece, Batı toplumları sadakadan uzaklaşıp yardıma yönelmeleri ölçüsünde, Calvinist zihniyetin etkisine girmiş olmaktadırlar.

Yalnızca çalışan kazanır. Çalışan zenginleşir veya zenginleşebilir. Bu durumda, zenginlik karşısındaki tavır ne olmuştur? Ona lânet mi okunmuştur? Eğer zenginlik aylaklığa yol açıyorsa, evet. Kötü olan zenginlik değil, dinlenme ve zevktir. Zengin olmak için çalışmak kötü müdür? Eğer tensel ve günahkâr zevklere ulaş-

mak için değil de, mesleği içinde Tanrının iradesine uymak için çaba sarfediliyorsa, hayır. Buradan, iş dünyasında başarıya ulaşmanın Tanrı tarafından kutsandığı sonucuna varmak, bir adımdır, ama büyük bir adımdır. Bilindiği üzere, püritenler bu noktayı hızla aşacaklardır.

III

Demek ki, hiç de basit birşey söz konusu değildir. Söz konusu olan, karmaşık bir etki-tepki ilişkisidir. Önce, her tür fırsatçılık kuşkusundan uzak bir Luther. İnsanlara iyi haberi duyurmak üzere, yeryüzüne peygamber olarak gelmiş bir Tanrı adamı Luther: bu kadar çok karmaşa ve kaygıdan sonra, ona nihayet kurtarıcı güveni vermiş olan keşif.

Sonra, onun doktrininin içine giren, bu doktrini içten düzene sokan, onu kendi hayati eğilimlerine göre dönüştüren, onu en fazla yararlı olacağı şekle sokan, Luther'in çağdaşları.

Son olarak da, onlar tarafından dönüştürülmüş olan bu doktrinin, bu insanlar üzerindeki tepkisi. Ve bu doktrin kısa bir süre sonra onları aşmış, onlara egemen olmuş, beyinlerini ve kalplerini işlemiş, onları katılaştırmış, onları derinlemesine damgalamıştır. Bu doktrin sonunda, XVII. yüzyılda Fransa'da, şu çilekeş Calvinizmi doğurmuş, bu hareket İngiltere'de ve kısa bir süre sonra da Amerika'da, tüm çabasını görevini yerine getirmeye, başarılı olmaya yönelttiği için, babalarının yola çıktıkları aksiyomları yavaş yavaş terkeden şu püritenler tipine can vermiştir; bu maske çıkartıldığında, bankerin, tüccarın, kazanan, kâr eden ve biriktiren, altına inatla saldıran kişinin gerçek çehresi belirmektedir...

★ ★ ★

Olabilecek en uzun ve tutkulu konulardan birinin aşırı hızlı taslağı. Buradan ne çıkartılabilir?

Kelimenin tam anlamına bir tarih dersi mi? Hayır. Çok kısadır. Bir tablo bile olmayıp, basit bir yerleştirmedir.

Bir yöntem dersi mi? Belki, ve bugün bize Rusya'dan geri gelen bir Marxizm tarafından büyük bir ısrarla savunulan, Ekonomik alanın önceliği konusundaki şu büyük soruna ilişkin bir yargı.

Din veya ekonomi. Reformasyon ve sermaye, farklılıklarını belirlemeye çalışalım. Kuşkusuz, içimizden çoğunun hayatına hükmeden, onu çerçeveleyen ve nihayette onu yöneten şeyin mesleğimiz olması gibi, bireysel faaliyetimizin ekonomik biçimi olan bu mesleğin çoğunlukla acılarımızı ve sevinçlerimizi, alışkanlık ve eylemlerimizi, düşünce ve hayallerimizi belirlediği gibi; tarihin her döneminde, bu dönemin siyasal biçimlerini belirleyen, aynı zamanda toplumsal adetlere ve hatta düşüncenin genel yönelişine ve hatta ruhani güçlerin yönelişine hükmeden, Toplumun ekonomik yapısı olmaktadır.

Fakat, tarihin konusunun insan olduğunu hiçbir zaman unutmayalım. Müthiş bir çeşitlilik gösteren ve karmaşıklığı basit bir formüle indirgememize izin vermeyen insan. İnsan üretmekte ve binlerce farklı ırk ve kanın birleşmelerini, karışmalarını, alaşımlarını miras almaktadır. Acaba, herbir yerden gelen erkekler ile herbir yerden çıkan kadınlar arasında zorla veya iyilikle kurulan ve bizim üst üste binen bu kadar çok yüzyıldan sonra yararlanıcısı ve mirasçısı olduğumuz birliklerin şu sınırsız dizisi üzerine; içinde çok miktarda canlı gücün mayalandığı şu geçmiş uçurumunun üzerine, içimiz titremeden eğilmeyi düşünebilir miyiz?

Tarihin konusu, insandır. İnsanlığın sayesinde ve insanlığın içinde yaşayan insan, ama aynı zamanda

daha geniş birşeyin içinde, bizatihi Evren'in, muazzam kozmik mekânın içinde yaşayan ve buraya ancak bazı bilgince gözlemlerin deyebildiği, şairane düşler içinde ulaşabilen ve gizli ve esrarlı tellerini ona rağmen titreten bu ortamı yakalamaktan aciz insan.

★ ★ ★

Düşüncelerimizi, düşlerimizi, hatta inançlarımızı; ekonomik sisteme, gündelik varoluşumuzun çerçevesini oluşturan üretim biçimlerine bağlayan belirgin bir bağ vardır. Fakat, insan düşüncesinin evrimini bir tek ekonomik biçimlerin evrimiyle açıklamak, tüm kilitleri tek bir anahtarla açmaya kalkışmak, yirmi yaşındakilerin kalbini tutuşturacak hoş bir rüyadır.

Reformasyon, kapitalizmin çocuğudur; veyahut tersi, kapitalizm, Reformasyon'un eseridir: hayır, bin kere hayır. Bu kadar basit bir yorumun dogmatizminin yerine birşey koyalım: acaba, modern bilimin ihdas ettiği, olguların karşılıklı bağımlılıkları konusundaki **genç** kavram mı demek gerekir? Genç mi? Fakat bunun en basit formülü, eğer Pascal'de değilse, nerede bulunabilir? "Dünyanın kısımları, birbirleriyle öylesine bir ilişki ve bağlantı içindedirler ki, birini diğeri olmadan ve bütün olmadan tanımanın olanaksız olduğuna inanıyorum"(2). Dünya yüzeyinde olduğu kadar, insanların içlerindeki çeşitli olgu dizileri üzerinde karşılıklı etki eden şu etki ve tepkilerin tam bir formülü; insanların yaratıcı düşüncesinin, faaliyetinin, enerjisinin bütün dışavurumlarını cansız bir demet halinde değil de, canlı ve tepki veren bir beden halinde birleştiren şu karşılıklı bağımlılığın tam bir formülü.

Edilgin olan hiçbir şey yoktur. Dikte edilen hiçbir şey yoktur. Zihin yeryüzünde aradığını bir kez burada, karşısında bulunca –gerçeği, kendi gerçeğini–, artık ekonomik güçlere, toplumsal sisteme, hatta onu kuşatan

1 Havet, art. I, s. 110.

ve bazen de boğan insanlığa mensup olmaktan çıkar. Eğer böyle söylemek mümkünse, zihnimizin dolaysız ortamı olan, artık gerçeğin, bizim gerçeğimizin ta kendisidir. Evet, Kepler ve Galileo, astronomi gözlem ve çalışmalarını, bizzat mensup oldukların toplumun temellerine dayandırmışlardır: evet, Luther ve Calvin, ayaklarını zamanlarının siyasal, ekonomik ve toplumsal gerçeklerinin üzerinde sağlamca basmışlardır; bu gerçeklerin etkisine geniş ölçekte maruz kalmışlardır; onlar, eserlerini yoğurma süreçleri içinde bize kendi toplumlarının sıradan ürünleri olarak gözükebilirler. Ama birincilerin kendi Evren sistemlerini, ikincilerin de kendi inanç sistemlerini formüle etmelerinden sonra, birinciler artık yalnızca akıllarına ve evrene; ikinciler de vicdanlarına ve muhteşem umutlarına aittirler. Koşullarına ilk başta maruz kalmak zorunda oldukları ve ondan destek aldıkları toplumsal dünya, birdenbire karşılarında açılmakta, genişlemekte, kaybolmakta ve tıpkı yeryüzünün havalanan uçaktan öyle görüldüğü gibi, kaçmaktadır; düşünceleri artık bizatihi uzayın azametininkinden başka yasa tanımamaktadır; vicdanları artık, bu vicdanın kapı aralığından gördüğü ve ona sahip olan tanrıdan başka rehber bilmemektedir.

Ve biz tarihçiler, onlarda oturaklarına bağlanmış ve tüm hayatları boyunca ekonomik ihtiyaçların ağır ve karanlık teknesinde ter döken, meçhul ve sefil forsaları selâmlıyoruz. Onları, dalgalara egemen olan ince ve yüksek teknenin üzerinde, ayakta, dalganın gemiyi yukarı çıkardığı anda, dalgalardan çıkarken güneşi yakalamaya uğraşır olarak görmek istiyoruz.

ÇALIŞMA
Bir kelimenin ve bir fikrin evrimi

İnsanlar varolduklarından beri, çalışma onlardan çoğunun hayatını doldurmaya hiç ara vermemiştir. İnsanların, **Job'un Kitabı**'nda (Saci çevirisi) denildiği gibi, "kuşun uçmak için olduğu gibi, çalışmak için doğ"up, doğmadıklarını bilmiyorum, ama herşey bu eski şiire hak verdirtecek şekilde cereyan etmektedir. Fakat, halkların –ve özellikle de modern halkların– kendilerine dayatılan veya kendi kendilerine dayattıkları çalışma zamanları, yerleri, koşulları hakkında çok az ve belirsiz şeyler bilebiliyoruz. Hatta gündelik kazanımlara yönelik faaliyetlerimizin bütününü işaret etmek üzere kullandığımız kelimenin şaşırtıcı macerasını bile bilemiyoruz.

★ ★ ★

Çünkü kelimenin anlamı, işkence –Fransızcadaki **travailler** (çalışmak) kelimesinin kökeni, Latince **tripaliare**, üç çatallı (**palium**) **tripalium** ile işkence yapmaktan gelmektedir– anlamından yola çıkarak, XVI.

yüzyılda eski Fransızca iki kelimenin yerine geçmiştir: bunlardan biri **labourer** (daha çok, toprak işlemek), diğeri de **ouvrer**'dir (daha çok, iş yapmak, giderek kadın işlerini kapsar hale gelecektir). Çalışma **(travail)**, XVII. yüzyılda hâlâ, sıkıntı, bitkinlik, bıkkınlık, acı çekme ve aynı zamanda aşağılanma anlamlarını içermeyi sürdürmüştür(1).

Port-Royal Münzevileri, manastır tarikatlarının geleneğini kendi hesaplarına geçirince, gerçekten etkin olan ve nefislerine tam egemen olacakları bazı çile çekme araçlarını aramaya başlamışlar ve akıllarına hemen kol çalışması gelmiştir. Ve bunun üzerine, M. Le Maitre'in "kendi kendini yenik düşürmek için" tarlada çalışmaya, toprağı bellemeye, buğday biçmeye, öğlen sıcağında saman toplamaya yönelmekten "başka bir yol bulamadığı" görülmüştür; bu çalışmalar hem onun tarafından, hem de çevresindekiler tarafından, inatla sürdürdüğü İbranice çalışmalarından daha kolay sayılmakla birlikte, gene de çile olarak görülmüşlerdir(2); fakat bu zihinsel çalışma ne kadar güç olursa olsun, bir çile olarak kabul edilmiyordu. M. Le Maitre'in bu işi yaparken utanmasına, alçalmasına yol açacak bir neden yoktu. Buna karşılık, Münzeviler kendilerine "kunduracılar" denildiğinde –çünkü içlerinden bazıları ayakkabı imal ediyordu– utanıyorlar ve kendilerini alçalmış hissediyorlardı. Ve Boileau da, kelime oyunlarıyla onların intikamını almayı gerekli görmekteydi(3). Çalışmaya iyi gözle bakılmamasının olağan olduğu bir dönem söz konusudur, çünkü bir soylu eğer eline bel ve-

1 Çalışma kelimesi, XVII. yüzyılda, hem de iyi yazarlar tarafından hâlâ **zahmet** anlamında kullanılmaktadır: "Calamus. bir ata binmişti... ama çalışmaya dayanamadığı için, tahtırevana geçti". Veya Bossuet'de, "Kilise, ölenler karşısında duyduğu mümin çalışmayla". Buradaki anlam, kaygı, üzüntüdür. Krş., Brunot, **Histoire de la langue française,** c. VI, s. 1349.
2 Sainte-Beuve, **Port-Royal,** I, s. 392, 322.
3 **Ibid.**, I, s. 500.

ya saban alıp da, bizzat tarla işi yaparsa, soyluluğunu kaybetmekteydi.

İyimser XVIII. yüzyıl tepki göstermeye gayret etmiş ve çalışmayı soylu kılmaya değilse bile, meşru hale getirmeye uğraşmıştır. Ama burada da, elimizde hemen hiçbir şey bulunmamaktadır. Benim bildiğim kadarıyla, Fizyokratların ve Ekonomistlerin yüzyılında, çalışma fikrinde meydana gelen değişimleri inceleyen herhangi bir çalışma yoktur. Oysa, bu konuda ne kadar da çok yapılacak iş vardır. Çalışmanın bir zahmet olduğu fikri, Bordeaux parlamentosu başkanı Charles-Louis de Secondat de Montesquieu tarafından hâlâ korunmaktadır. Dediğine göre, "küçük ayrıcalıklar", minik avantajlar elde edilen "Cemiyet çalışmaları ne kadar zahmetli olsa da, özgür insanlarla herşey yapılabilir"(4). Langreslı bir bıçakçı ustasının oğlu olan Denis Diderot ise, çalışmanın hâlâ bir alacak olduğunu düşünmektedir: "bölüşüm herkesin çalışmalarına ve zahmetine oranlandığında, servetler meşru olarak dağılmış olacaklardır" (henüz **çalışma** değil de, **çalışmalar** denilmektedir); formül henüz bulunamamıştır, ama XIX. yüzyılın tüm "ıslahatçı"ları başat sorun olan, ürünlerin Çalışma (Emek), Sermaye ve Yetenek arasındaki bölüşümün sınırını çizmek üzere çömezlerine sunacakları ifade biçimini aramaya başlamışlardır. Fakat **Sermaye** (Capital), henüz XVIII. yüzyılın gündeminde değildir. Bu zamanın insanlarının sözünü ettikleri çalışma (emek), çiftçininki veya zenaatkârınkidir: gündelik ekmeği ve giyeceği sağlayan, ama zenginlik edinmeyi hedeflemeyen çalışma; zaten bu çalışma, emekçiyi günahların en büyüğünden, eski hıristiyan geleneğine göre diğer bütün günahları doğuran kusurdan, aylaklıktan kurtarmaktadır. Büyük devrim, Michelet'nin, **XIX. yüzyıl tarihi**'nin hayranlık verici (ve çok az bili-

4 **Esprit des Lois,** Kit. XV., bl. 8.

nen) önsözünde, Eski İngiltere'yi, kır insanlarının İngiltere'sini bize çeyrek yüzyıl içinde yok olarak, yerini "manüfaktürlere hapsedilmiş işçi bir halka" bırakırken gösterirken işaret ettiği devrim henüz meydana gelmemiştir. XVIII. yüzyıl emekçileri, esnaftır –**Encyclopédie** yazarları ilginç bir şekilde, bu zenaat mesleklerine eğilmekte ve hayranlık verici levhalarda, onların dahiyane aletlerini ve özgür çalışmalarını resmetmektedirler–. Ve aynı zamanda bir alet edevat, bir iş araçları tarihi yapmadan, bir Çalışma Tarihi'nin yapılamayacağını ve zaten yapılamadığını kaydetmek gerekir. Aynı doğrultuda, XIX. yüzyıla gelinmesiyle birlikte, makine ile "fabrika"nın el ele gerçekleşen fetihçi ilerlemelerini(5), bütün insani sonuç ve yansımalarıyla ele almadan, bir Çalışma Tarihi yapılamaz.

XIX. yüzyılın başında, koskoca bir tarih, iktisat ve toplum edebiyatı, hemen ve fiilen, bugün bizim çalışma sorunları dediğimiz şeyden kaygı duymaya başlamıştır; o zamanın insanları, kitaplarında ve meşgüliyetlerinde, çalışma fikriyle fakirlik, sefalet ve sömürü fikirlerini ortak kılmışlardır. İster **İngiltere ve Fransa'da emekçi sınıfların sefaleti** (1840) yazarı Buret, ister **İşçilerin durumu ve çalışmanın örgütlenmesi yoluyla bunun iyileştirilmesi** (1841) yazarı Bayer, ister 1848'de **Çalışmanın örgütlenmesi üzerine mektuplar ya da sefaletin başlıca nedenlerinin incelenmesi**'ni yazan Michel Chevalier, isterse aynı dönemde, benzer başlıklar altında, bunlara yakın kitaplar yayınlayan yirmi kadar diğer yazar söz konusu olsun; çalışma ve fakirlik, "Emekçi sınıflar" ve "Acı çeken sınıflar" (bunlar, Cochut'nun **Revue des Deux Mondes**'da 1842'de peşpeşe yazdığı iki makalenin adıdır) birlikte düşünülmektedir; her yerde ve her zaman, sefalet, çalışma, örgütlenme ve mehamet; en zıt fikirlere sahip olsalar

5 Bu ifadenin tarihini yapmak gerekmektedir.

da, toplumsal araştırma yapan bütün yazarların kaleminden yan yana dökülmektedirler.

Fakat, teorisyenler çalışmanın bu durumuna tepki gösterir ve onu şerefli hale getirmeye, ona haklarını iade etmeye ve onu tanımlamaya çalışırken, öncelikle onu sefillerin payına düşen birşey olmaktan çıkartıp, herkes için bir ödev haline, sevimli bir ödev haline getirmeye uğraşmışlardır. Çalışma "uygarlıkta, ücret düşüklüğünden, işsiz kalma kaygısından, ustaların adaletsizliğinden, atelyelerin hüznünden, yapılan işlerin uzun sürmesi ve tekdüze olmasından ötürü iğrençtir". Fourier böyle söylemekte, Cabo da ona hemen cevap vermektedir: "herkesin günde aynı süre boyunca, olanakları çerçevesinde çalışma **ödevi** ve bütün ürünlerden, ihtiyaçları çerçevesinde eşit bir pay alma **hakkı** vadır". Bu konulduktan sonra, çalışma "herkes için genel ve zorunludur". Çalışma "kamu görevi" liyakatine yükselmektedir. Büyük atelyelerde gerçekleştirilmekte ve buralarda daha çekici, kısa süreli hale gelmekte ve makineler tarafından kolaylaştırılmaktadır.

Bu gelişmelerden sonra, çalışan sınıfların **Tarih içindeki yerlerini** sefil olduklarınndan ötürü değil de, işçi olduklarından ötürü kazanmalarında şaşılacak bir yan yoktur. Artık bir yücelik kazanmışlardır ve her bir kesim onların bu kazanımına haset etmektedir. Eskiden zenaatkâr, çiftçi sıfatları "aşağılık" sayılmaktaydı. Yaşlı Loyseau, **Esnaf İncelemesi** (1613) adlı kitabında, "zenaatkârlar, elleriyle çalışanlar ve aşağılık kişiler olmakla ün salmışlardır" diye yazmakta ve "bu nedenle aşağılık ve iğrenç olan herşeye zanaatkâr deriz" diye eklemektedir. Ya çiftçiler? Hiç kuşkusuz "onlarınkinden daha masum bir hayat ve onlarınkinden daha doğal bir kazanç yoktur". Ama o da ne? Bunlar Fransa'da "o kadar aşağılanmışlar, hatta o kadar ezilmişler ve aşağılık kişiler sayılmışlardır ki, hâlâ bizi doyurmak üzere varolmaları şaşırtıcıdır". Evet, bunlar 1613'te

yazılmışlardır. Fakat, bundan üç yüzyıl sonra bunlar emekçi sıfatıyla süslenmişlerdir. Sabanın kollarını tutan, tarla süren, orak sallayan, saman devşiren veya bağlarda, toprağı tepelere iten (ama toprak gene aşağı inmektedir), güçlü pazılı insanlar; tatile çıkmış yazarın veya eğitimcinin veya müzisyenin, şarkıcının, oyuncunun da "çalışma"larından söz etmeleri, hatta beyin emekçilerinin taleplerini dile getirmeleri veya sahne sanatçılarının tıpkı madenlerin derinliklerinde çalışanlarınki gibi sendikalarının olması karşısında şaşkına dönmektedirler. Jules Renard'ın 1901 tarihli **Günlük**'ünde (s. 690) aktardığı şu söz güzeldir: "O (bir koca karısından söz etmektedir) görülen bir iş yapıyor olmaktan ötürü mutlu. Ben ondan daha fazla çalışıyorum ve bu göze görünmüyor".

Dört yüzyıllık görevine sadık kalan Collège de France, 1907'de ilk kez bir **Çalışma Tarihi** kürsüsü kurmuştur: bu kürsü, sırasıyla Georges Renard ve François Simiand'a verilecektir; ve bu hocalar, bütün insanları kapsama eğilimine giren bu **çalışma** kelimesini tanımlamakta zorlanacaklardır. Çünkü benim yaşımdaki biri, 1880 ile 1940 arasında, hiçbir şey yapmayan erkeğin, çalışmayan erkeğin, aylak rantiyenin ve makul bir zamansal kaymadan sonra, "mesleği olmayan" kadının ne denli gözden düştüğüne bizzat tanık olmuştur. Bugün Fransa'da rantiye oranı, yüzde iki civarına düşmüştür. Artık ülkemizde oradan oraya göçebe hayatı sürdürenler, kamu yardımıyla geçinenlerin sayısı da çok düşüktür.

Devre böylece kapanmaktadır. İşkence-çalışma'dan yola çıkılmış, sevinç içinde çalışma'ya (hiç değilse iyimserler böyle düşünmektedirler), Fourier'nin düşlediği şu "cazip-çalışma"ya ulaşılmıştır. Bütün bu evrim, ayrıntıları itibariyle belirginleştirilmek ve saptanmak zorundadır. Bu zorunlu iş tamamlandığında, tek bir kelimenin yardımıyla, Fransa tarihinin dört yüzyılı bo-

yunca iyi bir psikolojik ve toplumsal tarih kesitini ortaya çıkartmış olmakla övünülebilecektir.

★ ★ ★

Ciddi ve ileri götürülmüş incelemelerden yoksun olduğumuz için, bu kesin ve belirgin kesite ilişkin olarak, bugün ancak kabaca basitleştirilmiş bir şema verebilecek durumdayız. Doğrudan olgulardan kaynaklanacak bir destere dişi biçimindeki çizimin yerine, şu an için, çok yaklaşık ortalamaların meydana getirdiği, kalın ve düzenli çizgiyle yetinmek zorundayız. İktisatçı bununla yetinmektedir. Onun düşman kardeşi tarihçi ise, bundan doğal olarak hayal kırıklığına uğramaktadır.

Çünkü, insana ilişkin hiçbir şey basit değildir. Ve tek, ama alışık olduğumuz bir örnek vermek üzere, eğer insanların çalışma faaliyeti tarafından yaratılan fikirlere özellikle yakından bakarsak, **çalışma**'nın işkence'yle karışık anlamının yerine, gene de biraz daha itibarlı bir içerik kazanmaya başladığı dönemi gözlersek; XVI. yüzyıl insanlarının, Rönesans insanlarının, şu öncülerin el emeğini yüceltmeye, gündelik ekmeğini alın teriyle kazanan insanı yüceltmeye çalıştıklarını anlarız(6). Asla aylak kalamayan, dua ve ibadet esnasında bile hep çalışan, bir yandan ilahi söylerken, parmaklarını ok ipi yapmak, tavşan tuzakları imal etmek üzere kullanan, şu paradokslar içindeki keşiş, Birader Jean'ı becerikli bir şekilde tasvir eden Rabelais'ye(7), Ronsard **Odes**'da (III, IV) şöyle yankı yapmaktadır:

Aylak ellerden nefret ederim;
Acele edelim
Ey dostum, yeni urgan
Senin uyuşuk sırtını canlandırsın.

6 Victor Monod, **Le Problème de Dieu et la Théologie chrétienne depuis la Réforme**, 1910.
7 **Gargantua**, XI.

Araştırma ilerledikçe, garip şeyler farkedilecektir; örneğin o dönem burjuvalarının kendi çalışkanlıkları adına, yalnızca manastırlardaki aylaklığa değil, aynı zamanda soylu aylaklığına karşı da dikildikleri görülecektir. Burada, eğer zaman olsaydı, resmetmenin cazip olacağı büyük bir saldırı harekâtı söz konusudur. Yüzyılın lirik sözcülerinin arkasında, ilahiyatçıların (şu önderlerin, şu rehberlerin, şu düşünce yayıcılarının) aynı amaç doğrultusunda seferber olduklarını görmek, bazı şeylerin işareti olmaktadır.

Çünkü, tıpkı Aristoteles'in tanrısı gibi, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin tanrısı da aylak olmayıp, çalışkandır; aynı şekilde Eski ve Yeni Ahitlerdeki kahramanlar da elleriyle çalışmakadırlar ve bunlar ilahiyatçıların atıf noktalarını oluşturmaktadırlar. Bizzat İsa'nın kendi, elleriyle çalışan bir duvarcı veya marangoz değil miydi, babası Joseph de öyle değil miydi? Ya havariler? **Ecclesiaste**'taki (IX, 10) "Elinin kendi gücüyle yapabileceği herşeyi yap, çünkü gideceğin ölüler aleminde ne eser, ne düşünce, ne bilim, ne de bilgelik vardır" cinsinden acı sözlerini onaylamıyorlarsa da; gene de zenaatlarını yerine getirmekten geri kalmamışlardır. İnsanlar ise onları kendilerine örnek alıyorlardı.

Bütün bunlar, ister Platon'dan; ister Selaniklilere işçiye yüceliğini ve bağımsızlığını sağlayan yegâne şeyin çalışma olduğunu anlatan havari aziz Paulus'tan kaynaklanarak tekrarlansınlar, Rönesans insanları tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmışlardır. Aziz Paulus, bunun yanı sıra en yüce değerin, "kimsenin ekmeğini karşılıksız yememek" olduğun ve sonuçta, çalışmayanın yememesi gerektiğini söylemektedir(8). Öte yandan, XVI. yüzyılın diğer büyük ışığı olan Platon, **Politeia**'nun Platon'u da işlevi ve işi olmayan bir yurttaş düşünememektedir(9). Ve Jean Calvin, Strasbourg'a

8 II Thess. III, 8 ve 10.
9 Platon, **Cumhuriyet.**

yerleşmek üzere geldiğinde, terziler loncasına yazılmak zorunda kalınca, herhalde Kent Yasası ile Platon'un devleti arasında yer alan ve Paulus tarafından yorumlanan bu uyuma sevinmiştir(10).

XVI. yüzyılda, bir dip dalgasının el emeğini tapını, yüceltme nsuru haline getirmesi böylece açıklanmış olmaktadır. Kendi kendini yetiştirmiş dahi Platter'in, Bâle'deki urgancı atelyesinde çalışırken, çömezleri tarafından İbranice öğretmesi için çağrıldığını ve onun da, üzerinde büyük iş önlüğü ve nasırlı elleriyle bu davete uyduğunu hatırlatalım. Fakat Platter tek örnek değildir; bu kahramanlık çağında, **Yüzyıldan saklanan gerçek**'te (1533), bizzat Hakikat Hanım tarafından formüle edilen amacı gerçekleştirmeye uğraşan çok kimse olmuştur:

Halk, çalışırsın dürüstçe
Ellerinin emeğiyle geçinirsin...
Tıpkı Havarinin bize öğrettiği
Ve kendinin de gece gündüz yaptığı gibi...

Aziz Paulus, Platter; çalışma kavramının tarihini yapan tarihçinin açığa çıkartması gereken birşey daha vardı: henüz mümin ve derinlemesine hristiyan, hristiyanlık gerçeğinden derinlemesine endişe duyan, ama lokmasını artık Tanrıdan beklemeyen ve Fransiskenliğin fakirlik öğretisine bilinçli bir şekilde sırtını dönerek, kendini doğmakta olan kapitalizmin cazibesine kaptıran koskoca bir yüzyıl, çalışmayı, talihine egemen olmak ve zenginliğe ulaşmak için mücadele eden insanın en yüce yasası olarak koymaktadır: yaşatan, kazandıran, egemen kılan çalışma.

★ ★ ★

Ancak hiçbir etki yoktur ki, tepkisi olmasın. **Poli-**

10 Thomas More, **"De artificiis", Liber Secundus.**

teia'nın mitoslarından birinde –Platon bu mitosu, **Yasalar**'ın IV. kitabında tekrarlayacaktır–, yerküre bir o yana, bir bu yana hareket etmektedir. Bir yanda altın çağ, Khronos'un çağı vardır: ne kent, ne aile, ne tarım, ne çalışma bulunmaktadır; düşüncelere dalan insan tanrılara yaklaşmaktadır. Diğer yanda ise, Zeus çağıdır: yasalar, icatlar, sabırlı ve zahmetli bir çalışma çabası vardır. XVI. yüzyılda, Zeus'u izleyenler vardır. Ama onların karşısında, gecikmiş Satürncüler; Yunan ve Roma geleneğiyle uyum içinde kalarak, kaba bir çalışmanın onları düşünce faaliyetleri içinde rahatsız etmesine itiraz edenler vardır. Yunan ve Latin bilgisini ellerinde tutan bu aristokratlar, köleler onların hesabına çalıştıkları için aylak kalan eski üstatları temsil etmektedirler. Ve zenaatkârın, işçinin, dedikleri gibi mekaniklerin küçümsenmesi onlardan kaynaklanmaktadır. **Thesaurus** ve **Conciones**'lerinin tepelerinden küçümseyici bakışlar atanlar onlardır. Ardıllarının soyu uzayıp gidecektir. Erasmus aracılığıyla, Cizvit kolejleri aracılığıyla, İmparatorluk üniversitesi kolejlerine, sonrada Restorasyon döneminin krallık kolejlerine ulaşacaklardır. Bu insanların sonuncuları XIX. yüzyıldan önce ölmeyeceklerdir.

Tek bir örnekle, ürettiğimiz ve yorumladığımız haliyle, çok kabaca elde edilmiş olan ortalamalar eğrisinin, gerçekte asıl önemli olana ulaşmak isteyen tarihçinin sabırlı çabasıyla nasıl karmaşık hale gelebileceği ve gelmesi gerektiği görülmektedir: tarihsel hayatın binlerce değişken nüansı, binlerce çeşidi, farklı akımların binlerce kesişmesi. Tarihçi, bu işi şimdiye kadar yapamamıştır. Bu cazip konu –çalışma fikrinin modern tarihi, Fransa'da **çalışma** kelimesinin onu işaret etmeye başladığı andan itibarenki çalışma fikri tarihi– henüz hiç kimse tarafından ele alınmamıştır. Ve şu an için, Simiand'ın fiyat tarihini yazarken, fiyat eğrilerini oluşturmak için yaptıklarını yapmakla yetinmek zo-

rundayız: çoğu zaman tam doğru olmayan, her zaman yetersiz olan verileri kullanmak. Yetinmeye mahkûm olduğumuz, kolayca ve zorlamadan çizilmiş eğri, en azından eğilimi –iktisatçıların dediği gibi **trend**'i– göstermektedir. Ve eğilim açıkça ortadadır. Çalışma, sert bir yasadır. Fakat, insanın onun bugün dünyanın yumuşak yasası haline gelmesi için mücadele etmesini, çaba sarfetmesini engelleyemeyecektir. Zaten bu yönde yol alınmaktadır. Ve insan, bu konuda icad ettiği tekniklerin yardımını almaktadır. Ve tekniklerin kavramı ile tarihini çalışma kavramına bağlamak gerekmektedir.

TEKNİKLER TARİHİ ÜZERİNDE DÜŞÜNCELER

Teknik: tarihi henüz yapılmamış çok sayıdaki kelimelerden biri. Teknik tarihi: bütünü itibariyle –veya hemen hemen– yaratılmayı bekleyen çok sayıdaki disiplinlerden biri. **Annales**'in şimdilerde ne kelimenin tarihini açığa çıkartmaya, ne de açık cehaletlerimizden birini ortaya koymaya niyeti vardır. Yalnızca okuyucuları –özellikle gençleri–, tarihin fazlaca rahatlıkla ihmal ettiği bir sorunlar bütünü üzerinde düşünmeye davet etmek istemektedir.

"Tekniklerin tarihini yapmak" nedir?

I. Öncelikle, farklı dönemlerde, her meslek veya endüstri dalında çalışanların üretim usullerini aydınlatmak. Etten kemikten veya tahtadan madenden "işçiler": insanlar veya makineler. Tekniğin teknik tarihi: bu, doğal ve zorunlu olarak teknisyenlerin eseri olacaktır, aksi takdirde ortaya vahim hatalar, zorunlu karıştırmalar, imalat süreçleri hakkında kaçınılmaz ce-

haletler çıkacaktır. Fakat dönemlerinin ve bölgelerinin sınırlarının içine hapsolmayan ve tasvir etmeye değil, aynı zamanda eski alet edevatı kesinlik yanlısı birer arkeolog olarak yeniden oluşturmaya, belgeleri bilgili tarihçiler olarak yorumlamaya ehil teknisyenlerin eseri; bu teknisyenlerin, bir de tekniklerin çoğu zaman yolculuk yaptıklarını, aletlerin kültürden kültüre geçtiğini, ne kadar iyi korunurlarsa korunsunlar, asırların sonunda açığa çıktıklarını ve böylece teknikleri zaman ve mekân içindeki yolculukları sırasında izlemek zorunda olduklarını unutmamaları gerekmektedir.

II. Tekniklerin bu şekilde yeniden belirlenmesi, bir usuller, aletler, imalat tarihi –evrimci bir tarih demekten çekiniyorum; çünkü evrimci sözü, Darwin'den beri bir zincirleme ve hatta sürekli mükemmelleşme fikrini akla getirmektedir; ve teknikler alanında, "ilerleme" hem küçük keşiflerin bir birikiminden, hem de kökten yeni konumlar yaratan ani mütasyonlardan, "devrimler"den(1) kaynaklanmaktadır–, birçok ikincil sorunun yanı sıra, ortaya başat bir sorun çıkartmaktadır: Teori veya Pratik. Bu "bilim"in sorunudur. Alet ve edevatın oluşumu veya değişimi, usullerin yoğrulması ve dönüşümü hangi ölçüde –tabii ki dönemlere ve tekniklere göre değişken olmak üzere– rastlantılara (veya böyle adlandırılmasına alışılmış şeylere) veya bir cins mekanik zorunluğa, tamamen teknik düzlemdeki bir neden-sonuç zincirlenmesine veyahut bir gelişmenin ya da tamamen bilimsel bir gelişmeler bütününün belirleyici etkisine bağımlı olmaktadırlar? Bilimin sorunu mu? Hayır. Sorun**lar** söz konusudur. Ve bunların çifte veya üçlü gevşeme-sıkışma süreçleri bulunmaktadır. Önce, nedenden sonuca bir sıkışma vardır; sonra, sonuçtan nedene bir gevşeme olmaktadır. Zaman, an, fırsat, burada önemli bir rol oynamaktadırlar. Karl Marx, "insan-

1 Paul Lecène, **L'évolution de la chirurge,** Paris, 1923.

lık, yalnızca çözebileceği sorunları ortaya koyar" diye yazmaktadır(2). Böylece Cournot'nun, örneğin **Fikirlerin ilerlemesine dair düşünceler**'indeki birçok farkına varışa katılmış olmaktadır. Cournot burada, teleskobun icadından iki yüzyıl önce "teleskop adıyla bilinen aletin yapılmasına yol açacak olan, merceklerin belli bir düzene sokulmasına izin verecek kadar matematik optik bilinmekteydi"(3) demektedir. Ancak, "daha yakından bakıldığında, sorunun bizzat kendinin, ancak çözümünün maddi koşullarının varolduğu veya en azından oluşmakta olduğu sırada ortaya çıktığı görülecektir" diye ekleyen Marx, araştırmayı Cournot'nunkinden farklı bir tarafa yönlendirirken, Cournot da, bilimin "rastlantının ortaya çıkartabileceği bu keşiften" kazanabileceklerinin "ancak insan zihninin ondan bütün bilimsel sonuçları çıkartabilecek kadar donanımlı olduğu belirgin bir anda mümkün" olduğunu söylemektedir. İşte bilim ile tekniğin ilişkileri sorununun farklı, aynı derecede önemli iki veçhesi. Teknik icatlarda bilimin payı. Teknik icadın bilimsel olgular dizisinin içine dahil olması.

III. Hepsi bu mu? Hayır. Teknik faaliyeti diğer insan faaliyetlerinden soyutlamak mümkün değildir. Bunların hepsi tarafından sıkı bir şekilde çevrelenmiş olan teknik faaliyet, onların bireysel veya ortaklaşa hükümleri altındadır. İster din, sanat veya siyaset, isterse askeri veya toplumsal ihtiyaçlar söz konusu olsun, tekniğin bu faaliyetlerin hizmetinde olması gerekir. Kendi dönemlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya (ihtiyacı, kelimenin geniş anlamında alıyoruz) uğraşan insanların hizmetinde olması gerekir ve bu teknik de, kendi döneminin tarzındadır. Herşeyin birbirine ne kadar bağlı

2 **Critique de l'économie politique,** çev. Lafargue, Giard, s. 2-7.
3 **Considérations sur la marche das idées et des événements dans les temps modernes,** yay. F. Mentré, Paris, Bouvin, 1934, I. s. 237.

olduğunu ve insani olguların içine ne kadar dahil olduğunu gösteren bir tarz; tekniğin genel tarih denilebilecek şeyin etkisine maruz kalırken, aynı zamanda bu tarihin üzerinde nasıl etki edebildiğini gösteren bir tarz. Sorun burada da çift kattır. Buna Marx'tan beri ters anlamlı bir ad verilmektedir: tarihsel maddecilik sorunu. Aslında, bütüncül tarih sorunundan ibarettir.

★ ★ ★

İşte, kısa anlatma çabası içinde, birbirlerinden ayrılmaları mümkün olmayan, birbirlerine tamamen bağlı olan ve birlikleri teknikler tarihini meydana getiren üç büyük bölüm. Bu saptama, başlangıçta da söylediğimiz gibi, bu tarihin tamamen ayrı bir disiplin olma gerekliliğini kesinlikle açıklamıyor mu?

Arkeologlar, bize eski alet edevat konusunda çok zengin ve değerli olanaklar sağladılar. Etnologlar, müzelerimizi "ilkel aletler"le doldurdular. Mühendisler, modern ve karmaşık mekanizmaların sırlarını bize öğrettiler. Bütün bunların rastlantısal oldukları söylenebilir. Bir uzmanlıktan destek alan bir merakın rastlantısı. Bir buluşun veya beklenmedik bir durumun rastlantısı.

Bu arada, başka bilgilerle donanmış ve başka meraklara sahip başka insanlar, bilim ile teknik arasındaki ilişkilere dair çifte sorunu, az veya çok kesin bir şekilde ortaya koymuşlardı. Cuvier, kendini zamanının doğabilimcilerinin tamamen yabancısı oldukları bir tekniğe adamıştı: bedenin parçalanması, teşrih. Lamarck eski uygulamalara sadık kalmaktaydı. Cuvier, küçük hayvanların bedenlerini suyun altında sistematik bir şekilde parçalıyor ve damar sistemlerini daha da görünür kılmak üzere, büyük beceri isteyen boya zerketme sistemini uyguluyordu. Ona, bilimsel alanda birçok ilerleme kaydetmesine bu sistem olanak vermiş; Lamarck'ı akademik olarak eleştirmesine bu sistem izin

vermiştir. Fakat, bizzat Lamarck'ın adının bu tartışmanın içine sokulması, sorunun ne kadar karmaşık olduğunu ve güçlü ve samimi bir düşünürün, henüz yolları belirsiz bilim dallarında sarfettiği entellektüel çabayla, teknik yetersizliğini telâfi edebileceğini göstermektedir. Bu örneklerin sayısını yüzlerle artırmak mümkündür. Fakat böylesine sorunlarla daha derinlemesine uğraşmak, hemen bilimsel bir inceleme haline dönüşecektir. Gecenin içinde ışık parıltıları; araştırma, derinleşme, bulma isteği veren, ışık saçan, delici vahiyler; işte en iyilerinde rastladıklarımız bunlardır. Örneğin Cournot'da. Bir tarihçininkinden çok, bir filozofun uğraşı.

Nihayet, bunların üzerinde, genel tarihle tekniğin ilişkilerine dair tartışmalar yer almaktadır. Tezler birbirlerine çarpmaktadır. Daha fazla yukarılara çıkmamak üzere, örneğin Marx'ınki ve Marx'ın mücadele ettiği, ama bu yüzden de, çoğu zaman sanıldığının aksine, hepsi de "maneviyatçı" olmayan tezler. "Toplumun ideolojik üst yapısını" dolaysız olarak "ekonomik temel"den çıkarsanabileceğine inanan, tek yönlü, dar, çocuksu bir materyalizmden kaynaklanan bütün tezler. Bu alanda da, ne kadar güçlü ve ne kadar cazip olurlarsa olsunlar, teorileri gerçekten sağlam olgularla beslemenin zamanı gelmemiştir. Eğer öylesi tercih edilecek olursa, tezleri çalışma hipotezleri haline getirmenin ve onları, şu olgu grubunu veya bütünü rastlantısal ve rastlantıyla incelerken değil de, bir dönemin tekniklerinin tümünü incelerken sınamadan geçirmenin zamanı gelmemiştir. Bu teknikleri hem karşılıklı bağımlılıkları, çağdaş bilimle ilişkileri, hem de söz konusu dönemin tüm faaliyet, kurum ve fikirleriyle olan ilişkileri içinde incelemenin zamanı henüz gelmemiştir.

Fakat bütün bunlar, zorunlu ve kaçınılmaz bir sonuca götürmekte değiller midir? 1927'de şöyle yazmıştım: "tarih, birkaç allâmei cihanın ansiklopedik çaba-

larının sonucu olarak değil de, çeşitli köken, kültür ve yeteneklere sahip cesur insanların çabalarının sonucu olarak kurulacaktır. Çünkü, XVI. yüzyıldaki hıristiyan bilincinin içeriğini, buhar makinesinin icadını veya Rousseau'nun çağdaşlarının bilim konusundaki bilinçlerini tasvir etmek için gereken, hep aynı yetişmişlik değildir"(4). Teknikler tarihi gibi bir tarih için bu daha da geçerlidir. Bu tarih, teknikler ve bu tekniklerin geçmişi konusunda meraklı, ama zenaatkâr, mühendis veya kimyager de olabilen teknisyenlerin birbirleriyle kesişen heveslerine ihtiyaç duymaktadır; bu tarih, bilimlerin tarihini bilen (zorlu ödevlerini yerine getirebilecek edevat ve teçhizatla sıkı sıkıya donanmış tarihçi takımlarının oluşumunu beklerken) bilginlere ihtiyaç duymaktadır; nihayet bu tarih, asıl tarihçilere ihtiyaç duymaktadır: sentetik zihniyete sahip uygarlık tarihçilerine. Ve bunların hepsi, işbirliği yapmanın zorunluğunu, eğer yapmazlarsa, çalışmalarının yetersiz ve kapsamsız kalacağını görmelidirler. Ama işbirliği yapmak ne demektir?

Herbirinin kendi bölümünü, bilinen eski yöntemlerle yazması mı? Bu ne işe yarar? Tek bir cilt içinde, toplam olarak tek ve aynı allâmei cihan bir tarihçiyi oluşturmaktan başka bir işe yaramayan, yirmi allâmei cihanın, yirmi bölüm yazmasına. Eğer bir çalışma işbirliği kendini dayatıyorsa, bu hiç kuşkusuz tarihçinin gerçek bir teknisyen uzmanlığına nadiren sahip olduğu alanda ortaya çıkmaktadır; yani kubbe tarihçisi gerçek bir mimar, hayvan koşumu tarihçisi gerçek bir süvari, dümen tarihçisi gerçek bir denizci olacaktır; ama ne mimar, ne süvari, ne de denizci; herhangi bir inşaat veya koşum veya dümen sisteminin, bir dönemin genel hayat tarzı, işçilerin çalışma koşulları, ilişkiler, üretimin karşılıklı etkileri vb. konularında bilgi

4 Bizim, "Un chapitre...", **art. cit.**

sahibi olmanın getirdiği otorite –ve gerçek bilginin verdiği çekingenlik– içinde konuşmaya yetkili olmayacaktır. İşbirliğine evet: incelenmesi gereken sorunlar çevresindeki işbirliğine evet; bu ortak çalışmaya katılan herkesin kendine düşen bölümü incelemesine, ama elde edilen sonuçların, ortaya atılan fikirlerin daha sonra diğerlerininkilerle karşılaştırılmasının zorunlu olmasına evet. Sonunda, yetenekli bir tarihçinin, herkes tarafından elde edilen sonuçları uyumlu hale getirmek, düzene sokmak ve eğer gerekirse açık hale getirmek üzere, kalemi eline almasına evet(5).

İşte, bizim eski küçük zenaatkâr tekniğimizin yerine bu sistemin geçtiği gün, "bir tarih olacak ve hiçkimse onun değerini, kapsamını, yararını tartışmaya kalkışmayacaktır". Bunu Ocak 1929'da, **Annales**'in ilk sayısında yazmıştım (s. 98). Eğer andıysam, bunun nedeni kendi kendimi zikretme gibi gülünç bir zevki değil de, bir amacın, bir isteğin sürekliliğini belirtmektir.

5 Bizim "Confession d'une histoire et d'un historien", **Revue de Synthèse,** c. VII, 1934. s. 93 vd.

TEKNİKLER, BİLİMLER VE MARXİZM

Bilimler ve teknikler: 1933-34'te, Paris'teki Yeni Rusya Ocağı'nda, bazı matematikçiler, astronomlar, biyologlar, dilciler, psikologlar, tarihçiler ve filozoflar tarafından yapılan sunumların ortak konusuydu. Bütün bu insanlar, bu oturumların eğilimini işaret eden genel bir başlık altında biraraya gelmişlerdi: **Marxizmin Işığında**(1). Bilimlerin Sovyetler Birliği'ndeki durumu üzerindeki araştırmalardan yola çıkan yazarlar, aynı bilimlerin Batı ülkelerindeki durumuyla karşılaştırma yapma kaygısına ve bunun hemen ardından da, kendilerine yöntem ve örgütlenme konusunda bir sürü soru sorma derdine düşmüşlerdi.

Batı bilimi, bağımsızlığına düşkündür ve Sovyetler'in, araştırmanın, bizatihi pratik kaygılar ve eylem yönelimleri tarafından dayatılan bir plana bağımlı olmasının gerektiği iddiaları karşısında şoke olmaktadır.

1 Paris, Ed. Sociales internationales, 1935, 312 s.

Haklı mıdır, yoksa haksız mı? Fiili durumda, –ilk soru olarak– hedefleri itibariyle yarara yönelik olmayı istemeyen, varsayımlarını serbestçe seçmeyi arzulayan bu bilim, acaba pratik ihtiyaçlara dayalı devlet direktiflerinin çok belirleyici ve kısıtlayıcı etkisine maruz kalmakta değil midir? Bu etki bazen mutlu sonuçlar (yazarlardan birinin, Polytechnique veya Ecole Normale gibi kurumların, Fransa'da yüksek matematik kültürü üzerindeki, hiç tartışmasız yararcı olan etkileri üzerinde söylediklerine bakınız) doğurmakla birlikte, çoğu zaman zararlı olmaktadır; örneğin, yüksek öğretim kurumlarımızda, sınav ve yarışma programlarının rolünü düşünelim –örneğin, bizim tarafımızdan gerçek birer afet olarak sıklıkla itiraza uğrayan şu **agrégation** programları–. Bütün bunlar doğru olmakla birlikte, daha sonra bilgin haline gelebilme olanakları olan teknisyen çıraklarına bilim aleminin uyguladığı gelenekle, herşeye rağmen çok daha özgür olan serbest araştırma arasında ayırım yapmak gerekir.

Fakat olgu bir kez belirlendikten sonra, ortaya hak sorunu çıkmaktadır. Araştırma direktif ve konularını üretimden, yalnızca üretimden alan bu Sovyet laboratuvarları, pratik sonuçlar peşindeki amaçlı faaliyetleriyle, tamamen teorik araştırmaları nasıl uyuşturabilirler? Batı'dan Sovyetlerdeki bilimsel merkezlere ziyarete giden bilim adamları, bunun bir olgu olduğuna tanıklık etmektedirler. Neden, nasıl? Dr. Henri Wallon, iyi bir incelemesinde, bir açıklama önermektedir. Buradaki pratik çıkarların, sınırlı ve zıtlaşmalı beklentileri olan küçük rakip grupların değil de, "toplumsal gövdenin tümünün ölçeğinde" olduklarını gözlemektedir. Bütün kısımları itibariyle düzenlenmiş, özenle hazırlanmış uzun vadeli planlara uyarlanmış, uzun vadeli öngörüler içeren ve koskoca bir farklı organizmalar ve disiplinler bütününü ortak bir amaca yönelten bir üretim; böylesine bir üretim, bencil çözümlere, birey-

sel yararlara yönelik sorunlarla değil de, hepsi birden ortak bir amaca yönelen çeşitli disiplinlerin yakın işbirliğinden kaynaklanan ve genel ve teorik bakış açılarının doğmasına olanak verebilecek nitelikteki geniş bütünsel sorunları ortaya koyabilmektedir.

Daha genel bir açıdan ve şu veya bu özel "plan"ın çerçevesini aşan bir şekilde, –deneyini veya denemesini yaptığım üzere– bugün farklı bilimsel disiplinlerin temsilcilerini geniş, devamlı ve düzenli bir şekilde işbirliği içinde çalıştırmanın, yani herbirini, okul, sekterlik, kısa görüşlülük ve kariyer kaygılarıyla yapmaktan kaçındıkları işbirliğine yöneltmek için, güçlü bir sarsıntının gerektiğini söyleyeceğim. "Güçlü sarsıntı"; yeni bir zihin hali yaratacak, artık kararmış olan eski ideali güçleştirecek, bilimsel çalışmaya olan imanı yenileyecek bir iç sarsıntıdan söz ediyorum. Ve aynı zamanda, eskimiş, ezilmiş, yarıdan fazlası kopmuş eski bilimsel ve pedagojik kurumların –eskiden, Convention zamanında olduğu gibi–, yeniden kalıba dökülmelerine yol açacak dış bir sarsıntıdan söz ediyorum. Bilindiği üzere, biz bu işi **Annales** çerçevesinde ve başka yerlerde yapmaya çalışıyoruz.

Her ne olursa olsun, işte "Yeni Rusya'nın dostları", ilişki sorunlarını incelemeye yönelmişlerdir: bilimin, toplumsal geçerliği meydana getiren çeşitli faktörlerle –ve en başta tekniklerle– olan ilişkileri. Bu inceleme, hangi zihniyet içinde yapılmalıdır? Kolay ilişkilerin olduğu sanılmasın: burada teknik, şurada bilim; ikisinin arasında da tek yönlü, irice bir nedensellik bağının bulunduğuna inanılmasın. Böyle bir bağ yoktur. Dr. Henri Wallon, Giriş'inde bunu bize iyice anlatmaktadır: "Teknik ve bilim, **insan** faaliyetinin aralarında bir gel-git oluşturduğu iki terimden başka birşey değillerdir", ve bu faaliyet özerktir. Hiç kuşkusuz geçmiş şimdiki eylemlerin bütünleşmesidir; yasalarını ve amaçlarını onlara borçludur; fakat "bu yasalar,

kendiliğindenliğin kaynağı olan yeni bir unsurdurlar". Bunun nedeni, "insanın birey olarak, toplumsal ve fizik ortamın koşullarına maruz kalması; ama kollektif varlık olarak da geçmişi yapması ve geleceği hazırlaması"dır. İnsan, fizik ortamı değiştirirken, bizatihi bu nedenden ötürü toplumsal ortamı da değiştirmek ve böylece kendini dönüştürmek zorunda kalan zenaatkârdır. Benim sıklıkla savunduklarıma çok yakın olan bu fikirlere ekleyeceğim birşey yoktur; ve "tabanda maddecilik, fiilen sentetik hümanizma" veya "insanın doğayla, tarihi aracılığıyla birlik kurması" gibi formülleri anlamlı bulmama, beni tanıyan bir kimse şaşırmaz. Fakat, Dr. Wallon ve söz konusu kitaba katkıda bulunanların tümünün, böylesine bir birliğin açıklamasını yalnızca Marx ve Lenin'den miras alınan diyalektik materyalizmde bulmalarını ve "her dönemin tekniğinin, insanı fizik dünyayla temasa geçiren faktör" olarak görmelerini, ama aynı zamanda, bunun "insanların eylemini harekete geçiren ardışık aşamalardan biri olduğunu" söylemelerini hemen dikkatlere sunuyorum.

★ ★ ★

Marxizmin Işığında, aslında çift bir kitaptır. Ve öncelikle, tekniğin bilimler üzerindeki etkisine doğru açılmaktadır. Sırasıyla, Matematik, Mekanik ve Astronomi, Fizik bilimler, Biyolojik bilimler, Psikoloji, Dilbilim, Antik tarih resmi geçit yapmaktadırlar. Bunlar, çeşitli ağırlık ve kapsamdaki çalışmalardır; ama biz tabii ki kişisel yargılara dayalı bir ödül dağıtımı yapacak değiliz. Genel bir soru sormakla yetineceğiz.

Bu on kadar sunumu okuduktan, Dr. Wallon'un Giriş'ini inceledikten sonra; tekniğin bilimsel disiplinler üzerindeki mümkün ve denetlenebilir etkilerinin ortaya çıkardığı –tarihçilere, ama aynı zamanda başka alanlarda çalışanlara da– çok büyük sorunlara dikkat ettikten sonra, kendimizi biraz hayal kırıklığı içinde

bulmaktayız. Çünkü sunumların çoğunda, birçok farklı şeyden sözedilirken, tekniklere nisbeten az değinilmektedir(2). Zaten teknik de, birçok anlam içeren bir kelimedir ve işe onu özenle tanımlamakla başlamak gerekirdi, ama başka işlerle uğraşmaktan, buna yer kalmamış. Fiili durumda, bu kitabın içinde en azından iki farklı bildiri tipi bulunmaktadır.

Çoğunlukta olmayan birinci grup, Birinci bölümün "Bilimler ve Teknikler" adını taşıyan alt başlığının önerdiği sorunu, bütünlüğü içinde veya kısmi olarak ele almaya uğraşmaktadır. Örneğin, Dr. Wallon'un, dikkat çekici olduğunu söylemekten kendimi alamadığım Psikoloji hakkındaki incelemesi: bu çalışma çok ayrıntılı, çok esnek, çok canlı ve çok kişiseldir, yazar burada kendi gerçek alanındadır ve burada dikkat çekici bir güç ve yetkinlikle eşinmektedir. Telsiz, telefon, uçak, otomobil gibi araçların giderek artmakta olan kullanımının, bizim algılama, hissetme, tepki verme biçimlerimiz üzerinde meydana getirdiği değişimlere ayırdığı sahifeler, özel bir dikkatle ve yararlanarak okunmayı haketmektedirler. Bu araçlar, bazen "organizmamızın olanaklarını kötüye kullanıyora benzemekte" ve her halükârda, şimdiye kadar çok sabit sandığımız mevcudiyet, dik duruş gibi duygularımızı ve örneğin hızın dolaysız ve anlık algılanmasını sarsalamaya başlamışlardır. "Zihinsel alışkanlıklarımızın ve ham deneyimizin içine sokulan uyum bozukluğu, şimdi eski insana egemen olanlarından farklı güçlere teslim edildiği için, şeyleri algılamamıza dayanaklık eden uzun geleneğin kavramları, bir alt üst oluşa uğramayacaklar mıdır?". Ve psikoloğun, "bizim çağımızın kendini" hem dünyanın yapısına ilişkin yeni doktrinlerle, hem de yürürlükteki düşüncenin geleneksel biçimleri ile yeni

2 Örneğin, bu dizide tarihçilerin katkılarını inceleyen Ch. Parain, teknik usullerin klasik antikite toplumlarının tarihi üzerindeki etkilerini incelememektedir.

tekniklerin algılama düzlemimize dahil ettikleri değişikliklerin arasındaki hissedilir bir uyumsuzlukla "haber verdiği"ni bildirme hakkına sahip değil midir?

Fakat bazılarının, ortaya konulan soruya bağlı kalmalarına ve tekniklerin bilimler üzerindeki etkilerini ölçmeye uğraşmalarına karşılık, diğerleri konudan kaçmakta ve bu sorunun yerine başka birini ikâme etmektedirler; bu ikâmenin sonucu olarak sınır kalkmakta ve bu durumun yararlı bir şekilde incelenebilmesi için, üç, dört, hatta yirmi sahife değil de, koskoca bir cilt gerekmektedir. Yazarlardan biri, bu konuda açıklama getirmektedir: "Bilimler tarihi ve teknikler tarihi incelendiğinde, bunların toplumun ekonomik, sosyal, endüstriyel, siyasal, dinsel evrimiyle sıkı bağlantı içinde oldukları farkedilmektedir". Demek ki bu iki unsuru –bilim ve teknik–, keyfi bir şekilde soyutlamaktan kaçınalım ve "bilimin bir toplumun bütün karakteristikleriyle olan ilişkilerini inceleyelim". Bunu ben de isterim, ama program hiç de mütevazi değildir. Daha da kesin olarak, bu iş tek bir kişi tarafından –tarihçi bile olsa– yapılacak gibi değildir –demek ki, bu tek kişi tarihçi değilse, hiç yapılabilir gibi değildir–(3). Bu da bizi ikinci bir işarete götürmektedir: Bizimki gibi bir dergide, bu kadar farklı unsurlar içeren bir kitabın değerlendirilme güçlüğü. Yüksek dereceden bilimsel sorunların yanında, vülgarizasyona yönelik özetler; bilim adamlarının yaşanmış deneylerinin yanı sıra, çoğu zaman özet nitelikteki doğaçlamalar vardır. Açık kapıların gürültüyle zorlanmasına ilişkin(4) olan, ama kapıların çoğu onlar için hâlâ kapalı olan bir halka yönelik olduğunda meşrulaşan bazı örneklerin üzerinde ise durmuyorum: bu bizim işimiz değil.

★ ★ ★

3 Tarihçiler, tarihin tarihçiler tarafından yapılacağına inanmadıkları için çeşitli dallardan yardım almaktadırlar.
4 Maublanc'ın Marx ve Hegel incelemesi.

Kitabın ikinci bölümü, tamamen başka bir karakter taşımaktadır. Adı, **Diyalektik ve Materyalist Yöntem**'dir. Karl Marx'ın eser ve düşüncesini kendine merkez almıştır. Ve bütünü itibariyle, birinci bölümdekinden çok daha türdeş bir tona sahiptir. İlk başta, Maublanc'ın. **Hegel ve Marx** adını taşıyan olağanüstü açıklıktaki sunumu yer almaktadır. Bu sunum, diyalektikten, diyalektik idealizmden, diyalektik materyalizmden ne anlaşılması gerektiğini mükemmelen açıklamakta; Hegel'de bir sistem olan diyalektik idealizmi, Marx'ın nasıl bir yöntem haline –diyalektik materyalizm– dönüştürdüğünü göstermektedir. Henüz tam anlamıyla berraklaşmamış bir alanda, bundan daha fazla açık olmak mümkün değildir. Marx tarafından biçimlendirilen, Lenin tarafından geliştirilen ve Sovyetler Birliği'nde sistematik olarak uygulanan bu "yöntem"in, bir matematikçi (P. Labérenne) tarafından sunumu, bunu izlemektedir. Ve makinecilik ile ortaya çıkardığı sorunların incelenmesinde uzmanlaşmış bir filozof olan G. Friedmann, bize –**Diyalektik Materyalizm ve Karşılıklı Etki** başlığı altında–, diyalektik materyalizmin merkezinde yer alanın, nedensellik konusundaki eski marxist kavrayışın değil de, "doğa ve insan bilimlerinde yenilenmiş bir nedensellik kavrayışı" olduğunu göstermektedir. Marx'ın Feuerbach üzerine III. tezi gibi ("insanların koşulların ve eğitimin ürünleri olduklarını kabul eden materyalist doktrin, bu koşulların bizzat insanlar tarafından değiştirildiklerini ve eğitmenin de eğitilmesi gerektiğini unutuyor", 1845) metinleri, yoğun ve güçlü sahifelerinde yayınlayan Friedmann, Marxizmin (hakikisinin, benim Marx'ın Marxizmi adını verdiğimin) aslında vurguyu, insanın tarih içindeki iradesinin üzerine nasıl vurduğunu göstermektedir: "insanlar, kendi tarihlerini kendileri yaparlar". Marx'ın sıklıkla tekrarladığı bu formül, tarihsel materyalizme yönelik sıradan eleştirileri (ki Marx, tarihsel

materyalizmin böyle anlaşılmasına karşı mücadele etmiştir) geçersiz kılmaktadır: insan iradesinin müdahalesi olmaksızın, otomatik olarak gerçekleşen bir tarih; insanlar böylesine bir tarihin içinde, düpedüz ekonomik koşullar tarafından ve tıpkı dama taşları gibi yönetilmektedirler.

Kitabı kapatınca, bu iki bölümün sırası değiştirilseydi, daha iyi olmaz mıydı diye düşünüyorum. Bu çözümün teorik yararı, hiç kuşkusuz yazarların gözlerinden kaçmamıştır. Bu sözel olarak sunulmuş bildirilerde, serbestilerini korumak istediklerini sanıyorum. Çok katı bir yapılanmanın, bazı yetersizlikleri ve boşlukları açığa çıkartarak, kitaba zarar vereceğini düşünmüş olmalıdırlar. Öyleyse daha az kişisel ve daha nesnel bir soru soralım. **Marxizmin Işığında**'yı okuduktan sonra, bize bu okumadan ne kalmaktadır? Hiç tereddütsüz cevap veriyoruz: fazlasıyla ilginç, ama henüz çok teorik kalan ve yeteri kadar pozitif olmayan bir çaba. Bu izleminimimizi açıklamaya çalışalım.

★ ★ ★

Yukarıda da söylediğim gibi, bu sunumlardan bazılarını okurken, kendimizi "evimizde" hissediyoruz. Ve bu duyguya, fazla bir çaba sarfetmeden sahip oluyoruz. Örneğin Dr. Wallon, yola çıktığı soruna geri dönerken, "bilim adamının ideolojik bağımsızlığı"nın ne anlama geldiğini sormakta ve "teknik ve zihinsel malzemenin dışında yaratılabilecek entellektüel faaliyet(in) olmadığı(nı) ve bir döneme özgü sorunların ve rejimin bulunmadığı(nı)" farketmektedir; "birbirlerini izleyen dönemler dizisi içinde, hérbirinin kendine özgü anlamının olduğu"nu eklediğinde, kendimizi alışık olduğumuz tarihçiler cemaatinin bir üyesinin karşısında bulmaktayız.

Buna paralel olarak, aynı Dr. Wallon biraz ileride, uç uzmanlaşmaya, faaliyetlerin birbirlerine karşı kapı-

larını kapatmalarına karşı çıktığında; "öznellik kaygısı içinde, kendi bilim dalının benzersiz nesnesi karşısında, kendini yalnızca kendi alanına özgü yöntemlere hapseden ve bu işi, bilimsel ve toplumsal gerçekliğin bütünüyle olan ilişkileri hesaba katmadan ve bir hayaletten başka birşey olmayan birşeyle uğraşan" bilim adamlarını ortaya koyduğunda; "bu tavırların yol açtığı, hesaplanması mümkün olmayan israf ve dengesizlikleri" ilân ettiğinde, ben bunu bütün gücümle alkışlıyorum, ama bu konuda, otuz yıldan beri sürdürülen bir çabaya katılmaktan başka birşey yapmış olmuyorum. Yani şunu söylemek istiyorum: Marc Bloch ve ben, bu dergide yıllardan beri aynı şeyleri alkışlıyoruz ve herhalde herkesten daha iyi biliyoruz ki, bu sorun ne yeni, ne bakirdir ve bilim ile uğraşan insanların bütün hayatı, Dr. Wallon'un da karşı çıktığı israflara, fakirleştirmelere ve sakatlamalara karşı bir mücadeleden ibarettir(5).

Evet ama... Dr. Wallon'un delillendirmesinde, sessizce geçtiğim iki söz bulunmaktadır. "Her bilim dalının aşırı uzmanlaşması, faaliyetlerin birbirlerine kapılarını kapatmaları, **Marx'a göre,** kapitalist rejimin yol açtığı kötü sonuçlardan biridir". Oysa, biraz önce sözünü ettiğim tarihçilerin yıllardan beri savundukları fikirlerin –bu fikirler, **Marxizmin Işığında**'da savnulanlarına çoğu zaman çok yakındırlar– içinde Marx'a atıf yoktur. Cehalet mi? Sanmıyorum. Alçaklık veya çıkar mı? Bunu ileriye sürmek, her halükârda hoş değildir. İşin aslı, bizim tarihçilerimizin işleriyle uğraşırken, Marx'a atıfta bulunmaya ihtiyaç duymamalarıdır. Bunun nedeni de, farkettikleri bu noktayı teorik okumalardan değil de, uzun bir tarihçilik deneyinden edinmiş olmalarıdır. Başka bir ifadeyle, bu yargıya, üzerinde uzun uzadıya ve derinlemesine düşündükleri, somut

5 Bu konudaki ısrarım, bir rövanş tutkusu değildir.

tarihsel olguların dikkatle incelenmesinden sonra varmış olmalarıdır. Gene başka bir anlatımla, onlar için söz konusu olan, herhangi bir doktrinin uygulaması değil de, kendimizde belirdiğini, sonra belgeler üzerindeki uzun soluklu çalışmalarımız esnasında olgunlaştıklarını iyi bildiğimiz şu düşüncelerin yavaş bir bilurlaşmasıdır. Bu çalışmanın, araştırmaya, tasnife, belge ayıklamaya, transkripsiyona yönelik mekanik yanları bulunmaktadır; bu durum zihine, hayal etmesi, olgular arasında bağ kurması, metinlerin kıyısındaki gözlemleri nakış gibi işlemesi için yeterince boş zaman sağlamaktadır.

Fakat, üzüntüyle gördüğüm üzere, bizim tarihçiler loncasındakilerin çoğu, bu gibi işlere güvenmemektedirler. Bu arada belirtmeliyim ki, fikirlerin hepsi de tamamen uygulamadan doğmaz; ben kendi hesabıma, arşivler ve kütüphanelerde, herhangi bir kimse hakkında, herhangi bir ön fikir veya yönlendirici plan olmaksızın –veya çözülecek bir problem olmaksızın–, ne bulurlarsa onu arayan allâmelere şiddetle itiraz ettim. Bu arada bazıları, eğer, içine kapanmadan söz etmemekle birlikte, bu durumu ortadan kaldırmaya uğraşıyorlarsa, bunun nedeni onların kişisel olarak bazı duvarları yıkmış olmalarıdır; komşudan birşeyler almaya yetecek kadar. Hatta ekleyebilirim ki, marxist düşünce tarzına nüfuz etmemiş olduğunu düşünmek mümkün değildir. Bu tarihçi Marx'tan bir satır okumamış bile olsa, kendini başka alanlarda "anti-marxist" saysa bile,Marx'ın aşikâr bi ustalıkla ifade ettiği fikirlerin çoğu, bir kuşağın ortak hazinesini meydana getiren tabanın içine uzun zamandan beri dahil olmuştur; bu düşünceler, aynı anda ve aynı ortamda doğmuş olan diğer başkalarına karışmış olarak, burada yaşamaktadırlar. Ve bu düşünceler, burada yavaş bir değişime –deformasyon mu demek gerekir?– uğramışlardır. Daha doğrusu, bir tartışmayla, bir yardımlaşmayla karşı-

laşmışlardır. Bütün bunları hiç kuşkusuz biliyorum, ama bugün birçok insanın marxist metinlerin safiyetine, bir insanın başlangıçtaki düşüncelerine geri dönme çabasını anlayamıyorum.

★ ★ ★

Eğer tarihten başka birşey düşünmeyen bir tarihçi olan bana, yalnızca pratik gerçeklikler alanında yer tutma olanağı verilseydi, inceleme tarzımızın tekniğini yenilemek isteyenlere şunu derdim:

Karl Marx'a geri mi dönmek istiyorsunuz? Gerçek Karl Marx'a, aslına uygun Marx'a, zor bir yazar olan (ister özgün metin, isterse çoğu zaman hatalı, her zaman zengin çeviriler söz konusu olsun) Marx'a, olabildiğince Alman bir Alman filozofları soyuna ve bu nedenden ötürü çok az "vülgerleştirilebilen" Marx'a, terminolojisi kuşkusuz kusursuz olmayan Marx'a mı geri dönmek istiyorsunuz? O zaman Marx'ı okuyunuz. Onun zor nüfuz edilebilen düşüncesini kavrayabilmek için, eserlerini okuyunuz. Ve onu dokunulmaz bir varlıkmışçasına savunmaktan vazgeçiniz(6). Lenin'i ve Marx'a yaptığı katkıları da okuyunuz. Balınızı, bütün bu gerçeklerden yapınız. Hayır, sizin balınız değil, bizim balımız. Bunu biz tarihçilere geri veriniz. Biz felsefe tarihçileri değiliz. Dogmatik veya doktriner de değiliz. Biz belge ve olgu yığınları üzerinde çalışan işçileriz. İşte malzemelerimiz karşımızda, çalışmaya hazırız, söz konusu olan inşa etmektir. Neden? Nasıl? Nereden başlamalı? Siz, eskilerinkilerden daha iyi yöntemler bildiğinizi söylüyorsunuz. Bunları bize ifşa ediniz. Net ve basit bir şekilde açıklayınız. Felsefi formüller olmaksızın. Hegel'e, Marx'a, Engels'e vb., ardı arkası kesilmeyen atıflar olmaksızın. Somutun işçilerine, somut konuşunuz. Ya Marx? O da ortaklaşa kadere maruz kalsın. Fikirleri yavaş yavaş, bir anonimliğin içinde eri-

6 Maublanc, s. 228-29.

sin ve kimse bunu bir rezalet olarak görmesin. Biz tarihçiler, herkese ait haznenin büyümesinden başka birşey istemiyoruz. Katkılarımızın kitlenin içinde kaybolmasından başka birşey istemiyoruz. Ölümümüzden otuz yıl sonra, hiçkimsenin şu farkına varışı, şu kavramı, unutulmuş birinin adıyla etiketlendirme derdine düşmeyeceğini biliyoruz. İşte bizim şanımız buradadır. Öyleyse, düşünceleri dokunulmazlıklarından sıyırarak, bize teslim ediniz. Böylece bize büyük bir hizmette bulunmuş olursunuz. Bize ve savunduğumuz fikirlere, çünkü bunları deneylerimizle karşılatırırız. Hiç kuşkunuz olmasın ki, bu fikirleri dejenere ederiz, çünkü yaşıyoruz. Bundan sonra, gene herşey yapılmayı bekliyor olacaktır.

Çünkü, hiçbir "Yöntem Söylevi" bize yetmez. Çünkü biz tarihçi olarak, XVI. yüzyılda söylendiği gibi, hepimiz "Aziz Thomas'nın adamları"yız. Elimizde tutmak, ellemek, tartmak isteriz. "Bizim anlayışımıza göre tarih budur, okuyun" diyeceğiniz kitabı bize vermediğiniz sürece, tarihçilerin uygulama ve doktrinini tamamen yenileyecek kavrayışı bize sunmadığınız sürece; ve daha öncekilerle karşılaştırıp, yargılayın demediğiniz sürece(7), örneğin nitelikli bir tarihçi (nitelikli bir gazeteci, kendini tarihçi sayan marxist bir Spengler veya bir Toynbee'den değil de, yıllar süren sabırlı araştırmalar sonucunda, iktisat tarihi konusunda dolaysız ve derinlemesine bilgiler edindiği herkes tarafından kabul edilen bir insandan söz ediyorum)(8), Henri Pirenne'in **Kapitalizmin toplumsal tarihinin devreleri** veya **Orta Çağ kentleri**'yle kıyaslanablecek bir eser yazmadığı sürece; böylesine bir denemeye samimiyetle girişilmediği sürece, emin olunuz ki, Tarihsel Maddecilik kayasını, Karl Marx tepesine kadar iki elinizle itmeye devam edersiniz. Tarihçiler, çıkışınızı uzaktan –teleskop-

7 N. M. Pokrowski, **Pages d'Histoires.**
8 Maublanc, s. 231.

la– izleyeceklerdir. Daha sonra, kaya meyilden aşağı yuvarlanacaktır.

Marxizmin Işığında'nın 168. sahifesini açıyor ve şunu okuyorum: "Sovyetler Birliği'ndeki (ve başka yerlerdeki) meslekdaşlarıma yönelik yegâne sonucum şu olacaktır: artık gerçekten marxist lengüistik yapmanın zamanı gelmiştir. Tamamen Marxizmin aslına uygun. Bu amaçla, marxizmin başlıca dogmatik iddialarını lengüistik alanında doğrulamaya çalışmak gerekir: diyalektik ve sınıf savaşı. Bize ciddi incelemeler önerilsin ve bunların ne sonuç vereceklerini görelim". Gerçekten de öyle.

İLERLEME
Bir inancın gücü ve çöküşü

Georges Friedmann'ın, **Gelişmenin Bunalımı** adını verdiği(1) ve boyuna rağmen hiç de mütevazi olmayan kitabı, entellektüel tarihin geniş bir freskosunu oluşturmaktadır. Bir filozofun eseri olan bu kitap, benim bir tarihçi olarak çok uzun zamandan beri arzuladığım, gerçekten "tarih" olan bir fikirler tarihi projesini gerçekleştirmektedir. Ve **Annales** okuyucuları bu farkına varışlar karşısında şaşırmayacaklardır, çünkü Friedmann'ın gerçekleştirdiklerinin tadına zaten varmışlardır(2). Bundan üç yıl önce, **Revue de Synthèse**'de, Cassirer, Klibansky ve diğerlerinin, bir dizi dikkat çekici eserini değerlendirirken(3), filozofların tasvir ettikleri biçimiyle felsefe tarihi ile biz tarihçilerin fikirler tarihini ele alış biçimlerimizi zıtlaştırdığımı sanıyor ve

1 Paris, N.R.F., 1936.
2 **Annales**, c. VII, 1935, s. 584 vd.
3 "L'Histoire des philosophes et l'Histoire des historiens". **Revue de Synthèse.**

felsefe tarihçilerinin, çeşitli dönemlerin ekonomik, siyasal veya toplumsal durumlarına hiçbir atıf yapmaksızın, kavramları saf halleriyle tasvir etmeleri karşısındaki tatminsizliğimi vurguluyordum; onların bu tutumları sonucu, bu kavramların, tamamen gerçek dışı bir hayat, saf fikirler evreninde bir hayat yaşayanların bedensiz akıllarından çıktıkları sanılabilirdi. Bunun tamamen tersine, Georges Friedmann'ın kitabında, genel tarihe bağlanmış bir fikirler tarihini selâmlıyor ve dönemlerinden kopuk insanları değil de, ortamlarıyla ilişkide olan düşünürleri göstermesinden ötürü kutluyorum.

Bu kitap, sağlam, geniş çaplı okumalardan bolca beslenmiş, belgesel bir temele dayalı olup, muazzam bir sorunu, sevimli bir cüretle ele almaktadır: bizim kuşak insanlarının kendilerine sorabilecekleri en kaygılandırıcı sorulardan birini. Söz konusu olan, yalnızca diktatörlüğün verdiği biçimiyle, **"sur cadavere putrefatta della Dea Liberta"** değildir. Aynı zamanda Gelişme Tanrısı da söz konusudur. Yazar bu iki tanrının ölümünün meydana getirdiği trajediyi çok iyi farketmiş ve bir açıklama getirmiştir; böylece yarın yüzyıllık bir düşünce tarihini, gerçek dönemlerden kopuk bir entellektüel tarihi işlemiştir.

Friedmann, burjuvazinin gücünün başlangıcını aklın üzerine turttuğunu yazmaktadır. Akıl, devrimci burjuvazinin en mükemmel silahı olmuştur. İnsan hakları, Eşitlik, Siyasal Özgürlük; bunların hepsi de, Aklın soyut aksiyomlarıdır.

Bir sınıfın taleplerinin ifadesi olarak, bu militan rasyonalizm, Robespierre zamanında iğdiş edilmiştir. Fakat, hâlâ güçlü olan feodalitenin ve Kilise'nin kalıntılarına karşı, burjuvazinin rasyonalist bir felsefeye ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu nedenle, kafası kesilen bu felsefe arada bir uyanmış ve bazen de ani sıçramalar yapmıştır. Boulangistler, antidrefyusardlar, onun kor-

kutucu gücünün kanıtlarıdır.

Fakat, burjuvazinin karşısında bir işçi dünyası örgütlenmektedir. Yavaş yavaş birleşen kendi partisi vardır. Biraraya gelen ve federasyon oluşturan sendikaları vardır. Dünyanın paylaşımı yönündeki mücadele başlamaktadır. Mülk sahipleri için bundan sonra söz konusu olan, rezillerle mücadele etmektir! Bir geri dönüşle, Kilise cephesinden müttefik aramak evlâdır. Uçuruma bakınız: eskiden Claude Bernard, Spencer, Hippolyte Taine; şimdi Bergson, Heidegger, Spengler veya Berdiaeff.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru boşanma gerçekleşir. Bir yandan doğanın rasyonel bilgisi ile Kartezyen ve Galileocu bilim. Öte yandan burjuvazi, çıkarları ve yeni ideolojisi. Patetik çelişki: burjuvazi, hayatını teknik buluşlara, eskiden ilerleme adı altında yücelttiği şu bilim uygulamalarına bağladığı sırada –ve bu ilerlemenin artık ona hizmet etmeyip, onu köleleştirdiği sırada–, işte tam bu sırada Bilim ve İlerleme'ye inanmaz hale gelmiştir. Patetik bir çelişki, ama bu çelişki çözülmektedir: burjuvazi, umutlarını kaybetmesine yol açan bir dönemeçte, bilimin değerine, hümanist erdemine inanmaktan vazgeçtiği için, bu bilimin uygulamaları tarafından köleleştirilmektedir. Araçlar amaç haline gelmekte ve böylece ufukta hiçbir büyük amaç kalmamaktadır.

Seçmek gerekmektedir. Bitmekte olan XVIII. yüzyılın son yıllarını yaşıyoruz. Ama çok daha şiddetli, hızlı ve kesikli bir ritmde. Çünkü, "onlar" ile "biz"in arasında yalnızca James Watt değil, aynı zamanda Gramme da var. Seçmek gerekmektedir. Eski Rejim dalkavuklarıyla, yeninin ebeleri arasında tercih yapmak gerekmektedir. Ve bu tercih zorunluğunu kaçınılmaz hale getiren, bizzat burjuvazi olmuştur. Temelli ve esas rasyonalizmine burun kıvırdığında, Aklın mihrabının karşısına Vahyin tapınağını diktiğinde, Bilimsel bilgi-

nin karşısına bilgilerin gizliliğini, Demokrasinin karşısına Diktatörlüğü, İlerlemenin karşısına Alaycılığı çıkarttığında.

★ ★ ★

Bu kitabın amacı, bütünü itibariyle işte böyledir. Fakat etten yoksun bir şema, bir toplumsal felsefe tezi haline indirgenmiştir ve biraz önce işaret ettiğimiz gibi, bu tamamen başka birşeydir. Kitap hayatın kendine yaslanmaktadır. XIX. yüzyıl sonunun fikir akımlarının haritasını çıkartmaktadır. Saint-Simoncu gelenek, Quinet ve Michelet tarzında rasyonalist ve insancıl demokrasi geleneği; Hugo'nun James tarafından sürdürülen yüksek perdeden sesi, "Pozitif hal"in tarikatın peygamberi tarafından insan evriminin sonu olarak kavranmasına rağmen, aynı zamanda pozitivist gelenek... Mistisizmin Katolik düşünceden silinmesi, Hıristiyanların öte dünya düşüncelerinin gerilemesi, Büchner tarzındaki mekanist maddecilik konularında mükemmel işaretler. Pasteur tapınısı ve Pasteur'ün icatları konusunda iyi kayıtlar. Durkheim ve okuluna ilişkin daha az iyi işaretler. Devam etmeyelim. Çünkü yalnızca, bu kitabın inşa edilmiş bir "makine" değil de, irice bir dönemin düşünce akımlarının gerçek bir tarihi olduğunu tekrar etmek istiyoruz.

Kuşkusuz, yazar bir tez savunmakta ve bunu saklamamaktadır. Kuşkusuz, bu cins düşünce tarihlerinde görmeye alışık olmadığımız kişisel inançlarını, kitabın son sahifelerine doldurmaktadır. Fakat bunlara rağmen, Georges Friedmann'ın "tarihsel maddecilik"inin hiçbir dar ve sınırlı yanının olmadığını ve yazarın incelediği tüm düşünceleri dürüstçe ortaya koymaya çalıştığını da eklemek gerekir. Friedmann, Monadoloji teorisinin tümünü XIV. Louis'nin monarşisiyle açıklamaya kalkışanlardan biri değildir. Ve kendi siyasal ideolojisi her ne olursa olsun, "eğer fikirler bütünsel tarihe, hepsinden önce de iktisadi ve teknik tarihe,

insanların her dönemdeki geçimlik sağlama biçimlerine, üretim araçlarını imal biçimlerine bağlanmayacak olursa, hiçbir düşünce tarihi mümkün değildir" cinsinden bir iddiaya katılmayacak herhangi bir sentez peşinde koşan tarihçi olamaz. Çünkü bu başat faaliyetteki (iktisat) değişmeler, değerler ve fikirler üzerine öncelikle etki etmektedir. Öte yandan, kitabın sonuçlarının kişisel olanlarının karşısında, okuyucu duyarsız kalamaz. Çünkü, bugün bu kadar çok sayıda eğitimli gencin markxist-leninist olma nedenlerini bu sonuçlardan çıkartmak mümkündür.

BİR DUYGUNUN TARİHİ ÜZERİNE
Güvenlik İhtiyacı

Jean Halpérin, sigorta tarihiyle defalarca ilgilenmiştir. Özellikle de İsviçre'dekiyle(1). Sigorta nedir? İnsanların güvenlik ihtiyaçlarının tercümesi. Manevi güvenlik ve hıristiyanlık çerçevesi içinde, öte dünya güvenliği; bu, adları ister Martin Luther, ister Jean Calvin, isterse onların çağdaşları olan başkaları olsun, XVI. yüzyıl insanlarının kendilerini yeni bir güçle dayatan selâmet sorun(lar)ıdır. Daha sonra dünyevi güvenlik, bu da bu aşağı dünyada maddi güvence doğuran "sigorta"dır: deniz sigortası, yangın sigortası, hayat sigortası, hatta otomobil kullananların "her riske" karşı sigortalanmaları; bugün sigorta edilmeyen birşey kaldı mı? Bütün bu sigortalar, bu cins anlaşmaları yapanlara biraz iç huzuru vermektedir.

Buradan yola çıkan Jean Halpérin, bu "güvenlik" kelimesinin tercümanı olduğu duygunun tarih içindeki rolünün ne olmuş olabileceğini araştırmaya yönelmiş-

1 Kitabının adı. **Les Assurances en Suisse et dans le monde**, Neuchâtel, 1946.

tir. Bu araştırmayı büyük bir beceri ve özenle yapmıştır ve 1950'de IX. Uluslararası Tarihsel Bilimsel Kongresi'ndeki bildirisinden kaleme alınan kısa makalesi, aslında geniş ölçekli olmalarına rağmen, ortaya nadiren konulan sorunlara eğilmektedir(2).

İyice anlaşalım. Yazar için söz konusu olan, Ferrero'nun korku duygusundan hareketle yapmaya çalıştığı gibi, tarihi bir tek güvenlik ihtiyacından itibaren yeniden inşa etmek değildir (biri negatif, diğeri pozitif olan bu iki duygu, sonuçta birleşmekte değil midir?). Jean Halpérin'in düşüncesinde esas olarak söz konusu olan şey, bize yakın olan ve alışık bulunduğumuz insan toplumlarının tarihinde bir rol oynamaması mümkün olmayan bir duygular bütününün yerini belirlemektir.

Ancak, ortaya bir kronoloji sorunu çıkmaktadır. Bu duygu acaba hangi dönemden itibaren devreye girmiştir? Bir kelime haznesi araştırmasının eksikliğini çektiğimizden, aynı zamanda semantik bir araştırma yapılmadığından ve psikolojik açıdan farklılaştırılmış bir dizi dikkatli tanımdan yoksun olduğumuzdan(3), Jean Halpérin biraz tereddüt ediyormuş, istenilen açıklıkta netleştiremediği bir şeyi arıyormuş izlenimini vermektedir. Bu konuda "Orta Çağ" hakkında söylediklerini pek beğenmedim. "Karşılıklı yardımlaşma", güvenlik değildir. Bir yangın çıktığında, komşular koşuşmakta, olabildiğince örgütlenmektedirler, ama afete karşı mücadele tamamen iyi niyet eseridir; hayvanları, mobilyaları kurtarmaya çalışmaktadırlar. Bu çok hoş bir harekettir. Fakat XIII. yüzyıl köylüsü, böylesine bir felâketin kendi için de demek olduğunu düşündüğünde, iyi komşularının ona getirebilecekleri yardımın, hiç kuşkusuz bugünkü sigorta şirketlerinin sağladıkları güvencey-

2 "La Notion de sécurité dans l'histoire économique et sociales", **Revue d'Hist. éc. et soc.**, c. XXX. 1952. no. 1. Güvenlik bir kavram değil, bir ihtiyaç, bir duygudur.

3 "Civilisation...", **art. cit.**

le hiç de aynı şey olmadığını görecektir. Sigorta, afetten sonra da ayakta kalma olanağıdır. Ve belki de, daha da zenginleşmiş olarak. Ve çok önceleri kaydettiğim üzere, yangın ve her türden felâketler, tarımsal üreticilerin üzerine binen afetler, XVI. yüzyılda köylü göçebeliğinin başlıca nedenlerinden biriydi ve yollar "sapasağlam dilencilerle doluydu"(4). Acaba eklemek gerekir mi? Jean Halpérin'in, ne kadar sıcak olsalar da, babalarımızın terliklerini giymemesini ve Jacob Burckhardt'a dayanarak, "İnsan"ın Orta Çağın sonunda, kendi bilincine ancak bir grubun üyesi olarak veya "genel bir kategori boyunca" vardığını iddia etmemesini isterdim. Bu, bizim sendikalı işçilerimiz için ne kadar geçerliyse, "Orta Çağ insanı" için de o kadar geçerlidir. Veyahut şu veya bu partiye mensup olanlar, veyahut şu veya bu gazetenin sadık okuyucuları için olduğu kadar.

Aslında burada söz konusu olan Orta Çağ değildir. Sorun, ortaya başka bir şekilde çıkmaktadır. Bu sunumun başında, güvenlik ihtiyacının manevi alanda olduğu kadar, dünyevi alanda da ifade edildiğini yazmıştım. Bunun nedeni vardır, bu ihtiyacın, bugün bizim "sigorta" dediğimiz örgütlenmeye varacak şekilde tezahür edebilmesi için, öncelikle gökyüzünden yeryüzüne bir aktarımın gerçekleşmesi gerekiyordu. Batı alemi, her gece tanrıya güvenerek uyuduğu sürece, "kendine yardım edene tanrı da eder" özdeyişine iman ettiği sürece, bu iş olamazdı. Hristiyan, her eyleminde tanrıya yakardıkça, kendini tanrının iradesine tam olarak teslim etmedikçe, **güvenlik** anlamsız bir söz, daha doğrusu, bizim yüklediğimizden tamamen başka bir anlamı olan bir söz olarak kalırdı. Güvenlik, tamamı itibariyle, tanrıya olan güvenin içinde yer almaktaydı(5). Güvenlik onun

4 **Philippe II et la Franche-Comté**, Paris, Sorbonne'da tez, 1911, s. 252-257 ve **passim**.

5 Bunu vurguladığım için özür dilemiyorum. Dünya tarihinin, tarihin bizzat kendi sayılan Batı tarihi olmayan bir dünya tarihinin zamanı gelmiştir.

sayesinde vardı, Calvin'in dediği gibi, kaderi önceden belirleyen'in sayesinde. Zaten tanrı bunu sağladığı için, sigortaya gerek yoktu.

O sıralarda, para alanında başka bir değişim yaşanmaya başlandı. Bir kazanç, tanrının lütfu değil de, gerçekten kazanç haline geldiğinde, bir zarar, bir iflas, bir hesap hatasının, kötü bir mali yönetimin sonucu haline geldiğinde; yani tek kelimeyle kapitalist zihniyet ortaya çıktığında. Veya eğer bu sıfat bizi rahatsız ediyorsa, onlar açısından tamamen insani düzlemde görülmeye başlayan olayları açıklamak üzere, insanların artık tanrı müdahalesini zorunlu görmediklerinde.

Sonuç: İnsan dilimlere bölünmez. Tektir. Jean Halpérin'in aklı başında ve bütünü itibariyle doğru bir şekilde andığı tüm tarih(6), iş dünyası ve inanç dünyası diye ikiye bölünemez. Bugün bir sigorta acentesinin bir müşteriyi ziyareti, bu müşterinin dinsel duygularını hiç gündeme getirmiyorsa; bu sonuç, insanların ortak duygularındaki yavaş, ama kesin bir evrimle elde edilmiştir. "Sigorta"nın insanlara, onları hayatları boyunca talihsizliklere karşı donanımlı kılacak türden bir güvenlik sağlayabilmesi için, tanrının bireysel kaderler üzerindeki rolünün zayıflaması gerekmiştir. Ve herşeyin sonunda, güvenlik sağlayan sigortacılığın gelişmesinin yalnızca kapitalist zihniyetin doğumuyla değil, aynı zamanda Luther'in selâmet konusunda emin olmak için sarfettiği dramatik çabayla veya Calvin'in kendini izleyenlere, kaderin önceden belirli olması konusundaki doktrini dayatmak için sarfettiği umutsuz çabayla çağdaş olması kesinlikle bir rastlantı değildir.

Jean Halpérin'i, şu dilsiz alan olan duygu tarihinin ne kadar bakir olduğunu gösterdiğinden ötürü kutlamanın gerekliliğini bildirmek isterim.

6 Bunları iddia edebilmek için, daha derinlemesine araştırma yapmak gerekir.

TARİHSEL FİYATLAR SORUNU

Çıkışını bu dergide duyurduğumuz(1) **Journal of Economic and Business History**'nin birinci sayısı, XVI. yüzyıldaki fiyat devrimine ilişkin büyük, karanlık ve canlı sorun hakkında dikkat çekici bir inceleme içermektedir(2). Makalenin yazarı olan Earl J. Hamilton'ın, bazen gevşek olan sonuçlarının ana hatlarını açığa çıkartmaya çalışalım. Ve bu çalışmanın, bizi de benzeri yönde gayret sarfetmeye teşvik ettiğini bildirelim.

I

Etkileri Fransa, Almanya, İngiltere'de olduğu kadar diğer ülkelerde de XVI. yüzyılda görülmeye başlayan ve Bodin'in ünlü kitapçığından beri, sorumlusu

1 **Annales,** c. I. 1929. s. 239.
2 "American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1600", **Journal of Economic and Business History,** c. I. 1929. s. 1-35.

olarak, Amerikan değerli madenlerinin İspanya üzerinden Avrupa'ya akmasının görülme adetinin(3) edinildiği şu genel ve güçlü fiyat yükselmesinin incelenmesine bir temel sağlamak üzere, farklı yeteneklerdeki bilginler tarafından oluşturulmuş belge derlemelerinin varlığı bilinmektedir.

Bu derlemelerin başlıcalrının başlıklarını hatırlatalım –bu alandaki bolluğun içinde boğulmadan ve Tooke ve Newmarck'ın **History of Prices**'ını (Almancaya **Die Geschichte und Bestimmung des Preise, 1793-1857** adıyla çevrilmiştir(4).) fazla kaale almadan–. Bu cins derlemelerin en tanınmış ikisi (bunların fazlasıyla tanınmış olduklarını söyleyebiliriz), İngiltere'ye ve Fransa'ya ilişkindir: E. Thorold Rogers, **A History of Agriculture and prices in England, 1250-1793,** 8 cilt, 1866-1902(5) ve Vikont Georges d'Avenel, **L'Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général,** 14 cilt, ilk 10 cilt 1894'ten önce ve son dört tanesi de 1898-1912 arasında yayınlanmıştır(6). Charles Seignobos'nun bu yayın başladığında(7) getirdiği eleştirel değerlendirmelerden birini aklımızda tutalım. "**Tarihsel** belgeleri biraraya getirmek, yani bir o kadar olay üzerinde **eleştirilmiş** belgeleri, doğru ortalama hesaplarına izin verecek gerçek bir istatistik temel sağlayabilecek sayıda biraraya

3 Bodin ve teorisi hk., H. Hauser'nin başat bildirisi, **La controverse sur les monnaires de 1566 à 1578, Bull. de Comité des Travaux Historiques, Sc. économiques et sociales,** 1905, s. 10-31 ve daha sonraki tarihlerde, **Travailleurs et marchands de l'ancienne France,** Paris, Alcan, 1920. Ayrıca, Paul Harsin, **L'afflux des métoux précieux au XVIe siècle et la théorie de la monnaie chez les auteurs français; Les doctrines monétaires et financières en France du XVIe au XVIIIe siècle,** Paris, Alcan, 1928.

4 Dresden, 1862.

5 Oxford, Clarendon Press.

6 C. I ve II. Imprimerie nationale, 1894.

7 **Revue critique d'histoire et de littérature,** c. XLI, 1896, s. 106 ve s. 246, 273.

getirmek; bu da tek bir kişinin yapabileceği bir iş değildir". Bu farkına varış, Avenel'in, ondan da fazlası Rogers'ın çalışması için tamamen geçerlidir.

Bazı derlemeler daha az muhteristir. Mekân içinde belli bir alanda yer tutmakta ve belli bir değer kategorisiyle sınırlanmış durumdadırlar. Çoğu zaman tahıllar veya kırsal gayrimenkuller söz konusu olmaktadır. Emile Levasseur'ün **Mémoires de la Société nationale d'Agriculture de France**(8) içinde yayınladığı **Les Prix: Aperçu de la valeur et du revenu de la terre en France du commencement du XIIIe à la fin du XVIIIe siècle** (Fiyatlar: Fransa'da XIII. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın sonuna kadar, toprağın değer ve gelirine bir bakış), fiyat konusunda çok sık zikredilen bir çalışmadır; 1200-1891 arasındaki buğday fiyatlarına ve kıtlıklara ilişkin ekler içeren bu eser hakkında söylenebilecek en iyi şey, Avenel'in kopyası olmasıdır. Otto Dittmann'ın açılış dersi olarak sunduğu, Leipzig'de XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki tahıl fiyatlarına ilişkin bildirisi de fazlasıyla övülmektedir(9). J.-A. Sillem'in 1393-1644 döneminde Utrecht'teki tahıl fiyatlarına ilişkin derlemesi ile, ondan biraz sonra yayınlanan, Herbert Vonhoutte'un 1381-1794 arasında Flandre'a ilişkin olarak hazırladığı derleme aynı türden çalışmalardır; bu son ikisi birbirine çok benzemektedir, çünkü her ikisi de tüccarların rakamları yerine resmi rakamlara başvurmaktadır(10). Fazlasıyla çok sayıda yazarın, kendilerinden öncekilerden mümince kopya etmekle yetiniyora benzedikleri –bunun çoğu zaman

8 C. CXXXV. 1893. Ayrıca bkz., **Tableaux des prix de céréales à Paris.**

9 **Die Getreidpreise in der stadt Leipzig** im XVII. XVIII und XIX Jahrhundert. Leipzig. 1889.

10 J.-A. Sillem. **Tabellen von marktprijzen van Granem te Utrecht in de Jaren 1393 tot 1614,** Amsterdam, 1901; H. Vonhautte, **Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381 à 1794,** Brüksel, 1902.

tehlikeleri vardır– bu cins resmi rakamlar bizi pek bir yere ulaştırmazlar. Ve genelde çok daha kesin ve tutarlı incelemelerin bilinmeden kalmalarına yol açarlar: yani yerel veya bölgesel olup, zaman içinde az çok sınırlı monografi tipi çalışmalar. Hanaeur, **Etudes économiques sur L'Alsace ancienne et moderne**(11) (yazarın eleştirel duygudan tamamen yoksun olmasına rağmen); veya Léopold Delisle'in **Etude sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age,** Paris, 1851 adlı klasik incelemesi; veyahut Mantellier'nin **La valeur des principales denrés au corus des XIVe, XVe, XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles**(12) adlı muhtırası, fiyat tarihine ilişkin tamamen yararsız eserler değillerdir. Bu monografi (ki, bunların tam ve eleştirel bir listesini çıkartmak gerekir) geleneği kaybolmamıştır. Paul Raveau, **Le Pouvoir d'Achat de la livre tournois dans le Haut-Poitou, du régne de Louis XI à celui de Louis XIII** adlı incelemesinde ve **L'Agriculture et les classes paysannes, la transformation de la propriété dans le Haut-Poitou au XVIe siècle**(13) adlı kitabında, bu geleneğe başarılı bir şekilde yeni bir gençlik [illegible]ermiştir.

İşin aslına bakılacak olursa, doğru yön buradadır(14). Ekonomik Avrupa'nın XVI. yüzyılda, birbirlerine ancak yetersiz bir şekilde ve büyük zahmetler sonucu dengelenebilecek kadar kalın cidarlı, kapalı kapıların bir kolleksiyonundan ibaret olduğu (bütün nedenler bunun böyle olmasına etki etmektedir), doğru (hem de çok doğru) olduğu için, fiyat hakkındaki bü-

11 Paris-Strasbourg, 1876-1878, 2 cilt, c. II, **Denrées et Salaires.**
12 **Mémoires de la société archéologique de l'Orléanais,** c. V, 1862.
13 Paris, 1926; **Revue Historique**'te, "La crise des prix au XVIe siécle en Poitou" makalesi, c. CLXII, 1929.
14 Bu konuda, çok emek içeren birçok çalışma, Rogers veya Avenel'inkiler gibi derlemelere dayandıklarından, baştan sakatlanmışlardır.

tün incelemelerin tabanının ulusal değil de, bölgesel, hatta yerel olmasının gerektiği açıkça ortadadır. Ulusal düzlemdeki her monografi, şu dikkate ve işaret edilmeye fazlasıyla lâyık olguyu gizleme tehlikesini taşımaktadır: birbirlerine çok yakın bölgeler arasında, fiyat değişimlerinin eşanlı olmaması. Bildik bir örnek vermekle yetinelim. Görünüşte aşikâr tarihsel, coğrafi ve ekonomik şaşkınlık ve benzerliklere bakarak, Batı Burgonya'daki XVI. yüzyıl fiyatlarına ilişkin bir araştırmanın sonuçlarını, Doğu Burgonya ve Franche-Comté için de geçerli saymaya kalkışma hakkını kendinde görürse, en ağır eleştiri ve yöntem hatalarından birini yapmış olur. Ayrıca, iktisatçılar ve tarihçiler için gerçek bir ilgi konusunu da ıskalamış olacağını ekleyelim. Çünkü Franche-Comté, XVI. yüzyılda kont olarak sırasıyla, Maximilien'i, Yakışıklı Philippe'i, Avusturyalı Marguerite'i, daha sonra Charles Quint'i ve sonunda İspanya Kralı II. Felipe'yi tanımış ve böylece, aynı dili ve kültürü paylaştığı Saône-ötesi Fransız topraklarından, fiyat hareketleri ve paranın satın alma gücündeki değişmeler üzerindeki etkisini incelemenin ilginç olacağı ekonomik ve parasal bir sınırla ayrılmıştır(15).

Hamilton bize tam da, yerel veya en fazlasından bölgesel bir monografi sunmaktadır. Daha da kesin olarak, bu, mesleğine saygılı her tarihçinin en başta düşünmesi gereken cinsten bir monografidir. Eğer Hamilton'un tek bir başarısı olsaydı, bu hiç kuşkusuz bu işi yapmayı düşünmüş olması olurdu. Ama başka başarıları da vardır ve biz bunları size sunacağız.

★ ★ ★

Fiyat yükselmelerinin nedeninin, Amerika kaynaklı değerli madenlerin Avrupa'ya akması olduğunu, okuldan beri bilmeyen yoktur. Ama bu apaçık gerçek bu haliyle biraz kaba olup, yorumlanması, nüanslarının

15 Bu konuda başka örnekler vermek. elbette mümkündür.

belirlenmesi ve eğer azla yetinilmeyecekse, düzeltilmesi gerekmektedir. Fakat, böylesine bir formülün herşeye rağmen tarihsel bir gerçeği ifade etmesinden ötürü, acaba fiyat dalgalanmalarının incelenmesi, hangi ülkede daha ciddi yararlar sağlayabilir. Tabii ki, daha işin başından beri, Yeni Dünya altın ve gümüşünün Eski Dünya'ya ithalinin hemen hemen tekelini eline geçirmiş olan ülkede: buna kolaylık olsun diye İspanya diyelim(16). Ve bu ülkenin çeşitli illeri, bölgeleri arasında, incelenmeye ilk başlanması gerekeni hangisidir? Hiç kuşkusuz Andaluçya, çünkü Katolik kralların 1540'ta denizaşırı ticari işlemlerin merkezini oluşturdukları, **Casa de Contratacion**'u kurdukları, Yeni Dünya zenginliklerinden hürmetli paylarını aldıkları –altın, gümüş, değerli taşlar– şu büyük nehir limanı Sevilla'nın hinterlandını meydana getirmektedir. Hamilton, doğrudan doğruya Sevilla'ya gitmiştir(17). Ve bu girişiminin ödülünü almıştır.

Yerel arşivlerde (Sevilla Belediye arşivleri, Katedral arşivleri), özellikle de aşırı zengin Hindler arşivinde, sayılamayacak kadar çok belge araştırmacıları beklemektedir. Buralarda binlerce türdeş, tutarlı, sıkı sıkıya tarihlendirilmiş ve birbirleriyle kıyaslanmalarında hiçbir sorun bulunmayan binlerce fiyat göstergesi uyumaktadır. Özellikle de, **Casa de Contratacion** arşivlerindekiler. Çünkü bu kuruluşun yöneticileri, Hindler Meclisi'yle denizötesi filosuna eşlik edecek tekne sayısı konusunda anlaştıklarında ve bundan sonra bu teknelerin seçimine giriştiklerinde, tüccar loncalarının baş-

16 İspanya'daki para bunalımına ilişkin eserlerden bazılarını örnek olarak zikredelim: M. J. Bonn, **Spaniens Niedergang Wahrend der Preisrevolutiondes XVI Jhdats...**, Stuttgart, Gotta, 1896; M. Cristobal Espejo, "La Carrestia de la vida en el siglo XVI y medios de abaratarla". **La Rivista de Archivos, Bibliotecas y Museos,** Madrid, c. XXIV, 1920 ve XXV, 1921.

17 Sevilla'da değil, işin aslını söylemek gerekirse ve Hamilton'ın eserinin başlığına rağmen Andaluçya'da. Çünkü, yazar bu eyalette araştırma yapmışa benzememektedir.

kan ve üyeleri, yola çıkacak teknelere verilecek mal miktarı konusunda anlaşmaya gidiyorlardı: bu mallar Amerika'daki kolonilerin ve teknelerle mürettebatın ihtiyaçlarına yönelikti. Bu malları içeren listeler düzenlenmekte ve **Casa** görevlisi bunların herbirine fiyat biçmekteydi. Görevliler, bu fiyat tahmininden sonra, emirlerindeki ödenekten alım yapmaktaydılar. Bunlar toptan alımlar olup, çok sayıda mal cinsini kapsamaktadır, ama yıl be yıl kaydedildikleri hesap defterlerinden anlaşıldığına göre, bunlarda yüzyıllar boyunca hiçbir değişme olmamaktadır: bu durumda, **Casa, Armadas, Casa** yöneticileri ve hazinedarlarının tuttukları siciller ile kâğıt demetlerinin (birçok başka kurumun daha benzeri belgeleri vardır)(18) fiyata ilişkin ne kadar büyük bir belge hazinesi meydana getirdikleri anlaşılmaktadır.

★ ★ ★

Fakat bütün bunlar eksiksiz değildir, ve önce sevinçten çıldıran tarihçi, bunu farketmekte gecikmemektedir. Eğer Hamilton tarafından oluşturulmuş tabloların içinde, yalnızca çok uzun bir dönem boyunca (1503-1660) değişimleri izlenebilen maddelerle ilgilenilmek istenirse, satış fiyatları daha kısa dönemler için verilmiş olan çok sayıdaki ürün ve nesneyi bir yana bırakmak gerekir(19). Öte yandan, bu rakamlar tarihçiyi kay-

18 Hamilton, birçok kereler, bu belgelerin başlıca dizilerine ilişkin atıflarda bulunmaktadır. Özellikle s. 11'deki uzun dipnota bakılmalıdır. Bu arşiv belgelerinin tümü hk., bkz., Pedro Torres Lanzas y Germán Latorre. **Archivo general de India,** Sevilla, 1918.

19 Bazı ürünler, farklı düzlemdeki bedenlere bağlı olarak, **index-numbers** hesaplarının dışında bırakılmışlardır. Örneğin, tuz alımlarının düzenli olmasına ve bunlara ilişkin fiyat kayıtlarının sıklığına rağmen, bunları kullanmak çok güçtür. Tuz üzerinde çok sayıda vergi bulunmaktaydı, bu yüzden, kayıtlı fiyatların bu vergileri içerip içermediğini anlamak çoğu zaman olanaksızdır. Diğer bir güçlük; yıllanmış şarap fiyatları hakkında çok bilgi vardır. Fakat bu fiyatlar arasında önemli farklar bulunmaktadır; ve bu şarapların hangi bağ ve yıl ürünü oldukları bilinme-

gılandırmanın uzağında değillerdir. Burada özel kişiler tarafından kamusal parayla yapılan alımlar söz konusudur(20). Bu oldukça önemli olguyu hesaba katmanın gerektiği açık değil midir? Ama bütün bunlara rağmen, Hamilton, iki kategori halinde ayrılması mümkün yirmi dört ürünü etkilemiş olan fiyat dalgalanmalarını, bir yüzyıldan daha uzun bir dönem boyunca izlemeyi başarmıştır(21).

Bu kategorilerden biri, rayiçleri iklim koşulları ve yıllık hasatların iyi veya kötü niteliği tarafından etkilenebilen gıda maddelerini biraraya getirmektedir: ekmek, pirinç, bakliyat, bezelyegiller, badem, kuru üzüm, zeytinyağı, peynir, sığır eti, şeker. Diğeri ise, iklim ve mevsimlerin etkisine uğramayan ürünlerden meydana

diğinden, bu verilerden yararlanmak mümkün olamamaktadır. Başka bir güçlük de, tekneler yola çıkarken, bunlara oldukça büyük miktarda yumurta yüklenmekteydi. Ancak bu yumurtalar mevsimlere göre öyle değişik fiyatlarda olmaktadır ki, bu rakamları kullanmanın olanağı yoktur.

20 Sorun, **Casa** görevlilerinin malları cari fiyatlardan dürüstçe mi, yoksa cehalet veya sahtekârlık sonucu yüksek fiyatlardan mı satın aldıklarını bilebilmektir. Hamilton, bunların görevlerinde uzun süre kalmalarından ötürü, deneyimli hale gelebildiklerini; zaten hesaba kattığı fiyatların ulaşım, ücret ve diğer harcamaları içermeyen, tüccara gerçekten ödenen miktarları yansıttıklarını söylemekte ve mübayaacıların çok yakından denetlendiklerini bildirmektedir. Son olarak da, **Casa**'nın alım fiyatlarıyla, Sevilla kent veya kilise yönetiminin veya Malaga ordusunun alım fiyatları arasında önemli farklılıklar olmadığını düşünmektedir. Öte yandan, Hamilton, bir mübayaacının çok zengin olmamasının da tuhaf karşılanacağını söylemektedir.

21 Bu fiyatların bir üstünlükleri vardır: bunlar yasal veya daha açıkçası, emredilen fiyatlar değil de, piyasa fiyatlarıdır. Acelesi olan ve "gerçek" araştırma yapmaya zaman bulamayan tarihçilerin, eski fiyatlara ilişkin olarak, XVI. yüzyıl hükümdarlarının bol bol yayınladıkları şu pahalılığı önleme kararnamelerindeki narh fiyatlarına çok inandıkları bilinmektedir. Hamilton'ın, buğdaya ilişkin olmak üzere, yirmi kadar pazar fiyatının narh fiyatlarıyla karşılaştırması sonucu, bu fiyatların üç tanesinin yürürlükteki narha eşit olduğu, yedisinin daha düşük ve onbirinin yarıdan, bazen de üçte ikiden daha yüksek olduğu görülmüştür. Fakat, bütünü itibariyle, bu narh fiyatları, piyasa fiyatlarından fazla sapmamaktadır. Bu da, yeniden ele alınmayı bekleyen büyük bir sorun çıkartmaktadır.

gelmektedir: fıçı, mum, tuzlu morina, barut, ip ve halat, koyun pöstekisi; bir de rayiçleri oldukça sabit olarak gözüken şarap ve sirke. Bu maddelere ilişkin bütün fiyatlar, Hamilton tarafından özenle derlenmişlerdir. Bunların hepsini birden gümüş **maravedis** cinsinden ifade etmiştir(22). Hamilton bundan sonra, onlara gösterge-sayı sistemini uygulamış, sonra da bunların yardımıyla, araştırmasının başlıca sonuçlarını gösteren grafikler oluşturmuştur. Yazarın kendini adeta zorunlu hissettiği bazı hilelere rağmen(23), muazzam bir çaba. Bu çaba, araştırma alanındaki maddi kaynakların, onları etkin bir şekilde kullanmasını bilenler için hiç de yararsız olmadıklarını da göstermektedir.

★ ★ ★

22 Günüş maravedis **(silver maravedis)** ifadesi, Hamilton'ın önleme kaygısı duymadığı bir yanlış anlamaya yol açabilir. Öyleyse bu konuda bazı açıklamalar getirelim. Eskiden gerçek bir altın para olan maravedis, XIII. yüzyılda gümüş bir para haline gelmiştir. XV. yüzyılın sonunda muhasebe parasına dönüşmüştür; tüm XVI. yüzyıl boyunca, altın ve gümüş sikkelerin değerlerinin belirlenmesinde ortak ölçü olarak kullanılmıştır. Katolik Krallar, 1497'de paralarını yeniden oluşturduklarında, altın düka **excelente de la granada**'nın 375 maravedise ve gümüş para **real**'in de 34 maravedise eşdeğerli olmasına karar vermişlerdir. Bu kur, bir yüzyıldan daha uzun bir süre değişmeden kalmış ve 1497-1642 arasında, yani Avrupa'da İspanyol üstünlüğü döneminde, **real** iç değerini korumuştur. Maravedis, 145 yıl boyunca aynı gümüş miktarına eşdeğerli olarak kalmıştır. Ancak, maravedis bu aynı dönem boyunca, aynı miktarda altına eşdeğerli olarak kalmamıştır, çünkü İspanya dünyanın en büyük gümüş kaynaklarını denetim altında tutan ülke olarak, o sıralarda hiçbir ülkenin sağlayamadığı bir durum olarak, kendi gümüş parasının sabit değerini korurken, aynı işi altın para için yapamamıştır. 1537'de dükanın değerini 375 maravedisten 350'ye düşürmüştür (altının gerçek değeri 331'dir, ama altının değeri desteklenmek istenmiştir). II. Felipe ekünün değerini 1566'da 400'e çıkarmıştır. Altın bundan sonra hep yükselmiştir. **Real** ancak 1642'de düşürülmüştür. **Reales de plata vieja**'ların yerine, **reales de vellon** geçmiş, ekü 550 maravedise çıkmıştır.

23 Bu konuda en can sıkıcı zorluk, fiyatların ikişer yıl aralıklarla devrişilmesinden kaynaklanmaktadır.

Öncelikle, Hamilton'ın makalesinde en yeni ve bir bakıma en çarpık olan noktayı vurgulamak istiyoruz. Fakat, yazarın fiyat sorununun esas unsurlarından birini, diğerini ihmal ederek incelemediğini belirtmek gerekir. Ele alınan dönem için –yani 1503-1660–, İspanya'nın altın ve gümüş ithalatını incelemek söz konusu olduğunda, arşivlere dalma konusunda öncü olan yazarımız, geleneksel verilerle yetinmemiştir(24). Özgün belgelere başvurmuş, onların yardımıyla Krallık ve özel kişiler hesabına yapılan ithalatı ayırmıştır(25); bu sonuncu kalemi olabildiğince rakama dökmüş ve sonunda, çok çarpıcı tablo ve grafikler halinde yoğunlaştırmıştır(26). Çalışması, bu değerli madenler sorunu hakkında olduğu kadar, fiyat sorunu hakkında da eleştirel işaretler, çabasını nasıl bir özenle yürüttüğünü gösteren ayrıntılı gözlemlerle dopdoludur. Ve tabii ki bu makale, bir düzenin daha birincisidir; Hamilton, heyecanla beklediğimiz başkalarının da geleceğini bildirmektedir. Elinin altındaki belgelerin bolluğu ve elde edilen kanıtlar doğrultusunda, bütünsel bir bakış açısı getirmesini temenni edelim. Ama daha fazla beklemeden, yazarın daha şimdiden hangi sonuçlara ulaştığını göstermeye çalışalım.

II

Yeni Dünya'dan İspanya'ya ithal edilen altın ve gümüş miktarı(27), başlangıçtan 1590-1600 dönemine

24 F. de Laiglesia, **Los Caudales de Indias,** Madrid, 1908'de hâlâ geleneksel rakamları vermekteydi.

25 Kralın payı, **quint** (beşte bir) denilen özel bir vergiydi. Bu pay, madenlerden ve papalık endüljans belgesi satışlar, yerli halklardan alınan haraç, dua kitabı satışı vb. alınan vergiler gibi çeşitli gelirlerden alınmaktaydı. Özel kişilere gümüş, göçmenler tarafından gönderilmekteydi, bunların esas bölümünü, İspanya tüccarlarına yapılan ödemeler meydana getirmekteydi.

26 Bu tablolardan, 6. s'deki gerçekten başat bir öneme sahiptir.

27 Hamilton'ın makalesindeki bazı veriler, altın/gümüş oranına ilişkindir.

kadar artmaya hiç ara vermemiştir; bu ithalat bu tarihte en yüksek noktasına ulaşmıştır. Krallık yönetimi veya özel kişiler tarafından yapılan ithalatın başlangıç noktası farklılaşmaktadır. Krallık tarafından yapılan ithalat konusunda, belgelerimiz **Casa**'nın kuruluş tarihi olan 1503'ten itibaren başlamaktadırlar; ikincilerin ithalatı ise ancak 1535'te başlamaktadır; demek ki, toplam ithalat eğrisi ancak bu tarihten itibaren çizilebilir, tabii rakama dökülmesi olanaksız kaçak ithalat bunun dışında kalmaktadır. Zaten, Krallık yönetiminin 1503-1535 arasında yaptığı ithalatın tutarı düşüktür. Gümüş **maravedis** cinsinden hesaplanan bu ithalat, yuvarlanmış rakam olarak, 1506-1510 dönemi için 20 milyon (1503-1510 dönemi için 34 milyon); 1511-1515 içzin 28 milyon; 1516-1520 için 23 milyon **maravedis** kadar olmakta ve 1521-1525 döneminde ilginç bir düşüşle sadece 3,16 milyonda kalmaktadır. Hamilton bu anormal rakamı, **Communeros** isyanıyla veya daha doğrusu, sonu belirsiz karışıklıklar döneminde, Hindlerin zenginliklerini Kastilya'ya istemeye istemeye gönderen krallık memurlarının psikolojisiyle açıklamaktadır. Rakamlar, 1536'da aniden yükselmektedir. 1536-1540 döneminde krallık hesabına 121,5 milyon ve özel kişiler adına da 233 milyonluk bir ithalat yapılmıştır: toplam olarak 354,5 milyon. Tırmanış, duraklamalar ve toparlanmalarla birlikte sonra da sürmüş ve Krallığın ithalatı en yüksek rakamına 1596-1600 arasında ulaşmıştır. Hemen hemen milyara vurmaktadır: 1591-1595 döneminin 902 milyonuna karşılık, 987 milyon 688 bin **maravedis**; parantez içinde söyleyelim ki, 1591-1595 döneminin de yüksek olan rakamı, Yenilmez Armada'nın 1588'de yokedilmesinin kalyon trafiği üzerinde zaralı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. 1600'den itibaren hızlı ve düzenli bir düşüş söz konusudur. 1601-1605'te milyardan 587 milyona düşülmüştür; 1611-1615'te 649 milyona çıkıldıktan sonra; 1621-

1625'te 440; 1631-1635'te 420; 1641-1645'te 418; 1651-1655'te 201,5 ve nihayet 1656-1660'ta 54,5 milyona inilmiştir.

Bu arada, özel ithalat eğrisi de alçalmaktadır. Bu alçalmanın gidişi oldukça kendine özgüdür. 1591-1600 döneminde iki milyarın üzerinde kalmış; 1601-1605'te 1,6 milyara düşülmüş; 1606-1610'da tekrar 2 milyara çıkılmış; 1611-1615'te gene 1,5 milyara inilmiş ve 1616-1620'de yeni bir toparlanmayla 2,3 milyara çıkılmıştır; bundan sonra düşüş süreklidir ve bu kez ara yükselişler yoktur. 1641-1645'te bir milyarın altına inilmiş; 1656-1660'ta 248 milyona düşülmüştür: ve bu sonuncu beş yıllık dönem boyunca, toplam ithalat (Krallık ve özel), daha önce 1536-1540 döneminde, yani hesap yapabildiğimiz ilk beş yıllık sürede ulaştığı rakamın altına inmiştir. 1591-1600'de ulaşılmış olan 3 milyarın üzerindeki düzey uzaklarda kalmıştır.

Bu kadar hızlı bir düşüş nasıl açıklanabilir? Hamilton'ın bu soruna ayırdığı birkaç satır ilgiyle okunacaktır. Bunlar aslında soru işaretleriyle dolu cümlelerdir. XVI. yüzyılın sonnuda Potosi madenlerinin üretiminin düşmesi? Emek ve maden işlenmesinde zorunlu hammadde maliyetinin sürekli artması? Kolonilerdeki nüfus artışı ve ticaretin gelişmesinin, yerel para ihtiyacı için(28) artan miktarlarda maden çekmesi? Koloni halkına mamul mal sağlayan ve bunları Kastilya'ya dönmeyen sikkeler karşılığında satan **interlope** (bu döneme özgü bir terim olarak, kaçak ticaret yapan MAK) giderek artan faaliyetleri? Bunların hepsi de kanıtlanmaları gereken varsayımlar ve daha kesinleştirilmeleri gereken, iyi bilinmeyen olgulardır. Bunlardan başka, Hamilton'un da ıskalamadığı gibi, II. Felipe'nin yöne-

28 Bu koloni parası konusunda bkz., André E. Sayous. **Les procédés de paiement et la monnaire dans l'Amérique espagnole ou XVIe siècle**, 1927; **La circulation de métaux et de monnaies au Pérou pendant le XVIe s.**, 1928.

tim kadrolarına tam egemen olamayan ardıllarının yol açtıkları siyasal oynamaları da hesaba katmak gerekir. Siyasal tarih burada, iktisadi tarihin bazı yanlarını aydınlatma değerine sahiptir; fakat iktisadi tarih de kendi hesabına, saltanatların ve hükûmetlerin kaderlerindeki değişmeleri çok daha anlaşılır kılmaktadır.

★ ★ ★

Hamilton'ın bütün çalışmasının anlamı, bütün kazanımları, tek bir grafikte özetlenmiş durumdadır. Bu grafikte iki kesikli eğri görülmektedir; bunlardan biri fiyatların gidişini, diğeri de 1503-1660 döneminde değerli maden ithalatındaki artışı, sonra da düşüşü göstermektedir. Bu iki eğri, yükseliş dönemlerinin tümü boyunca, gerçekten çarpıcı bir paralellik göstermektedir. İkisi de, en yüksek noktalarına 1590-1600 döneminde ulaşmaktadır. Ancak inişte, ithalat çok hızla azalır ve düşerken, fiyatlar bu kadar hızlı bir iniş göstermemektedirler. Fiyatlar, 1601-1660 arasında, üst ve alt noktalarla birlikte, 1590-1600 dönemindeki kadar yüksek, hatta bazen ondan da yukarıda maksimumlar ve daha 1571-1580'de ulaştıkları düzeyin altına hiç inmeyen minimumlar arasında hareket etmişlerdir. Andaluçya'da XVII. yüzyılın ikinci yarısında tanık olunan tarımsal ve endüstriyel alandaki gerilemenin, fiyatların kaygan bir zemin üzerindeki bu duraklamasının, hiç değilse kısmen açıklandığı söylenebilir. Ancak, sorun buna rağmen çözülmüş değildir.

Sevilla ve civarındaki bölgelerdeki fiyat artışı; çok erkenden ortaya çıkan (burada şaşılacak bir yan yoktur, çünkü Sevilla'da daha 1503'ten itibaren önemli miktarda altın sikke basılarak dolaşıma sokulmuştur) ve çok şiddetli olan (çünkü Hamilton'ın hesaplarına göre, fiyatları 1503 düzeylerinin beş kat üstüne çıkartmıştır) bu yükselme tamamen, doğrudan ve yalnızca Amerikan maden akımına bağlanabilir mi? Tabii ki hayır. Çünkü bu cins olguların büyüklük ve yansımala-

rını şu an için rakamlandırmanın olanaksızlığına rağmen; tarımsal üründeki azalmanın, endüstrinin gerilemesinin, gücü kuvveti yerinde birçok insanın göç etmesinin ve kolonilere birçok yerel ürünün ihraç edilmesinin; ne kadar önemli olursa olsun, tek bir ekonomik olay dizisine bağımlı olması olanaksız olan bu fiyat devriminin oluşumunda rollerinin bulunduğu kesindir. Fakat bu varsayımların, hatta kuşkuların yerine kesin rakamlar ve güvenilir hesaplamalar ikâme etmenin henüz olanağı bulunmamaktadır.

Karşılaştırmalı yöntem, kendini burada her yerde olduğundan daha fazla dayatırdı. Fakat, ancak gerçekten bilinenleri karşılaştırma mümkündür... Hamilton, tahminine göre, girişiminin değeri konusunda fazla hayale kapılmaksızın ve sadece bazı yöntemlerin yararını hissedip, önemini bildiğini vurgulamak üzere, iki veya üç yaklaşımın taslağını çizmiştir. Andaluçya'da olduğu gibi, Fransa'da fiyatlar XVI. yüzyılın ilk çeyreği esnasında yükselmeye başlamışa benzemektedirler. Bu yükseliş en yüksek noktasına, aynı yüzyılın sonuncu çeyreğinde ulaşmış olmalıdır. Sonra düşüş. Demek ki, olgunun edası Fransa'da da İspanya'daki gibidir? Hamilton bir fark olduğunu bildirmektedir. XVI. yüzyılın sonunda, fiyatlar Fransa'da yüzyılın başındakinin sadece iki buçuk katına çıkmıştı, oysa bu yükseliş Andaluçya'da beş kat olmuştu... Eğer Hamilton Fransa'ya ilişkin olarak, bu konuda Avenel'e borçlu olan Wiebe'nin bazı işaretlerine dayanmakla yetinmeseydi, bu farklılığın bir anlamı olabilirdi. Bu ukalâca bir eleştiri değildir, çünkü Wiebe'ye dayanan Hamilton "iki buçuk kat" derken, Harsin, yakınlarda, "üç veya dört kat arasında"(29) diye yazmıştır. Harsin, eğer fiyatlar

29 1927 tarihli makalesinde, "Fransa'da değerli maden miktarı, bir yüzyıl içinde on kat arttıysa da, fiyatlar dört kat bile artmadı. Çünkü, endüstriyel ve ticari gelişme mal miktarını yüksek oranlarda artırdı."

Hamilton, herhalde Wiebe'ye dayanarak, İngiltere ve Alsace

Sevilla dışındaki diğer tüm İspanya kentlerinde de, Fransa'da olduğu gibi üç veya dört kat artsaydı haklı olurdu? Zaten Fransa bu konuda tek başına birşey ifade etmeyen bir kelimedir. Monografilere işte bu alanda başvurmak gerekir ve tek bir örnek vermek üzere, M. Raveau'nun **livre tournois**'nın Yukarı Poitou bölgesinde, XI. Louis'nin saltanatından XIII. Louis'nin saltanatına kadar olan dönemdeki satın alma gücünü, türdeş arşiv belgelerine dayanarak, çok özgün bir şekilde ve özenle derlediği fiyatlardan oluşturduğu çalışmasını zikredelim(30). Vardığı sonuçların ayrıntılı incelemesine girişmeyelim; böyle yaparsak, şu an için girmek istemediğimiz bir yol üzerinde ayak sürümek zorunda kalırız. Bu cins monografilerin, bilinçli yapıldıklarında iyi ve bol bir belgelendirmeye dayandırıldıklarında, gerçeği, hızlı ve yüzeysel kıyaslamaların göstereceklerinde çok daha karmaşık bir görüntü halinde verdiklerini işaret etmekle yetinelim(31).

★ ★ ★

Gerçekte, bu devasa fiyat tarihi alanında herşey veya hemen hemen herşey yapılmayı beklemektedir. Ve yalnızca bu konuda kalmak üzere, XVI. yüzyıldaki büyük fiyat devrimi hakkında henüz hiçbir şey bilmediğimizi söylemekte tereddüt etmeyelim.

Eski çalışmaları kullanmak aşırı tehlikelidir. Bunu söylemek ve tekrar etmek gerekir. Bunlar hata ve

örneklerini de vermektedir. İngiltere'de, Fransa'dakinden daha geç ortaya çıkan büyük fiyat artışı, 1570'den itibaren vurgulu hale gelecek ve 1652 civarına kadar süarecektir. Fiyatlar, başlangıçtakinden 3,31 kere daha yüksek oldukları bu noktada maksimuma ulaşacaklardır. Alsace'da, fiyatlar 1525-1526'da yükselmeye başlayacaklar, maksimuma 1626-1650 arasında ulaşacaklardır. Wiebe'ye göre, bu noktada başlangıçlarının 3.41 kat ütündedirler.

30 Bu tam da, Raveau'nun **Revue d'Histoire économique et sociale**'deki makalesinin adıdır.

31 Bu konuda bkz., Marc Bloch'un **Annales,** c. II, 1930'daki makalesi ve benim **Revue critique,** 1930'daki makalem.

yanılgı kaynağıdırlar. Züppe amatörlere, tamamen bilgisiz olunan birçok konularda önemli havalarda konuşma ve parlak doğaçlamaların ışığında, kesinlikle hiçbir şeye cevap vermeyen muhteşem eğriler ve etkileyici grafikler çizme olanağı vermektedirler. Gözbağcılık. Avenel'in şu kocaman derlemesini nasıl oluşturduğuna dair herşey söylenmiştir. Bu derlemenin kitlesi insanları etkilemekte ve çok sayıda üniversite öğrencisi, hoca ve daha da vahim olarak birçok iktisatçı bunları tedbirsizce kullanmaya devam etmektedir. Daha yakın tarihli çalışmalar? Bunlara dikkatle yaklaşmak gerekir. Eğer bunların bir işe yaramaları isteniyorsa, eğer bunların içerdikleri tüm çabaların, dehanın ve bilginin, incelemelerimiz ve bilim açısından boşa gitmemeleri isteniyorsa, bu çalışmaları etkin hale getirmenin çarelerini bulma zamanı gelmiştir de, geçiyordur bile.

İktisadi tarih, bütün tarih biçimlerinin içinde, ulusal duyarlıkları demeyeyim de –burada tarihçiler, iktisatçılar, bilim adamları, yani başka bir alanda hissedebilecekleri tutkuları çalışmalarına katmayacak insanların arasındayız–, anlama ve kavrama zorluklarına en az maruz kalanıdır; yani bu alanda, bir İngiliz tarihçinin Fransa tarihini bir Fransız gibi yorumlaması veya bir Almanın İngiliz ekonomisinin gelişimini İngiliz tarzında anlaması mümkündür. Senyörlük mekanizmalarının gelişimini ortaya koymak, eski bankaların işleyişini incelemek, şu veya bu paranın tarihini yapmak; bütün bunlar, her bilim adamının ister kendi ülkesi, ister başka bir ülke üzerinde çalışsın, sağlıklı bir şekilde sonuca götürebileceği konulardır.. Çağımızda, maddi çıkarlar arasındaki şiddetli zıtlaşmaların varlığına rağmen, iktisadi anlaşmaların siyasal veya çok daha zihinsel olan alanlardaki anlaşmalara nazaran çok daha kolay gerçekleştirilebilmeleri nedensiz değildir.

★ ★ ★

Açıkça söyleyelim: uygulamaya yönelik sonuçlardan hiç de yoksun olmayan(32) ve çok sayıda araştırmanın tahsis edildiği bu fiyat sorununu tek bir kişi inceleyemez ve tarihçilere güvenilir bir taban sağlayacak gerekli verileri biraraya getiremez. Fakat, kırsal veya kentsel küçük yerel pazarların yalnızlığının üzerine eğilmiş sabırlı allâmeler de, çok incelikli yöntem ve yorumlama sorunlarını tek başlarına çözemezler(33).

Fiili durumda, tıpkı aynı türden bütün yükselmeler için olduğu gibi, XVI. yüzyıldaki fiyat yükselmelerinin de genel nedenleri olmuştur; bunlar, aynı ekonomik ve siyasal alanda yer alan bütün ülkeler üzerinde etki etmişlerdir: çeşitli devletlerin siyasetlerine bağlı olan ulusal nedenler –genel siyaset veya iktisat politikası olarak–, aynı zamanda bu devletlerin coğrafi konumları, maddi gelişme dereceleri, nüfus kültürleri, son olarak da sonsuz çeşitlilikteki yerel nedenler. İşte gözden ırak tutulmaması gereken bir ilk olgu.

Oysa, bu farklı katlarda; görüntüleri değişen, inceleme koşulları aynı olmayan bu çeşitli düzeylerde yürütülmesi gereken araştırma, eğer geçmişte olduğu gibi, bu işe girişenlerin hepsi de ortak bir zihin haline sahip olmazlarsa, kısır kalmaya mahkûm olacaktır. Ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bu ortak zihniyeti oluşturmanın zamanı artık gelmiş değil midir?

Bunun için; öncelikle fiyat tarihi konusunda kullanılabilir nitelikteki monografilerden, mümkün olduğunca denetlenebilir ve doğru bilgi toplamak ve öte yandan aynı işi henüz elden geçmemiş belgesel malzemelerde yapmak.

Deneyimli bilim adamları arasında, toplanan belgesel malzemenin yoğrulması, gruplandırılması ve sunum için izlenmesi gereken en iyi, en ekonomik yön-

32 Sayous'un makalesi, **art. cit.**, s. 175-176.
33 Andreas Walther'in yöntem hakkındaki makalesine bkz.

temleri tartışmak.

Bölgsel monografilerin en yararlı, en zengin olanlarının listesini oluşturma konusunda anlaşmak.

Nihayet, böylesine geniş bir konunun ana hatları boyunca, herkesin kendi deneyleri doğrultusunda inceleyeceği ve sağlamasını yapacağı ön varsayımların listesini oluşturmak gerekir.

En düşük düzeydeki başlangıç çalışmaları(34) bunlardır ve yapılmaları çok gereklidir. Ama bütün bunlar muazzam bir çaba gerektirmektedirler, çünkü tüm Avrupa mekânını kapsamakta(35) ve zaman içinde tam olarak sınırlandırılmaları mümkün olmamaktadır. İyi iş çıkartabilmek için, "olguyu meydana gelirken, bütün olarak ve kendi davranış kalıpları içinde incelemenin" gerektiğini(36) hatırlatalım. Bu yüzden, araştırmacının araştırma alanına nazaran yeteri kadar geri çekilmesi gerekmektedir.

Ve bütün bunlar, herhalde bir kongrede –bu kongre kelimesi, bir sürü anlamsız, gereksiz girişim nedeniyle değerinden çok şey kaybetmiştir–, bir uluslararası teknik tarih konferansında çözülebilir. Cenevre'de, istatistik çalışmalarını birleştirme konusunda, bu türden bir konferans toplanmış ve sonuçları, bu konferansın başkanı W. Rappard tarafından **Annales**'de yayınlanmışlardır(37). Tarih boyunca fiyat konusunu sistematik bir şekilde işleyecek bir tarihçiler konferansı, bu istatistik toplantısından ne daha az yararlı, ne de daha az etkin olacaktır. Böylesine toplantıların mümkün olduğu bir zaman gelecek midir? O günü beklerken, kendi eski evlerimizi temizlemek için gayret sarfedelim.

34 Paraların fiyatları ifade etmesi ve ölçüler konusundaki tüm sorunları çözülmüş sayıyor.

35 M. Rutkowski'nin **Annales**'de, Polonya fiyatları konusundaki nakalesine bkz.

36 Bu formül, F. Simiand **Statistique et expérience** adlı değerli eserindendir.

37 c. II, 1929, s. 232.

FLORANSA'DA FİYAT DEVRİMİ

XIX. yüzyılın son yıllarında, fiyat devriminin İspanya'dan harekete geçerek, birbirlerini izleyen aşamalar halinde diğer ülkelere yayıldığına ve kendini öncelikle, Katolik Krala doğrudan bağlı olan Franche-Comté ve Alçak Ülkeler'de hissettirdikten sonra, sırasıyla İtalya, Fransa ve sonunda Orta Avrupa ve İngiltere'ye ulaştığına inanma adeti herkesi kapsamına almıştı. Guiseppe Parente(1), Floransa'daki fiyat devrimine ilişkin, dikkat çekici kitabının başında, bu ortak kanaatin tutarsız olduğunu söylemektedir. Yakın tarihlerde yapılan araştırmaların ve girişimlerin (bunları başlatma şerefi, bu işe 1930'da Beveridge komitesiyle (Fiyat Tarihi incelemeleri için uluslararası bilimsel komite) birlikte girişen **Annales**'e aittir) ışığında, gözden geçirilmesi ve terkedilmesi gerekmektedir.

Earl Hamilton'un Sevilla'da başlattığı ve Fransa'da H. Hauser'nin, Almanya'da Elsas'ın, İngiltere'de Be-

1 Giuseppe Parenti, **Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze,** Floransa, 1939.

veridge'in, İtalya'da Fanfani'nin devam ettirdikleri değerli araştırmalar tarafından harekete geçirilen sürecin izinde yer alan Giuseppe Parenti, karmaşık ve kavranması güç olguların meydana geliş ve ilerleyişlerini bir miktar aydınlatabilmek için, bir dizi Floransa belgesini incelemeye girişmektedir.

Neden Floransa? Çünkü, yazarın çok haklı olarak söylediği üzere, bu kent tarihçinin karşısına benzeri olmayan sorunlar çıkartmaktadır. Acaba olayların karşı darbelerini neden ilk önce, denize cepheleri olan büyük İtalyan deniz kentleri değil de, karasal bir ülkenin kara içindeki başkenti olan Floransa yemiştir? Doğu Akdeniz pazarlarının kapanması, Amerika'nın keşfi, Hindler yönünde yeni yolların açılması, Reform ve Karşı-Reform, Kuzeybatı Avrupa devletlerinin yeni iktisat politikaları uygulamaları olarak sıralanabilecek bu olayların, öncelikle denizle burun buruna yaşayan kentleri etkilemeleri gerekmez miydi? Ancak, Avrupa'da ortaya yeni ekonomik üstünlükler çıktığında, bunun darbesini ilk yiyen Floransa, şu tüccarlar kenti Floransa olmuştur. Fakat, acaba fiyatlar üzerinde yapılacak geniş çaplı bir araştırma, aslında tam da bu soruna çözüm getirecek bir özellik taşımakta değil midir? Giuseppe Parenti bunu böyle düşünmekle hiç de hata etmemiştir.

★ ★ ★

Nasıl bir yol izlediğine bakalım: yöntemleri bize ve bizim ülkede Simiand'ın fikir ve çalışmalarının etkilerine **doğrudan** veya eğer deyim yerindeyse, paralel olarak maruz kalanlara yabancı değildir. Programı: Amerikan günüşünün farklı devletler arasında yeniden dağılımına olanak veren çeşitli ticari akımları, yönleri ve yoğunlukları itibariyle bireyselleştirmek; maden stoğunun kitlesel artışından ötürü başları belâya giren ulusal ekonomilerin kendilerine özgü (ve çeşitli) tepkilerini kavramak; bu dönüşümler sonucu gerçek ücret-

lerde ve kâr marjlarında meydana gelen değişimleri belirlemek; farklı piyasaları bireyselleştirmek ve yazarın onların kendine özgü "viskozitesi" dediği şeyi hesaba katmak. Çok bilinçli ve çok bilgili bir araştırmacıya ait olan bu program, **Annales**'in sevinçle karşıladıkları arasında yer almaktadır. Asıl yönteme gelince: G. Parenti, binlerce farklı fiyatı derlemek yerine, Leopold ıslahatı sırasında lağvedilen, **Santa Maria Regina Coeli** manastırının, bugün Floransa **Archivio di Stato**'sunda korunmakta olan harcama sicillerine başvurmayı tercih etmiştir. Mal ve hizmetler arasından, çok geniş bir yelpaze oluşturan otuz altı değişik "maddeyi" (gıda, giyim, inşaat, iş aletleri alanından) almıştır. Bunların listesi 27. sahifede yer almaktadır; daha sonra, her madde için ortalama fiyat, her madde grubu için bir ortalamalar ortalaması ve tümü için de genel bir fiyat eğrisi elde edebilmek için uygulanan teknikler konusunda çok ilginç bir değerlendirme yer almaktadır. Giuseppe Parenti bu konuda, Henri Hauser'nin **Recherches et Documents sur l'Histoire des prix en France de 1500 à 1800**(2) adlı kitabının giriş bölümünde katıldığı tartışmaya dahil olmaktadır; bu tartışma, Fanfani tarafından **Revue Internationale des Sciences Sociales**'deki dikkat çekici bir makalede başlatılmıştır (XLX, 1937), ve Marc Bloch da, **Annales**'deki (Nisan 1939) "Fiyatlar tarihi, eleştirel işaretler" adlı, tahminime göre Giuseppe Parenti'nin yararlanamayacağı kadar geç çıkmış geniş kapsamlı makalesini hatırlatmaya herhalde gerek yoktur.

Yazarımız ölçülü bir şekilde, ortalamalar konusundaki tartışmalı sorunun tümünü, "sadık" ortalamalar ile "sadık olmayan" ortalamalar arasında ayırım yapmaya indirgenebileceğini ileri sürmektedir; basitleştirici olan birinciler kabul edilecek ve bozucu olan ikin-

2 C.-E. Labrousse'un **Revue d'Economie Politique**, Mart-Nisan. 1939'daki makalesi.

ciler reddedileceklerdir; başka terimlerle söylenmesi halinde bunun anlamı, istatistik işlemle matematik işlemin birbirine karıştırılmamasının gerektiğidir. Demek ki Henri Hauser gibi, ortalamaların basit bir aritmetik işlemden –bir bölmenin sonucu– ibaret olduğunu yazmamak gerekmektedir. Ortalama, istatistikte normal bir değere değilse bile, en azından nesnel bir anlama sahiptir –belli bir kesinlik derecesi–, ve bu anlam yalnızca devşirilen veri sayısına değil, aynı zamanda onların dağılımına da bağlıdır. Bütün bunları büyük bir sevinçle karşılıyoruz(3).

Giuseppe Parenti'yi bütün yöntemsel tartışmalar, özellikle de fiyatların parasal ifadesi sorunu boyunca izleyelim. Bu sorun sonunda, fiyatları değerli maden gramı biçiminde ifade ederek çözmeyi önermektedir(4). Ama hangi değerli maden? Altın mı, gümüş mü? Sonunda gümüş üzerinde karar kılmasının nedenlerini s. 47-50'de bulmak mümkündür. Biz şimdi hemen, onun sonuçlarına bakalım.

Kelimenin doğru anlamında fiyat devrimi –paranın değerinin düşmesini takiben, fiyatların yükselmesi–, Floransa'da ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Paranın değeri ile mal ve hizmetlerin değeri arasında kopmuş olan dengeyi yeniden kurmaya yönelik olan bu sürekli yükseliş dönemi, fiilen 1550'ler civarında başlamıştır.

Kamu otoritelerinin izledikleri narh politikası, bu yükselmeyi durdurmaya yetmemiştir. Fiyatlar, o zamanın pazarlarının doğa ve sınırlarının onlara dayattıkları bir hareketliliği göstermeye ara vermemişlerdir. Ve devlet denetimi, ancak ilgililerin kendi kendilerine dayatabildikleri özdisiplinin sonuçlarına uyum sağla-

3 Parenti, Hauser'nin fiyatların eskiden mevsimlik olarak, bugünkünden daha fazla artışlar gösterdiğine ilişkin varsayımını teyid etmiyor.

4 Marc Bloch, **art. cit.**

maktan öteye gidememiştir. Floransa ile Siena arasındaki sakatat ticaretinin nasıl durgunlaştığını görmek ilginç olacaktır; bu durgunlaşma, pazarın genişlemesi yüzünden, fiyatları tehlikeli bir şekilde harekete geçirmiştir.

Üçüncü farkına varış: Floransa'daki fiyat yükselmesi dört zamanlı olmuştur veya eğer böylesi tercih edilecekse, birbirini izleyen dört artış dalgası, dört yükselme olmuştur. Giuseppe Parenti bunların, iktisatçıların uzun dönemli konjonktür değişmeleri adını verdikleri şeye benzediklerini söylemektedir.

Son olarak da, gerçek ücretlerin sabitliği, büyük yükseliş döneminde büyük ve kalıcı endüstriyel kârların oluşmasına hiç izin vermemiştir; bu sabitlik, yalnızca belli bir "konjonktür kazancı"na ve yüzyılın ilk yarısı esnasında hafif ve tedrici bir artışa izin vermiştir; fakat genelde, satış fiyatları ile maliyetler arasındaki marj, dönemin tümü boyunca hemen hemen sabit kalmıştır.

★ ★ ★

Bu farkına varışlarda, Giuseppe Parenti'nin araştırmasına başlarken koyduğu problemin –Floransa ekonomisinin XVI. yüzyılın sonundaki gerilemesi problemi– çözümüne ilişkin birşeyler çıkartılabilir mi? Bu erken sorulmuş bir sorudur. Şimdilik ancak bazı varsayımları formüle edebilecek durumdayız. Önce, ele alınan dönemde, Toskana'daki dokuma endüstrisinin gerçek bir gerilemesinden söz etmek artık mümkün olmayacaktır. Fransa ile İspanya arasındaki trafiğin kesintiye uğraması, Alçak Ülkeler'deki dokuma endüstrisini çökertmiştir; buna bağlı olarak, Floransa üretimi (en başta yünlü dokuma) sanki kamçılanmış gibi olmuş; bu sayede İspanya ve onun Amerika'daki kolonilerine rahat rahat yetecek düzeye gelmiştir. Fiili durumda, Floransa endüstrisinin gerileme süreci, Hollanda dokuma endüstrisinin atılıma geçmesiyle be-

lirlenmiştir. Eğer Amerika ve hatta İspanya pazarlarını çabucak ele geçiren Hollanda'nın, hammadde ve endüstrinin çıkardığı ürünler bakımından Toskana'dan hiç de daha iyi olmadığı düşünülecek olursa, bu daha da kendine özgü bir olay haline gelmektedir. Hollanda da, tıpkı Toskana gibi, yünü İspanya'dan, şap ve boya maddelerini İtalya ve Doğu Akdeniz'den edinmek zorundaydı. Fakat, emek Hollanda'da İtalya'dakinden çok daha ucuzdu –çeşitli ülkelere ilişkin olarak sahip olduğumuz, henüz çok yetersiz verilere göre–. Ve elimizdeki rakamlar, daha şimdiden –tam bir emek kıtlığı çekildiğinden, işverenlerin bulabildikleri nadir birkaç işçiye istisnai ücretler ödedikleri İspanya hariç–, Toskana'nın ücret düzeyi artışlarının en hızlı ülke olduğunu söylememize izin vermektedirler. Bu henüz geçici bir farkına varıştır, çünkü başta Hollanda için olmak üzere, belgesel malzememiz çok yetersiz bir düzeydedir. Fakat Giuseppe Parenti'nin güzel çalışması, bir varlar ve yoklar listesi düzenlemekten daha fazlasını yapmaktadır. Okuyucuyu, Floransa'daki iktisat politikası, fiyatların seyri, ücretlerin durumu ve kâr marjları konusunda aydınlatmaktan daha fazlasını yapmaktadır. Daha şimdiden, XVI. yüzyıl sonu Avrupa'sının ekonomik hayatının üzerine yeni bir ışık saçarak, tarihin tüm alanlarındaki verimli araştırma yöntemlerini işaret etmektedir; tabii bunun arkasından da, iktisat araştırmalarının yönü gelmektedir.

Uygarlık ve kapitalizm, ezelden beri varolmayan ve belki de ebediyete kadar sürmeyecek iki kavram, daha doğrusu bu iki kelimenin arkasında gizlenmiş veya açıkta duran, koskoca iki kavram ailesi, soyu. Nereden geldiler, nereye gidiyorlar? Hangi dilsel ve zihinsel ihtiyaçların ürünü olarak belirdiler ve gene hangi ihtiyaçların doğrultusunda değiştiler, değişiyorlar; zenginleştiler ve zenginleşiyorlar? Bu ihtiyaçların arkasında hangi somut ve maddi unsurlar yer alıyor?

Lucien Febvre, bu kitapta biraraya getirilen yazılarında, kavram tarihçiliğinin yanı sıra, zihniyet ve duygu tarihçiliğinin de ilginç örneklerini sunuyor.

ISBN 975-533-122-0
9 789755 331225